

T.C.

İstanbul Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Maliye Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**20. YÜZYILDA SAVAŞLARIN
UZUN DALGALAR ve SINAÎ ÇEVİRİMLERDEKİ
ETKİLERİ**

FERİDE BERNA UYMAZ YILMAZ

2502040099

TEZ DANIŞMANI: Prof.Dr. HÜLYA KİRMANOĞLU

İstanbul 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz MALİYE Anabilim Dalı'nda 2502040099 numaralı **FERİDE BERNA UYMAZ YILMAZ**'ın hazırladığı "**20.YÜZYILDA SAVAŞLARIN UZUN DALGALAR VE SİNAİ CEVRİMLERDEKİ ETKİLERİ**" konulu **YÜKSEK-LİSANS- / DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 35.Maddesi **28.12.2010 SALI** günü saat: **14.30'da** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin "**Kabul edilmiştir**" ile **OYBİRLİĞİ /OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF.DR.HÜLYA KIRMANOĞLU	Kabul	
PROF.DR.NİHAT FALAY	Kabul	
PROF.DR.GÜLAY GÖNLÜK ŞENENEN	Kabul	
PROF.DR.İZZETTİN ÖNDER	Kabul	
PROF.DR.MEHMET TÜRKAY	Kabul	

20. YÜZYILDA SAVAŞLARIN
UZUN DALGALAR ve SINAÎ ÇEVİRİMLERDEKİ ETKİLERİ

FERİDE BERNA UYMAZ YILMAZ

ÖZ

Tezde, kriz, ortalama kâr oranlarındaki düşme eğilimi nedeniyle sermaye birikiminin tıkanması olarak tanımlanmıştır. Ancak ortalama kâr oranlarındaki düşme eğilimini tersi yönde harekete geçirebilecek etkenler de mevcuttur. Söz konusu krizlere neden olan gelişmeler ve krizleri öteleyebilen etkenler, sınaî çevrimler ve uzun dalgalar sürecinde farklılıklar içermektedir. Tezde geniş içeriğiyle savaş konusunun, söz konusu sınaî çevrimler ve uzun dalgalar sürecinde krizleri ötelemedeki etkileri gerek teorik olarak incelenmiş gerekse 20. yüzyılda gerçekleşmiş olan savaşların söz konusu etkileri ilgili iktisadî verilerle sınanmıştır.

THE EFFECTS OF 20th CENTURY WARS IN THE PROCESS OF BUSINESS CYCLES AND LONG WAVES

ABSTRACT

In this thesis, crisis is defined as the blockage of the capital accumulation due to the law of tendency of the rate of profit to fall. However, factors which could move the downward trend of the average profit rate in the opposite direction are also present. Factors leading to crises and the ones deferring the crises show differences in the process of business cycles and long waves. In this thesis, the effects of war, with its broad content, on deferring the crises in the process of business cycles and long waves have been examined theoretically. Moreover, the effects of the 20th century wars have been tested using economic data.

ÖNSÖZ

Tezin iki amacı bulunmaktadır: Birinci amacı, askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve savaşların iktisadî etkileri üzerindeki teorik tartışmanın kapsamının genişletilmesidir; tezin ikinci amacı ise, bir diğer tartışmalı alan olan 1970'lerin başı itibariyle yaşanan savaşların (postmodern savaşların) iktisadî etkileri konusuna ilgili verilerin analizi aracılığıyla katkı sunmaktır. Bu kapsamda tezde teorik ve tarihsel çerçevede olmak üzere iki tartışmalı alan ele alınmıştır.

Tezin ilk bölümünde sermaye birikimi, kriz ve krizi öteleme yöntemleri ile sınaî çevrimler ve uzun dalgalardaki farklılıklar sunulmuştur. İkinci bölümde, öncelikle militarizm ve militarizmin bir alanı olarak savaş konusu ele alınmıştır. Daha sonra, askerî harcamalar ve savaş sanayiinin iktisadî etkileri üzerindeki farklı kriz teorileri arasında yürütülmüş olan teorik tartışmaya, savaşların etkilerinin analizi de dahil edilmiştir. Böylece askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve savaşların iktisadî etkileri üzerinde genişletilmiş olan sözkonusu teorik tartışma, barış dönemi ve savaş dönemi ayrımı yapılarak kriz teorileri temelinde ele alınmıştır. İkinci bölümde ayrıca yüzyıllar itibariyle savaşların içeriğindeki dönüşümler incelenmiş; gerek savaşın gerekse sermaye birikim sürecinin geçirdiği dönüşümler çerçevesinde savaşların değişen iktisadî etkileri analiz edilmiştir. Burada özellikle üzerinde durulan konu, postmodern savaşların tartışmalı iktisadî etkileridir. Tezin üçüncü bölümünde uzun dalgalar ve sınaî çevrimler ayrımı dikkate alınarak 20. yüzyıldaki savaşların değişen iktisadî etkileri üzerindeki tartışmaya ilgili verilerin analizi aracılığıyla katkı sunulmuştur.

Bu doğrultuda tezin, krizin ötelenmesi konusu ile askerî harcamalar, savaş sanayi ve savaş konularının etkileşimini geniş bir teorik kapsamda analiz etmiş olmasıyla ve postmodern savaşların krizleri öteleme konusundaki etkisinin iktisadî verilerle analizini yapmış olmasıyla önem taşıdığı düşünülmektedir.

Tezde iki önemli sorunla karşılaşmıştır. Sözkonusu sorunlar, gerek teorideki farklı yaklaşımların çerçevesinden, gerekse tezin ampirik analizinde kullanılan verilerin tartışmalı bir alanı oluşturmasından kaynaklanmaktadır.

Sözedilen ilk sorun, krizin farklı teorilerdeki açıklanma çeşitliliğine ve

sözkonusu kriz teorilerinde farklılaşan savaş sanayi, askerî harcamalar ve savaşın iktisadî etkilerine dayanmaktadır. Her teori krizi açıklamada temel olarak farklı bir alanı ele aldığından, buna bağlı olarak askerî harcamalar, savaş sanayi ve savaş konularının iktisadî etkileri üzerindeki görüşler de değişiklik göstermektedir. Ayrıca savaşların tarihsel olarak geçirdikleri dönüşümler de eklendiğinde, konunun teorik altyapısının oluşturulmasında çok fazla değişken analize dahil edilmiştir.

Tezde karşılaşılan ikinci sorun, kriz teorilerinin ispatına yönelik veriler alanındadır. Marksist teorinin veriler aracılığıyla gösterimi yaygın bir çalışma alanı değildir. Az sayıdaki çalışmada gerek farklı teorik çerçeve ve gerekse farklı ölçüm-hesaplama yöntemleri nedeniyle tutarlılık görülmemektedir. Bazı verilerin mevcut olmaması nedeniyle bazı tablo ve grafiklerdeki tarih aralıklarında paralellik sağlanamamıştır. Sözkonusu nedenlerden ötürü dünya çapında 20. yüzyıl boyunca kullanılabilir bir veri setinin olmayışı, üçüncü bölümün sonunda keynezyen veri setlerini kullanmayı ve bunları teori çerçevesinde yorumlamayı gerektirmiştir.

Veri alanındaki diğer bir sorun, savaşlara ilişkin verilerde görülmüştür. 1970 sonrasında yaşanmış olan savaşların kronolojik tam listesi olarak sunulan kaynaklarda eksiklikler ve savaşları sınıflandırmada farklılıklar bulunmaktadır. Tezde kullanılan savaş listesi, farklı kaynakların taranmasıyla oluşturulmuştur.

Tezin konusunu seçmemde etkili olan makalesi ve yanında geçirdiğim akademik yıl boyunca verdiği destek nedeniyle Prof. Dr. Gianfranco Pala'ya ve çalışmamın başında teorik alanlarda doğru konulara yönelmemi sağlayan hocam Nail Satlıgan'a teşekkür borçluyum.

Tez konusunu seçebilme özgürlüğünü ve bu alanda çalışabilme olanağını sağladığı için tezimin ilk danışmanı Prof. Dr. İzzettin Önder'e, ilerleyen süreçte tezime danışmanlık yapan Prof. Dr. Hülya Kirmanoğlu'na, tezimin başından itibaren Tez İzleme Komitesi'nde bulunarak konular üzerinde derinlemesine çalışmamı sağlayan eleştirileri nedeniyle Prof. Dr. Gülay Günlük Şenesen ile Prof. Dr. Nihat Falay'a teşekkürlerimi sunarım. Ar.Gör. arkadaşım Çağrı Çarıkçı'ya idari iş yükümü paylaştığı için teşekkür ederim.

Son olarak, bana hep destek veren eşim Naci Yılmaz'a, annem Ahsen Uymaz'a ve ağabeyim Ulaş Uymaz'a çok şey borçluyum. Babama duyduğum hayranlığın hayatımda büyük etkisi vardır. Tezimi onun güzel anısına ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLO-GRAFİK-ŞEMA-KUTU LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	6
SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİ.....	6
1.1. ARTI-DEĞER ÜRETİMİ ve SERMAYE BİRİKİMİ.....	6
1.2. KAPİTALİZMİN GENEL KRİZİNİ AÇIKLAYAN MARKSİST TEORİLER.11	
1.2.1. SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİNİ TEK NEDENLİ AÇIKLAYAN TEORİLER.....	19
1.2.1.1. ZORUNLULUK TEORİSİ – SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİNİN YÜKSELMESİ EĞİLİMİNE BAĞLI KRİZ TEORİSİ.....	19
1.2.1.2. OLABİLİRLİK TEORİLERİ.....	22
1.2.1.2.1. Gerçekleşme Sorununa Bağlı Kriz Teorisi	22
1.2.1.2.1.1. Eksik Tüketime Bağlı Kriz Teorisi	23
1.2.1.2.1.2. Orantısızlığa Bağlı Kriz Teorisi	25
1.2.1.2.2. Kâr Sıkışmasına Bağlı Kriz Teorisi	28

1.2.2. SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİNİ ÇOK NEDENLİ AÇIKLAYAN TEORİ...	31
1.3. SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİNİN ÖTELENMESİ.....	33
1.3.1. ARTI-DEĞER ORANININ YÜKSELTİLMESİ.....	35
1.3.1.1. MUTLAK ARTI-DEĞERİN ÜRETİLMESİ.....	36
1.3.1.2. NİSPİ ARTI-DEĞERİN ÜRETİLMESİ.....	38
1.3.1.2.1.Emegücünün Tükettiği Kullanım Değerleri Miktarını Azaltmak - Ücretlerin Seviyesinin Düşürülmesi	38
1.3.1.2.2. Emegün Üretkenliğinin Artırılması	41
1.3.2. ÜRETKEN EMEĞİN PAYININ ARTIRILMASI	44
1.3.3. SERMAYENİN DEĞERSİZLEŞMESİ	50
1.4.SINAÎ ÇEVİRİMLERDE VE UZUN DALGALARDA KRİZ	54
1.4.1. SINAÎ ÇEVİRİMLER.....	55
1.4.2. UZUN DALGALAR.....	60
İKİNCİ BÖLÜM.....	68
ASKERÎ HARCAMALAR, SAVAŞ SANAYİ ve SAVAŞ KONULARININ TEORİK ve TARİHSEL OLARAK İNCELENMESİ.....	68
2.1. KAPİTALİST SİSTEMDE MİLİTARİZM ANLAYIŞI	68
2.2. MİLİTARİZMİN BİR ALANI OLARAK SAVAŞ.....	72
2.3. TARİHSEL OLARAK SAVAŞLARIN DÖNÜŞÜMÜ	75
2.4. KRİZİN ÖTELENMESİNDE ASKERÎ HARCAMALARIN, SAVAŞ SANAYİİNİN ve SAVAŞIN İKTİSADİ ETKİLERİ: TEORİK TARTIŞMA.....	87
2.4.1. BARIŞ DÖNEMLERİNDE SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİNİN ÖTELENMESİ.....	89
2.4.1.1. Askerî Harcamalar ve Savaş Sanayiinin Sermaye Birikimi Üzerindeki Etkileri.....	90
2.4.1.2. Askerî Harcamalar ve Savaş Sanayiinin Kâr Oranları Üzerindeki Etkileri....	95
2.4.1.3. Askerî Harcamalar ve Savaş Sanayiinin Aşırı Üretim ve Aşırı Birikim Üzerindeki Etkileri	99
2.4.1.4. Askerî Harcamalar ve Savaş Sanayiinin Gerçekleşme Üzerindeki Etkileri....	103

2.4.2. SAVAŞTA ve SONRASINDA SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİNİN ÖTELENMESİ.....	107
2.4.2.1. Artı-Değer Oranının Artırılmasında Savaşın Rolü	108
2.4.2.2. Üretken Emeğin Payını Artırmada Savaşın Rolü	117
2.4.2.3. Sermayenin Değersizleşmesinde Savaşın Rolü	121
2.5. SAVAŞLARIN TARİHSEL SÜREÇTE DEĞİŞEN İKTİSADİ ETKİLERİ ÜZERİNDEKİ TARTIŞMA	126
2.5.1. MODERN SAVAŞLARIN İKTİSADİ ROLÜ	127
2.5.2. POSTMODERN SAVAŞLARIN İKTİSADİ ROLÜ	130
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	138
20. YÜZYIL SAVAŞLARINDA UZUN DALGALAR ve SINAÎ ÇEVİRİMLER. 138	
3.1. 20. YÜZYILDAKİ UZUN DALGALARIN EVRELERİ VE SINAÎ ÇEVİRİMLER.....	138
3.2. 20. YÜZYILDA UZUN DALGA ve SINAÎ ÇEVİRİMLERİN SEYRİNDE MODERN ve POSTMODERN SAVAŞLARIN ETKİLERİ.....	148
3.2.1. 20. YÜZYILDA UZUN DALGAYI YÜKSELTEN MODERN SAVAŞIN ANALİZİ: II. DÜNYA SAVAŞI'NIN İKTİSADİ ETKİLERİ	151
3.2.1.1. ARTI-DEĞER ORANININ ARTIRILMASI.....	157
3.2.1.2. ÜRETKEN EMEĞİN PAYININ ARTMASI.....	166
3.2.1.3. SERMAYENİN DEĞERSİZLEŞMESİ	172
3.2.2. 20. YÜZYILDA UZUN DALGANIN DEPRESİF EVRESİNDEKİ SAVAŞLARIN ANALİZİ: POSTMODERN SAVAŞLARIN İKTİSADİ ETKİLERİ	176
3.2.2.1. ANALİZDE KULLANILAN POSTMODERN SAVAŞLARIN GENEL ÇERÇEVESİ.....	178
3.2.2.2. ARTI-DEĞER ORANININ ANALİZİ.....	184
3.2.2.2.1. Savaşlar Döneminde Artı-Değer Üretimi.....	185
3.2.2.2.2. Savaş Öncesi - Savaş - Savaş Sonrasında Artı-Değer Üretimi....	189
3.2.2.3. ÜRETKEN SEKTÖRLERİN PAYININ ANALİZİ	193
3.2.2.3.1. Savaşlar Döneminde Üretken Sektörlerin Analizi	194

3.2.2.3.2.Savaş Öncesi-Savaş-Savaş Sonrası Sürecinde Üretken Sektörlerin Analizi	195
3.2.2.4.SERMAYENİN DEĞERSİZLEŞMESİNİN ve SINAÎ ÇEVİRİMLERİN ANALİZİ.....	202
3.2.2.4.1. Savaş Döneminde Değersizleşme ve Sınaî Çevrimlerin Analizi.....	204
3.2.2.4.2.Savaş Öncesi – Savaş - Savaş Sonrası Sürecinde Değersizleşmenin ve Sınaî Çevrimin Analizi.....	208
SONUÇ	219
KAYNAKÇA.....	227
EKLER.....	250
ÖZGEÇMİŞ	287

TABLO-GRAFİK-ŞEMA-KUTU LİSTESİ

TABLULAR

Tablo 1.1:	Sömürü Süreci ve Döngünün Karakterine Göre Sermayenin Sınıflandırılması.....	56
Tablo 1.2:	18. Yüzyılın Sonu İtibariyle İzlenen Uzun Dalgalar.....	64
Tablo 2.1:	Yüzyıllarda Savaş Başına Savaşa Katılan Ortalama Ülke Sayısı (15. yy-20. yy)	77
Tablo 2.2:	Yüzyıllar İtibariyle Ülkelerin Yönetim Şekilleri, Savaşların Siyasi Amaçları ve Savaş Ekonomisindeki Değişimler (17. yy-20. yy).....	77
Tablo 2.3:	Yüzyılların Savaşta Geçen Oranı, Savaş Süresi, Çatışma Sayısı ve Ölüm Oranı Verileri (16. yy-20. yy)	80
Tablo 2.4:	Yüzyıllar İtibariyle Askerî Teknik ve Ordunun Şeklindeki Dönüşüm (17. yy-20. yy)	83
Tablo 3.1.:	İmalat Sektörü Verileri Aracılığıyla Genişleme Eğilimli Dalganın Gerileme Eğilimli Dalga ile Karşılaştırması (1950-1993)(%).....	141
Tablo 3.2:	GSMH'nin Yüzdesi Olarak Askerî Harcamalar.....	154
Tablo 3.3.:	ABD'de Sınıfların Kişi Başına Yaşam Standardı (1939 fiyatlarıyla, \$).....	159
Tablo 3.4.:	Almanya, İngiltere ve ABD'de Askerî Harcamaların Milli Gelir Payındaki Artış (%) (1939-1943/45).....	168
Tablo 3.5.:	1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşların Sınıflandırılması (Savaş Adedi)	181
Tablo 3.6.:	Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sırasında İmalat Sanayiinin Katma Değerinin Seyri (Savaş Adedi)	186
Tablo 3.7.:	Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sırasında GSYİH'nin Seyri (Savaş Adedi)	187
Tablo 3.8.:	Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sırasında GSYİH ve İmalat Sanayiinin Katma Değerinin Aynı Yönde Seyri (Savaş Adedi)	188

Tablo 3.9:	Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde İmalat Sanayiinin Katma Değerinin Seyri (Savaş Adedi)190
Tablo 3.10:	1970-2000 Yılları Arasında Savaşlar Sürecinde Sanayi Sektörü Katma Değerinin Savaş Öncesine Nazaran Savaş Sonrası Durumu (Savaş Adedi)192
Tablo 3.11.:	Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde İmalat Sanayiinin Katma Değeri/ Toplam Katma Değer Oranının Seyri (Savaş Adedi).....194
Tablo 3.12:	1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde Toplam Katma Değerdeki İmalat Sanayiinin Payının Savaş Öncesine Nazaran Savaş Sonrası Durumu (Savaş Adedi).....197
Tablo 3.13:	1970-2000 Arasında Farklı Gelir Gruplarındaki Ülkelerin Sektörlerinin Katma Değer/GSYİH Oranlarının Seyri (%).....200
Tablo 3.14.:	1970-2000 Yılları Arası Savaş Dönemlerindeki Sabit Sermaye Yatırımlarının Değişim Oranlarının Seyri (Savaş Adedi) 205
Tablo 3.15.:	1970-2000 Yılları Arası Savaş Dönemlerindeki İnşaat Sektörünün Katma Değerinin Değişim Oranının Seyri (Savaş Adedi)206
Tablo 3.16.:	1970-2000 Yılları Arasındaki Savaş Dönemlerinde Sabit Sermaye Yatırımlarının ve İnşaat Sektörü Katma Değerinin Değişim Oranlarının Seyri (Savaş Adedi)207
Tablo 3.17.:	Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde Sabit Sermaye Yatırımlarının Seyri (Savaş Adedi)209
Tablo 3.18.:	Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde İnşaat Sektörünün Katma Değerinin Seyri (Savaş Adedi).....212
Tablo 3.19.:	Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde Sabit Sermaye Yatırımlarının ve İnşaat Sektörünün Katma Değerinin Aynı Yönde Seyri (Savaş Adedi) ..215
Ek Tablo 1:	ABD’de Sınâî Çevrimler (1854-2001)261

Ek Tablo 2:	Sınaî Üretimin Yıllık Büyüme Hızı (1827-2001)	262
Ek Tablo 3.:	Toplam Ekonomi için Emekgücünün Üretkenliği (GSYİH/İşçi Sayısı - Yıllık Ortalama % Değişim)	262
Ek Tablo 4.:	Kişi Başına Reel Ücret Artışları (Toplam Ekonomi, Yıllık Ortalama Değişim- %).....	262
Ek Tablo 5:	1970-2000 Döneminde Yaşanan Savaşlarının Listesi.....	265
Ek Tablo 6:	Dünya GSYİH'si İçinde Payı En Yüksek 20 Ülke (1997 yılı - %).....	269
Ek Tablo 7:	Ülkelerin Kronolojik Savaş Dönemleri ve Savaşların Türleri.....	269
Ek Tablo 8:	Azerbaycan'da İmalat Sanayiinin Katma Değerinin Değişim Oranları (1991-1995 Yılları, %)	275
Ek Tablo 9:	Nijerya'da GSYİH Değişim Oranları (1990-1992 Yılları, %).....	276
Ek Tablo 10:	Kongo'da İmalat Sanayi Katma Değer Verileri (1975-1979 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, Kongo Frankı *1000).....	277
Ek Tablo 11:	Senegal'daki İmalat Sanayi Katma Değer Verileri (1992-1993 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, CFA *1000)	278
Ek Tablo 12:	Nijerya'da GSYİH ve İmalat Sanayi Katma Değer Verileri (1982-1985 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, Naira*1000)	279
Ek Tablo 13:	Suudi Arabistan'da İmalat Sanayiinin Katma Değerinin Toplam Katma Değerdeki Payı (1977-1980 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, Riyal*1000).....	280
Ek Tablo 14:	Cezayir'de Sabit Sermaye Yatırımları Değişim Oranları (1975-1979 Yılları, %).....	281
Ek Tablo 15:	Cezayir'de İnşaat Sektörü Katma Değerinin Değişim Oranları (1975-1979 Yılları, %).....	282
Ek Tablo 16:	Bosna'daki Sabit Sermaye Yatırımları (1990-1995 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, BAM)	283
Ek Tablo 17:	Arjantin'de İnşaat Sektörünün Katma Değerinin Analizi (1972-1978 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, 1000 Arjantin Lirası)	284
Ek Tablo 18:	İran'da GSYİH ve İmalat Sanayiinin Katma Değer Verileri (1972-1975, 1990 Fiyatlarıyla, Riyal*1000).....	285

Ek Tablo 19:	Postmodern Savaşların Uzun Dalgalar ve Sınâî Çevrimlerdeki Etkileri.....	287
---------------------	--	-----

GRAFİKLER

Grafik 2.1.:	1820-2006 Yılları Arasında Yaşanan Savaşların Kategorik Dağılımı.	76
Grafik 3.1:	ABD’de Finans ve Üretim Şirketlerinin Kâr Oraları (%).....	145
Grafik 3.2.:	Dünya GSYİH Artış Hızı Aracılığıyla Sınâî Çevrimlerin Gösterimi.....	147
Grafik 3.3.:	ABD’de Askerî Harcamaların GSMH İçindeki Payı (% - 1939-1971)	153
Grafik 3.4.:	ABD’de İşgücündeki Üretkenlik Artışı (1869-1992)	163
Grafik 3.5:	ABD’de Toplam Emek İçerisinde Üretken Emeğin Payı (%) (1947-1994)	171
Ek Grafik 1:	Marksist Kriz Teorileri	255
Ek Grafik 2:	Krizin Ötelenmesinin Yöntemleri	258
Ek Grafik 3:	Üretken ve Üretken Olmayan Emek Sınıflandırması	260
Ek Grafik 4:	ABD’de Toplam Gayri Safi Reel Yatırımlar (1987 fiyatlarıyla- \$).....	263
Ek Grafik 5:	ABD’de Kapasite Kullanım Oranları.....	263
Ek Grafik 6:	ABD’de GSMH (1987 fiyatlarıyla- \$).....	263
Ek Grafik 7:	ABD’de Yıllık Toplam Çalışma Saatleri.....	264
Ek Grafik 8:	ABD’de Sermayenin Organik Bileşimi	264

KUTULAR

Ek Kutu 1:	Kâr Oranının Hesaplanmasına Yönelik Açıklama.....	252
Ek Kutu 2:	Aşırı Üretim- Aşırı Birikim.....	256
Ek Kutu 3:	Az gelişmiş ve gelişmiş Ülkeler Üzerine Teorik Açıklama.....	259
Ek Kutu 4:	Tablo 3.6'nın Oluşturulma Örneği.....	275
Ek Kutu 5:	Tablo 3.7'nin Oluşturulma Örneği.....	276
Ek Kutu 6:	Tablo 3.9'un Oluşturulma Örneği.....	277
Ek Kutu 7:	Tablo 3.10'un Oluşturulma Örneği.....	278
Ek Kutu 8:	Tablo 3.11'in Oluşturulma Örneği.....	279
Ek Kutu 9:	Tablo 3.12'nin Oluşturulma Örneği.....	280
Ek Kutu 10:	Tablo 3.14'ün Oluşturulma Örneği.....	281
Ek Kutu 11:	Tablo 3.15'in Oluşturulma Örneği.....	282
Ek Kutu 12:	Tablo 3.17'nin Oluşturulma Örneği.....	283
Ek Kutu 13:	Tablo 3.18'in Oluşturulma Örneği.....	284
Ek Kutu 14:	Tablo 3.19'un Oluşturulma Örneği.....	285

ŞEMALAR

Şema 1.1:	Sermayenin Genel Formülü.....	7
Ek Şema 1:	Birikim Krizlerinin Yapısal Çözümlerinin Tarihsel Çerçevesi.....	257

KISALTMALAR

a	:	artı-değer
Ar-Ge	:	araştırma geliştirme
Bkz.	:	bakınız
CC	:	sermayenin organik bileşimi
COW	:	Savaşın Korelasyonları Projesi
ch.	:	bölüm
d	:	değişir sermaye
GSYİH	:	gayri safi yurtiçi hasıla
GSMH	:	gayri safi millî hasıla
I	:	toplam gayri safi reel yatırımlar
K	:	sermaye stoku
KİT	:	kamu iktisadî teşekkülleri
L	:	emekgücü
Lh	:	toplam çalışma saati
M	:	meta, genellikle meta girdileri
M'	:	meta sermaye
N	:	net ürün
P	:	para
P'	:	para sermaye
PL	:	işgücü üretkenliği
P-P'	:	sermayenin genel formülü
Pw	:	ücret mallarının fiyatı
Py	:	toplam nihai ürün fiyatları
RP	:	kâr oranı
RS	:	artı-değer oranı
s	:	değişmez sermaye
SSY	:	sabit sermaye yatırımları
u	:	kapasite kullanım oranları
Uf	:	üretken olmayan sermaye akımı
UCDP	:	Uppsala Çatışma Veri Programı
Us	:	üretken olmayan sermaye stoku
Ü	:	üretken sermaye
ÜG	:	üretim araçları ve hammadde
vb.	:	ve benzeri
W	:	nominal ücret
w	:	reel ücret (veya saat başına ücret)
Y	:	toplam gelir
y	:	reel gelir
yy.	:	yüzyıl
Z	:	kâr

GİRİŞ

Marksist teoride savaşların iktisadî rolü, gerek teorik gerekse tarihsel çerçevede tartışmalı bir alandır. Teorik tartışma, 20. yüzyılda kapitalizmin tarihsel gelişimi içerisinde, farklı teoriler temelinde ve konunun farklı alanları üzerinden sürdürülmüştür. Sözkonusu tartışmalarda konu, başta askerî harcamalar olmak üzere, savaş sanayi, askerî-sınâî kompleks veya savaşın farklı kısmî iktisadî etki alanları üzerinden ele alınmıştır. Tarihsel alandaki tartışma ise, sözkonusu teorik çerçevedeki farklılıklara bağlı olarak 1970'lerin başı itibariyle yaşanan savaşların (postmodern savaşların) iktisadî etkileri üzerinden ortaya çıkmaktadır. Tez, gerek teorik tartışmanın kapsamının genişletilmesini, gerekse tarihsel çerçevedeki tartışmanın veriler aracılığıyla analizini amaçlamaktadır. Tezin teorik katkısı, askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve savaşın krizleri ötelemedeki kısmî iktisadî etkileri üzerindeki teorik tartışmada barış dönemi ve savaş dönemi ayrımı yaparak konunun geniş kapsamlı farklı alanlarının ele alınmasında ve en önemlisi tartışılan iktisadî etkileri kriz teorileri temeline oturtarak tartışmayı geliştirmesinde bulunmaktadır. Tezin ampirik alandaki katkısı ise, tarihsel çerçevedeki tartışmanın merkezine savaşın yüzyıllar itibariyle geçirdiği tarihsel dönüşümü koymasında ve sözkonusu tartışma bağlamında 20. yüzyılda uzun dalgalar ve sınaî çevrimler ayrımı yapılarak, postmodern savaşların krizleri ötelemedeki etkilerinin geliştirilmiş olan analiz yöntemi aracılığıyla incelenmesindedir.

Yukarıda aktarılan amaçlar çerçevesinde tezde birinci bölümde sermaye birikimi krizi analiz edilecektir. İkinci bölümde askerî harcamalar, savaş sanayi ve savaşların iktisadî etkileri üzerindeki teorik ve tarihsel çerçevedeki tartışmalar ele alınacaktır. Üçüncü bölümde ise 20. yüzyıldaki uzun dalgalar ve sınaî çevrimlerin süreçleri analiz edilerek modern ve postmodern savaşların iktisadi etkileri irdelenecektir.

Tezde birinci bölümde; Marksist teorinin sermaye birikimi krizi konusuyla ilgili çerçeve incelenecektir. Birinci bölüm temel kavramların ve sermaye birikimi sürecinin açıklanmasıyla başlamaktadır. Öncelikli konular arasında artı-değer üretimi

sonucunda sermayenin birikimi; Marksist teorisyenlerce farklı olarak açıklanan kâr oranlarının düşme eğilimi nedeniyle yeniden üretim sürecinin kesintiye uğraması sonucunda sermaye birikiminin tıkanması (kriz teorileri); krizin ötelenmesine imkân verebilecek yöntemler ve sermaye birikimi krizinin kısa sınaî çevrimler ve uzun dalgalardaki farklı süreçleri teorik olarak analiz edilecektir.

Birinci bölümde sermaye birikimi krizini açıklayan Marksist teoriler incelenirken, kapitalist sistemin bir bütün olduğu yaklaşımıyla kriz, sadece tekil ulusal ekonomiler bazında değil; küresel düzeyde ele alınmaya çalışılacaktır. Sermaye birikimi krizinin asıl nedeninin üretimde veya tüketimde bulunmasına bağlı olarak, farklı kriz teorileri ortaya çıkmıştır. Kâr oranlarındaki düşme eğilimi sonucunda oluşan sermaye birikimi krizinin nedenlerini, sermayenin organik bileşimindeki yükselişe, eksik tüketime, kârın sıkışmasına, sektörler arasındaki orantısızlığa veya birden çok nedene bağlayan farklı teoriler bulunmaktadır. Kâr oranlarının düşme eğiliminin bir sonucu olan krizlerin süreklilik taşımasını engelleyen bazı yöntemler de mevcuttur. Bu yöntemler arasında artı-değer oranını artırmak, üretken emeğin toplam istihdam içerisindeki payını yükseltmek ve sermayenin değersizleşmesi önemli etkiye sahiptirler. Birinci bölümde sermaye birikiminin işleyişi, kriz süreci ve krizin ötelenmesi konuları incelenecek ve ardından kriz konusu, sınaî çevrimler ve uzun dalgalar bağlamında ele alınacaktır.

Birinci bölümde ele alınan Marksist teorilerin tümü, temelde üretim ilişkilerini tanımlayan formülleri (kâr oranı, artı-değer oranı, sermayenin organik bileşimi vb.) kullanmaktadır. Bir teorinin açıklanmasında önem taşıyan formüller, diğer teorilerde de kabul görmektedir; ancak merkezi öneme sahip olmayabilirler. Bu nedenle konunun akışını bozmamak için birinci bölümde önce genel kavramlar tanımlanacak; ilerleyen kısımlardaki farklı teorilerin açıklanmasında ihtiyaç duyuldukça ilgili formüller ve ayrıntıları metinde yeracaktır. Tezin teorik altyapısını, sermaye birikimi krizini açıklayan teorilerden; krizi, sermayenin organik bileşimindeki yükselme nedeniyle kâr oranlarının düşme eğilimine bağlayan teori oluşturmaktadır. Ancak krizi birden çok nedene bağlı olarak açıklayan teoriden de yararlanılacaktır.

Tezin ikinci bölümünün ilk kısmı militarizmin ve militarizmin bir alanı olarak

savaşın kapitalist sistem içindeki geniş kapsamının gösterilmesine ayrılacaktır. Buna göre savaşlar sadece neden oldukları iktisadî sonuçlar için çıkarılmamaktadır. Savaşların iktisat dışı, siyasal nedenleri de bulunmaktadır; ancak her savaş, iktisadî etkilere neden olmaktadır. Savaşın iktisadî etkisi en başta savaşın süresine, kapsadığı alana, savaşa dahil olan ülkelerin sayısına, neden olduğu fiziksel tahribata bağlıdır. İkinci bölümün ilerleyen kısımlarında savaşların sözkonusu alanlardaki tarihsel olarak geçirdikleri dönüşümler araştırılacaktır. Daha sonra askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve savaşın iktisadî etkileri üzerinde, tezin birinci bölümünde açıklanan krizin ötelenmesi yöntemlerine göre geliştirilmiş teorik tartışmanın analizi yapılacaktır. Bu kapsamda sermaye birikiminin krizi, kapitalist sistemin iç işleyişine bağlı kâr oranlarının düşme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Böyle bir eğilim nedeniyle krizin oluşumunda dışsal etkenlere (ekzojen) yer verilmediği için, askerî harcamalar, savaş sanayi ve savaş da krizi oluşturan yani krize neden olan etkenler olarak değil; krizin görünür kıldığı sorunların çözümlenmesindeki etkileri açısından ele alınacaktır. İkinci bölümde son olarak, içeriklerindeki yüzyıllar itibariyle gerçekleşen dönüşümlere bağlı olarak savaşların iktisadî etkilerindeki değişim konusu ele alınacaktır ve 1970'lerin başı itibariyle postmodern olarak adlandırılan savaş türünün iktisadî etkilerinin tartışma konusu olduğu çerçeve irdelenecektir.

İkinci bölümde teorik olarak askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve savaşın sermaye birikimi krizini öteleme imkânları, barış dönemleri ile savaş ve savaş sonrası dönemler ayrımı yapılarak ele alınacaktır. Savaşların olmadığı barış dönemlerinde askerî harcamalar ve savaş sanayiinin iktisadî etkileri analiz edilecektir. Savaş konusu ise bizzat savaşların yaşandığı dönemlerdeki ve sonrasındaki etkileriyle ele alınacaktır. Gerek askerî harcamalar ve savaş sanayiinin, gerekse savaş konusunun iktisadî etkileri, farklı kriz teorileri kapsamında analiz edildiğinde konu üzerinde farklı sonuçlara ulaşılmaktadır. Bu nedenle sözkonusu alan teorik bir tartışma alanını oluşturmaktadır. Askerî harcamalar ve savaş sanayiinin iktisadî etkileri üzerindeki tartışma sermaye birikimi, kâr oranları, aşırı üretim-aşırı birikim ve talep yaratma (gerçekleşme-realizasyon) başlıkları altında dört alanda ele alınacaktır. Savaş konusu ise birinci bölümde ele alındığı şekliyle, kâr oranlarının düşme eğilimini yavaşlatan olgular açısından, yani artı-değeri mutlak

veya nispi olarak yükseltmede, üretimdeki üretken emeğin payını artırmada ve sermayenin değersizleşme sürecini hızlandırmada etkisi üzerinden analiz edilecektir. Bu kapsamda savaş konusu sadece cephelerdeki askerî kuvvetler arasında geçen bir olay olarak ele alınmayacaktır. Savaşın etkisinin tüm ekonomiyi, üretim ilişkilerini, sınıfsal ilişkileri etkileyecek denli geniş alana yayılmış olması, doğuracağı sonuçlar bakımından farklılık yaratmaktadır. Bu nedenle tezde sadece askerî harcamaların, savaş ekonomisinin veya sadece silah üretiminin ekonomiye etkisi değil; bombalamalar sonucunda yıkılan şehirlerin yeniden inşası ve üretim ilişkilerinin yeniden kurulması gibi olgular da dâhil edilerek, bir bütün olarak oluşan etkilerin incelenmesi amaçlanmaktadır. Buna göre; başta tahrip edilen ülkelerde olmak üzere, tüm kapitalist sistemde savaşın, üretimin değişen yapısında, çalışma saatlerinde, ücret seviyesinde, emeğin üretkenliğinde ve devletin iktisadî rolünde yarattığı etkiler irdelenecektir. Devletin, gerek kaynakların paylaşımındaki politikaları, gerekse de üretim ve tüketim sürecindeki rolünün savaş dönemlerindeki değişimi incelenecektir. Savaş sırasında yaşanan tahribatın etkisi, savaş sonrasında uluslararası tekel sermayesinin daha çok merkezileşmesi açısından ele alınacaktır. Savaş sırasında değişir sermaye (emekgücü) ve değişmez sermayenin (fabrika, makine vb.) tahribatı ile bunların üretim sürecindeki rollerinin yerine getirilmelerinin engellenmesi (fabrikaların atıl bırakılması gibi); savaş sonrasında ise aşırı birikmiş sermaye için yeni olanaklar sunulması ve emtia için pazar sağlanması konuları tartışılacaktır. Söz konusu alanlardaki teorik tartışmaların incelenmesinden sonra modern ve postmodern savaşların iktisadî etkileri analiz edilecektir. Burada özellikle de 20. yüzyılda modern savaşlardan farklılaşarak postmodern ismini alan savaşların sermaye birikimi açısından tartışmalı alanları incelenecektir.

Tezin üçüncü bölümünde ise, ikinci bölümde aktarılmış olan tarihsel çerçevedeki postmodern savaşların iktisadî etkileri üzerindeki tartışmaya veriler aracılığıyla katkı sunulacaktır. Söz konusu tartışmanın anlaşılması için modern savaşların ve postmodern savaşların iktisadî etkilerindeki farklılıkların analizi gereklidir. Bu amaçla öncelikle 20. yüzyılda uzun dalgalar ve sınaî çevrimler konusu analiz edilecektir.

20. yüzyıl gerek uzun dalganın seyri, gerekse savaşların içeriğindeki dönüşüm

üzerinden bölümlendirildiğinde, her iki konu açısından da 1970'lerin başı bir dönüm noktası olarak ifade edilecektir. 20. yüzyılda 1970 öncesindeki topyekûn modern savaşlar döneminde II. Dünya Savaşı, uzun dalganın seyrini etkileyen yani uzun dalganın yükselmesi yönünde etki sağlayabilen savaş örneği olarak analiz edilecektir. 1970 sonrasındaki uzun dalganın düşme seyrinde postmodern savaşlar döneminde ise uzun dalga ve sınaî çevrimlerdeki dönüşüm ampirik verilerin analizi ile irdelenecektir. Sözkonusu çalışmalarda savaşların değişik türleri (iç savaş, ülkeler arası savaş vb.), savaş yaşayan ülkelerin gelişmiş veya azgelişmiş ülke olmaları ve savaşların sürelerindeki farklılıklar dikkate alınacaktır. Elde edilen sonuçların yorumlanmasında postmodern savaşları, modern savaş türünden farklı kılan özellikler temel alınacaktır. Böylece tarihsel olarak yüzyılın son çeyreğindeki savaşların iktisadî etkileri üzerindeki tartışmaya katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Marksist teorinin ampirik verilerle analiz edilmesinde üç yöntem kullanılmaktadır: Bunlar, doğrudan Marksist kategorilerde verilerin oluşturulması, ortodoks verilerin Marksist kategorilere uyarlanması (dönüştürülmesi) ve Marksist teori çerçevesinde ortodoks verilerin seyrinin yorumlanmasıdır. Tezin üçüncü bölümünde modern savaş örneğinde uzun dalgaların seyri Marksist veriler kullanılarak analiz edilecektir. Ancak postmodern savaşlarda uzun dalgalar ve sınaî çevrimlerin incelenmesinde, savaşan her ülke için Marksist verilerin oluşturulmamış olması nedeniyle, ortodoks verilerin yorumlanması yöntemi kullanılacaktır.

Tezin genelinde terminolojik bir bütünlük sağlanması açısından ve ayrıca ideolojik bir tercih bağlamında ifade edilen “savunma” kelimesinin kullanılmasının aslında “saldırımı” gizlediği düşünüldüğünden “savunma harcamaları” yerine “askerî harcamalar” ve “savunma sanayi” yerine de “savaş sanayi” terimleri kullanılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİ

Kriz, sermaye birikimi sürecinde karşılaşılan sorun olarak tanımlandığında, sınıflar çevrimlerdeki ve uzun dalgalardaki krizlerin farklı içeriklerinin anlaşılması, öncelikle sermaye birikiminin işleyişinin araştırılmasını gerektirmektedir.

Krizlerin oluşumundaki temel faktörleri ve krizlerin ötelenme imkânlarını açıklayan farklı teoriler, savaşın sermaye birikimi üzerindeki etkilerinin de anlaşılmasını sağlayacaktır.

1.1. ARTI-DEĞER ÜRETİMİ ve SERMAYE BİRİKİMİ

Kapitalist üretim tarzının gelişmesi, mal üretiminin genelleşmesini gerektirmiştir ve ekonomik hayatın konusu olan her şey mal halini almıştır (Mandel, 2008: 117). Kapitalist, üretim araçlarını (değişmez sermaye) ve emegücünü (değişir sermaye) satın alarak meta üretimini gerçekleştirmektedir.¹ Kapitalistin amacı, piyasa değeri, üretiminde kullanılan üretim araçlarının ve emegücünün değerinden yüksek olan bir meta üretip, satmak ve böylece kâr elde etmektir. Sürecin formülle gösterimi şöyledir:

¹ Üretim araçları, hammadde, yardımcı malzemeler ve iş aletleri üretim sürecinde nicel olarak bir değer değişimine uğramadıklarından, bunlara değişmez sermaye denilmektedir. Emegücü ise üretim sürecinde, kendi değerinin eşdeğerini yeniden üretmenin yanı sıra, bir fazlalığı, artı-değeri de ürettiğinden, değişir sermaye olarak adlandırılmaktadır (Marx, 2004: 209).

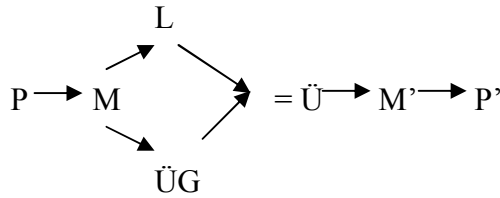
$$P=s+d \quad (1)$$

$$P'=s+d+a \quad (2)$$

Yukarıdaki formüllere göre, kapitalistin üretime başlarken koyduğu para (P), değişmez sermaye (s) ve değişir sermaye (d) kullanılarak yapılan üretim sürecinde artı-değer (a) yaratıldığından, büyümektedir ve metanın satılmasıyla para sermayeye (P') dönüşmektedir.

Marx, sermaye birikimi sürecini, daha pahalıya satmak için satın almak, yani para-meta-para sermaye çevrimi (P-M-P') olarak tanımlar. Formül (2) "sermayenin genel formülünü" ifade etmektedir ve sürecin yukarıdaki Formül (2)'ye dayanan şemasal gösterimi ise aşağıdaki gibidir:

Şema 1.1: Sermayenin Genel Formülü

Şema 1.1'e göre sermayenin dairesel hareketi üç aşamada ilerlemektedir. Öncelikle sermayedar bir para toplamıyla (P) emegücü pazarından (piyasadan) meta girdilerini (M), yani üretim araçları ve hammadde (ÜG) ile emegücü (L) satın alır. Böylece para (P), üretken sermayeye (Ü) dönüşmüş olur ve (P-P') çevriminin ilk yarısı tamamlanmış olur. Meta girdileri, çevrimin devamındaki üretim sürecinde, bir başka metaya, meta sermayeye dönüşürler (M') ve bunlar, meta satılana dek sadece meta sermaye olarak kalırlar. Sürecin çıktısı olan meta (M'), pazara satıcı olarak dönen sermayedar tarafından para sermaye (P') karşılığında satılır ve devre

tamamlanmış olur. Genellikle $(P') > (P)$ ve $(P' - P)$ arasındaki farka, yani artı-değere, sermayedar el koymaktadır² (Marx, 2003a [1885]: 33 ve Desai, 1977: 56-57, 63). $P-M-P'$, artı-değer üretimi sayesinde sermayenin genişlemesi (sermayenin değerlenmesi) sürecinin en genel gösterimidir (Savran; Tonak, 1999: 126). Sözkonusu sermayenin genel formülündeki hareketlerin (çevrimlerin) sürekli yinelenmesi sermaye devrini oluşturmaktadır. Toplam devir zamanı, hem üretim hem dolaşım alanında geçen süredir. Burada üretim zamanı, sermayenin belli bir metanın üretim sürecinde yer aldığı süredir yani üretim alanındaki hareket sürecidir. Dolaşım zamanı ise, sermayenin para biçiminden üretken biçime geçişi ve meta biçiminden para biçimine geçişindeki süreçtir (Marx, 2003a [1885], 113-114).

Şema 1.1.'de elde edilen (P') , ya sermayedar tarafından bütünüyle tüketime harcanabilir veya onun bir kısmı tüketime harcanıp, geri kalan kısmı ise tekrar üretim yapılması için yatırıma ayrılabilir. Eğer her $(P-P')$ döneminin başında, sermayedarın üretime yatırdığı kısım (P) aynı miktardaysa, artı-değer sermayedar tarafından verimsiz tüketilmiştir; net sermaye birikimi oluşmamıştır ve bu durumda “basit yeniden-üretim” mevcut demektir. Basit yeniden-üretimde artı-değer, kapitalist sınıf tarafından üretken olmayan bir şekilde tüketilmektedir. “Genişletilmiş yeniden-üretim” ise, bir servet birikiminin olduğu üretim şeklidir. Genişletilmiş yeniden-üretimde artı-değer, üretici bir şekilde kullanılmaktadır; üretim sürecine bir önceki üretim sürecinden değeri daha büyük bir sermaye ile başlanıldığını gösteren ek makineler, ek hammaddeler ve ek ücret şeklinde birikmiş ve sermayeye

² Yukarıdaki süreçte aktarıldığı şekilde yaratılan artı-değer, emeğin ürettiği ürünle (değerle), emeğin bakım masrafları (kendi emekgücünün değeri) arasındaki farktır. Üreticilerin ürettikleri, ancak sahibi olmadıkları malları sattıkları mallar ekonomisinde artı-değer, sosyal ürün fazlasının (artı-ürünün) paraca ifadesidir. Yani sermayedar artı-değere, malların satışından, emeğin bakım masrafları ve diğer üretim masrafları çıkarıldıktan sonra sağlanan para şeklinde dolaylı olarak sahip olmaktadır. Üretimin değişim değeri amacıyla değil, üreticinin geçimini karşılamak için gerçekleştirildiği ve bu nedenle de henüz pazar ekonomisinin olmadığı kullanım değerleri üreten bir toplumda ise sosyal ürün fazlası, ya emek şeklinde (angarya) ya da ürün şeklinde (toprak rantı, vergiler) ortaya çıkmıştır. Örneğin Batı Avrupa'da ortaçağın başlarında, köylü haftanın bazı günlerinde kendi tarlasında, bazı günlerde ise feodal beyin topraklarında çalışmak zorunda kalmıştır (Mandel, 2008: 84, 85, 91).

dönüştürülmüştür. Kapitalist sistemde basit yeniden-üretim olağanüstü anlarda mümkünken; genişletilmiş yeniden-üretim kapitalist sistemin normal üretim türüdür (Desai, 1977: 63 ve Mandel, 2008: 301-303). Artı-değer ile sermaye birikimi arasındaki ilişki böylece tanımlanmaktadır. Dolayısıyla sermaye birikiminin oluşması için artı-değerin bir kısmının üretken olmayan tüketimde kullanılmayıp, sermayeye dönüştürülmesi gerekmektedir. Artı-değerin oluşumunun anlaşılması için sürecin derinlemesine analizi gereklidir.

Sermayenin ortaya çıkması için, üretim araçlarını ve parayı elinde bulunduran sermayedar ile emegücünü satan “özgür emekçiler³” pazarda karşı karşıya gelmektedir (Marx, 2004 [1867]: 172, 173). Emegücü, işçi tarafından satılıp, sermayedar tarafından alınan tek metadır. Oysa sermayedar, hammadde ve makineleri yine sermayedar olan başka kişilerden satın aldığından, dolandırma ve aldatma gibi durumlar dışında, bunların tam değerini ödemek zorundadır; böyle bir durum eşdeğerlerin değişimidir. Makineler de üretkendirler, yani onların da değeri vardır. Ancak makinenin ve hammaddenin üretim sürecinde ürettiği değer (yani bunlardan nihai ürüne aktarılan değer), sermayedarın onları satın alırken ödediği tutara eşittir. Bu nedenle makineler ve hammaddeler artı-değer yaratmamaktadırlar. Artı-değerin -satın alma fiyatında maddeleşmiş olanın üzerindeki değer- tek kaynağı olarak geriye, emegücü kalmaktadır (Desai, 1977: 51-53).

Her metanın olduğu gibi emegücünün değeri de, belli toplumsal koşullar altında o metanın yeniden üretimi için gerekli olan ortalama toplumsal emek-zamanı ile belirlenmektedir. Emegücünün günlük değeri, belirli bir sosyal çerçevede içinde işçinin günlük ihtiyaç duyduğu beslenme, giyim, konut gibi yaşam araçlarının miktarını üretmesi için gerekli olan emek-zamanı ile belirlenmektedir. Emegücünün kendisini yeniden üretebilmesi için gerekli olan emek-zamanı, bu geçinme araçlarının üretimleri için gerekli emek-zamana eşittir. Kapitalist, işçiye emegücünün değişim değerini ödemektedir (Marx, 2004 [1867]: 173-174, 192, 194). Ancak emek piyasasındaki emegücünün değişim değeri ile emegücünün

³ Emekçinin iki anlamda özgür olması gerekmektedir: hem emegücünü kendi öz metayı gibi satmada özgür olmalı, hem de satabilecek başka metanın olmaması, yani emegücünü gerçekleştirme için gerekli olan herşeyden yoksun olması (Marx, 2004: 172).

üretim sürecinde yarattığı değer, yani kullanım değeri, arasında fark vardır. Bu fark yukarıda değinilen artı-değerdir ve emeğin artı-değer yaratması, emeğin kullanım değeri ile değişim değeri arasında fark oluşması, emek piyasasındaki eşitsiz sınıf ilişkileri nedeniyledir (Desai, 1977: 52).

Yukarıda değinildiği şekilde işgünü, gerekli emek-zamanı ve artı emek-zamanı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Örneğin işçi, günlük emekgücünü yeniden üretebilmek için gerekli günlük tüketim sepetinin değerini yarım gün çalışarak üretebilmektedir (gerekli-emek zaman). Oysa işçi, tam bir gün çalıştırılmakta ise işgününün geri kalanında da kapitalist için çalışmakta ve artı-değer üretmektedir (artı emek-zamanı). İşçinin aldığı ücret, gerekli emek-zamanın karşılığıdır ve işçi, artı emek-zamanında bedavaya çalışmaktadır (Marx, 2004 [1867]: 195, 215, 216).

$$\text{Kâr oranı } RP = a/(d+s) \text{ dir.} \quad (3)$$

Gerek payı gerekse paydayı (d)ye bölerek, aşağıdaki kâr oranı formülü elde edilmektedir:

$$RP = (a/d)/(d/d+s/d) = (a/d)/(1+s/d) \quad (4)$$

a/d (artı emek-zamanı / gerekli emek-zamanı): sömürü oranı veya artı-değer oranı

s/d: sermayenin organik bileşimi

Artı-değer oranı, işgünü ya da üretilen değerın sermaye ile işçi arasında hangi oranda bölüşüldüğünü; karşılığı ödenmemiş emeğin karşılığı ödenmiş emeğe oranını göstermektedir, yani emekgücünün sermayedar tarafından sömürülme oranını ifade etmektedir (Marx, 2004 [1867]: 504-506). Kârlılığın zaman içindeki seyri, sermayenin yukarıda ele alınan iki oranı (artı-değer oranı ve sermayenin organik bileşimi) nasıl belirlediğine bağlı olarak değişmektedir (Tonak, 2009: 32).

Değer yasası, farklı sanayilerde çalışan işçilerin ortalama olarak aynı değeri üretmesine; emek piyasasındaki rekabet ise, en azından vasıfsız emeğin değişim

değerinin eşitlenmesine neden olmaktadır. Bu nedenle genel ekonomi çapında, ortak bir artı-değer oranından sözedilebilmektedir (Himmelweit, 2005: 44, 45). Dolayısıyla artı-değerin oluşumunu ifade eden Marksist emek-değer teorisi, ekonominin bütününde üretilen toplam kâra ilişkin bir makroekonomik teoridir. Bu kapsamda kapitalist sistemde sermaye birikimi tarihi, artı-değer oranını artırma çabası olarak okunabilmektedir (Moseley, 2006: 261).

Kapitalist sistemde üretimin amacı, artı-değerin artırılmasıyla sermaye birikiminin genişletilmesidir. Ancak birikim, sadece ekonomik bir süreç değildir. Birikim, aynı zamanda sömürcülük, emperyalizm ve devletin değişen işlevlerini de kapsayan toplumsal ilişkileri de içermektedir (Fine, 2005: 91). Dolayısıyla artı-değerin üretiminin sözkonusu çerçevenin bütünü içinde, savaşın da dahil olduğu iktisat dışı faktörler de dikkate alınarak incelenmesi gereklidir.

Böylece artı-değer, sermaye birikimi ve kâr arasındaki ilişki kurulmuş olmaktadır. Sermaye birikiminin krizinin inceleneceği ilerleyen bölümlerde sözkonusu kavramlar ayrıntılı olarak ele alınacaklardır.

1.2. KAPİTALİZMİN GENEL KRİZİNİ AÇIKLAYAN MARKSİST TEORİLER

Sermaye birikiminin krizi üzerine Marksist literatürde farklı teoriler bulunmaktadır. Tezde savaşın iktisadî olarak etkilerinin incelenmesinde, kapitalist sistemin krizlerinin ve özellikle de krizlerin nedenleri ile süreçlerinin tanımlanması önem taşımaktadır. Çünkü krizin açıklanmasına dayalı olarak, savaşın iktisadî rolü ve etkisi de farklı şekillerde irdelenmektedir. Bu nedenle ilerleyen altbölümlerde Marksist sermaye birikimi krizini inceleyen teoriler açıklanacaktır.

Ortodoks ekonomi politik⁴, kapitalizmde sermaye birikimi krizlerini ya doğa olaylarına bağlı nedenlere ya da bir defaya özgü, tekrarlanmayacak etkenlerin bileşimine bağlamakta iken; Marksist teori krizlerin, kapitalist üretim tarzının yasalarından kaynaklandıklarını ve dolayısıyla rastlantısal ve arızı nedenlere dayanmadıklarını açıklamaktadır (Satlıgan ve Savran, 1988: 9). Tüm krizlerin nihai nedeni, sadece toplumun mutlak tüketim gücü onları sınırlarmışçasına kapitalist üretimin üretici güçleri geliştirme eğilimine karşılık, yığınların yoksulluğu ve sınırlı tüketimidir (Marx, 2003b [1894]: 429). Sözkonusu çelişki, artı-değer üretimi ve üretilmiş kullanım değerlerinin satış aracılığıyla gerçekleşmesi arasındaki kapitalist üretim tarzının çelişkisidir. Değişim değeriyle kullanım değeri arasında ve toplumsal ilişkilerle üretici güçler arasındaki temel çelişkinin ifadesidir (Clarke, 2009: 93). Marx, konuyu şöyle ifade etmiştir (2003b: 428):

“Muazzam miktarlarda meta-sermaye vardır ama satılamaz durumdadır. Muazzam miktarda sabit sermaye⁵ vardır, ama yeniden-üretim sürecindeki tıkanıklık nedeniyle çoğu kullanılmaz durumdadır.”

Kriz, sermaye birikiminin kârlılığının azalması ve kâr oranlarının⁶ azalma eğilimi nedeniyle yeniden üretimin olanaksız kılınmasıdır (Tonak, 2009: 31) ve bu nedenle de genişletilmiş-yeniden üretim sürecinde bir duraklamadır (Mandel, 2008: 321). Başka bir ifadeyle kriz, ekonominin ana sektörlerindeki kapitalistlerin yatırımlarını

⁴ “Ortodoks ekonomi politik” terimi, geleneksel-ana akım içindeki ekonomi politik için kullanılmaktadır. Ana akım dışındaki ekonomi politik için ise “heterodoks ekonomi politik” kavramı kullanılmaktadır.

⁵ Sabit sermaye: Bina, makineler vb. (emek aletleri) (Marx, 2003a [1885]: 144).

⁶ Kârla ilgili geleneksel veriler incelenirken, bunların Marksist teori açısından neleri kapsadığını incelemek gerekmektedir. Marx, kâr terimini kullanırken artı-değerin tümünü kastetmektedir (Himmelweit, 2005: 47). Farklı çalışmalardaki değişen tanımlamalar, kullanılan farklı yöntemlerle elde edilen kâr oranları serisi veya onun içeriğini oluşturan kalemlerdeki farklılıklar, teorinin ampirik çalışmasının yapılmasında sorunlara neden olmaktadır. Konunun açıklaması için bkz. **Ek Kutu 1**.

finans edebilecek kadar kâr oranlarına sahip olamaması sonucu üretimin gerçekleştirilememesidir ve krizin gerçekleştiği sermaye birikimi düzeyi ne kadar yüksekse, krizin neden olduğu sorunların çözümü de o denli zordur (Harman, 2007).

Sermayenin genel formülünde, (P-P') devresinde, sermayedarın üretimin başlangıcındaki parası (P) ile üretim ve satış yapıldıktan sonra sermayedarın sahip olduğu para sermaye (P') arasında, çeşitli sorunlar yaşanabilmektedir. Örneğin üretime uygun meta ve işgücü bulunamayabilir; yeterli para öndelenmemiş veya gömü (iddihar) olarak tutuluyor olabilir; devrenin sonunda üretilen meta sermaye (M') tümüyle satılamayabilir (gerçekleşmeyebilir) veya (P'), (P)den küçük olabilir. Söz konusu durumlar kapitalist sistemdeki sermaye birikimi krizlerinin irdelenmesinde önem taşımaktadırlar (Desai, 1977: 65). Ancak kapitalist ekonominin durumunu gösteren ana belirleyici, temel değişken kâr oranlarıdır. Kâr oranı düşük olduğunda durgunluk ve çöküntü yaşanırken, yatırımlar azalmakta; işsizlik artmakta ve yaşam standartları düşmektedir (Moseley, 2006: 256, 260). Dolayısıyla kâr oranlarındaki düşüş, sistemin krizinin de göstergesidir.

Marksist teoride krizin sebebi olarak mali sektör yerine, üretim sürecinin çelişkilerini gösteren yaklaşımlar temel alınmaktadır. Örneğin Grundrisse'de Marx (2008 [1857-1858]: 161-163), Fransa'daki 1855 krizine çözüm öneren Alfred Darimon'a eleştiri getirmektedir. Darimon'a göre 1855 yılındaki kötü hasat ithalatı artırmış, yurtdışına yapılan yatırımlar başarısız olmuş, merkez bankası altın rezervleri olağanüstü düşmüş ve bu nedenle de banka, rezervlerin erimemesi için kredileri kısınca kriz meydana gelmiştir. Darimon'a göre kriz, madeni rezervlere bağlı para ve kredi sistemine dayanmaktadır ve piyasaya sınırsız para sunulması durumunda, kriz büyümeyecektir. Oysa Marx'a göre kapitalist sistemde krize engel olunamamaktadır. Dolaşım aracının değiştirilmesi varolan üretim ilişkileri ve onlara karşılık gelen dolaşım ilişkilerini değiştirememektedir. Bu nedenle üretim ilişkilerinde değişime gidilmeden, çeşitli para biçimleri toplumsal ilişkilerin çelişkilerine çare bulamamaktadır.

Mali sektörün kriz sürecindeki rolünün açıklanması için burada kısaca teoride paranın işlevi ele alınacaktır.

Marksist teoride para (P), basit bir mal mübadelesi (M-P-M') aracı olması dışında, kapitalist üretim ve dönüşüm olgusu içinde de ele alınmaktadır (Lapavitsas, 2003: 59); yani para, hem değer ölçüsü hem de değişim aracıdır. Daha pahalıya satmak için satın almak (P-M-P') olarak tanımlanan sermayenin genel formülünde para, değer ölçüsü işlevini yerine getiren, dolaşım aracı olarak hizmet eden metadır (Marx, 2004 [1867]: 135, 158).

Paranın devreye girişi nötr bir eylem değildir. Marx (2004 [1867]: 120-121), kapitalizmde "her satıcının pazara alıcısını da getirmediğini", yani arz ve talep arasında bir dengenin olmadığını (aşırı üretim kavramı) anlatırken paranın rolünü de açıklamıştır. Buna göre doğrudan, parasız değişim yöntemi (takas yöntemi) dışında, satanın elinde meta, satın alanın elinde ise her an dolaşıma girecek bir meta, yani para eşzamanlı olarak bulunmayabilir. Satış ve alış arasında bir bölünme oluşmaktadır ve sözkonusu iki evre arasındaki zaman aralığı (fasıla) büyük ise, kriz ihtimali mümkündür. Ancak mali sistemin temelinde, sanayi sermayesi devresinde üretilmiş olan artı-değer bulunmaktadır. Bu nedenle faizlerin ödenebilmesi gibi finans bağlantılı diğer sermaye getirilerinin sürdürülmesini artı-değer mümkün kılmaktadır (Lapavitsas, 2003: 70). Artı-değerin elde edilmesi kapitalist sistemde temel amaç olduğundan; paranın ve türevlerinin rolü artı-değerin elde edilmesine yönelik önemiyle ilgilidir.

Örneğin kredi sistemi, toplam sermayenin büyük bir kısmını bunun sahibi olmayan ve sayısı azalan azınlıklarca kullanılmasına yolaçarak, aşırı üretimi sınırlarına kadar zorlar. Dolayısıyla kredi sistemi üretken güçlerin maddi gelişimini ve dünya piyasası kurulmasını hızlandırmaktadır. Ancak aynı şekilde kredi sistemi krizleri de hızlandırmakta, sermaye hep daha az kişinin elinde birikmekte, eski üretim biçimini çözmekte ve yeni bir üretim tarzına geçiş biçimini oluşturmaktadır (Marx, 2003b [1894]: 390).

Malların dolaşımını ve tüketimini hızlandıran kredi, periyodik krizleri geciktirmekte, ancak dengesizliklerin artmasına da neden olmaktadır. Bundan ötürü krizin şiddetlenmesine de sebep olmaktadır (Mandel, 2008: 221). Kredi kullanımı, kâr oranının yüksek olduğu üretimin genişlemesine bağlıdır ve kredinin kullanılacağı

faiz oranı ise üretim sürecine bağlıdır. Sözkonusu süreç ise, artı-değer kütle ve oranını belirlemektedir. Üretimde gerçekleşen çöküşe her türlü kredi kullanımının çöküşü de eşlik etmektedir; çünkü kredi kullanımı üretim sürecinden bağımsız değildir (Bullock; Yaffe, 1988: 262). Dünya para sistemi genelinde kriz, uluslararası para piyasalarındaki spekülasyon beklentilerinin üretimden kopuk olmaları, yani reel koşullara göre otonom olmaları nedeniyle görünür olmaktadır. Dolayısıyla mali sektördeki kriz göstergelerinin merkezinde yine üretim sektörü ele alınmaktadır.

Kapitalist üretim tarzının işleyişi, kâr oranının eşitlenmesini ve sektörler arasında ortalama bir kâr oranının oluşmasını sağlamaktadır. Bunun nedeni, kârların en düşük olduğu sektörlerdeki sermayenin, ortalama kârlardan daha yüksek kâr oranına sahip olan sektörlerle geçmesidir. Sermayenin çekildiği sektörlerde mal kıtlığı ve buna dayalı fiyatlarda ve kârlarda yükselme yaşanmakta iken; sermayenin girdiği yüksek kâr oranlı sektörlerde fiyatlar ve kârlar düşmektedir. Bu şekilde sermaye ve mallar arasındaki hareketlilikle tüm sektörlerde ortalama bir kâr oranı oluşmaktadır (Mandel, 2008: 148-149). Böylece kâr oranının incelenmesi, tek tek sektörler bazında değil; “ortalama (genel) kâr oranının” düşme eğilimi kavramıyla ele alınabilmektedir.

Diyalektik biçimde tanımlandığında kriz, kapitalist yeniden üretimin hem tıkanması, hem de yeniden üretimin bir biçimidir (Savran, 1988: 41). Bu nedenle kriz, sadece kâr oranının düşüşünün basit bir ifadesi değildir. Kriz, sermaye birikimi sürecinin, hem zorunlu olarak kâr oranında düşüşüne hem de tekrar sermaye birikimini mümkün kılacak etkenlerin gelişmesine neden olmasıyla ifadesini bulmaktadır. Dolayısıyla iç işleyiş süreciyle sermaye birikiminin krizi, krizin ötelenmesi⁷ (krizin geçici çözümü, krizin ertelenmesi) olanağını da getirebilmektedir. Marx, Lenin ve Schumpeter, kapitalizmin gelişmesinde, sermaye birikimi krizinin sadece olumsuz bir olgu olmadığını, kapitalist sistemin üretim ve birikimini yavaşlatan bir dengesizlik olarak ele alınmamasını vurgulamaktadırlar.

⁷ Marksist literatürde kâr oranlarının düşme eğiliminin (krizin) “çözümü” kelimesi yerine, kriz, sistemin kendi iç işleyiş çelişkileri ve diğer faktörlere bağlı olarak zamanla ileride sürekli tekrarlanacağından, kâr oranlarının düşme eğiliminin “ötelenmesi” kelimesinin kullanılması teorik olarak daha uygun görülmektedir.

Şöyle ki kriz, sermaye birikimi açısından üç işlevi yerine getirmektedir: Kriz öncelikle, kapitalistlerle işçiler arasındaki güç dengesini, kapitalistler lehine geliştirmektedir. İkinci olarak kriz, sanayiinin yeniden örgütlenmesi ve teknolojik olarak çağdaştırılması sürecini ivmelendirmekte ve küçük üreticilerin aleyhine büyük üreticileri (oligopolcü grupları) güçlendirmektedir. Son olarak kriz, pazar alanlarının ve hammadde arzının denetlenmesine yönelik çeşitli ulusal kapitalizmler arasındaki çelişkileri artırmaktadır (Parboni, 1988: 464, 465). Böylece krizin toplumsal hareketlerden bağımsız, tek başına kapitalist sistemin sonunu getirici bir öge olmadığı, bilakis sistemin devamını sağlayıcı etkenleri de barındırdığı görülmektedir.

Sermaye birikimi krizinin nedeni olarak hangi faktörlere temel rollerin verileceği farklı teorilere göre değişmektedir. Örneğin Marx'ın döneminde kapitalist olarak nitelendirilecek ülke sadece Birleşik Krallık idi. İlerleyen dönemlerde kapitalistleşen diğer ülkelerin pazar ve kâr elde etme çabasıyla ülke dışı faaliyetleri “Marksist emperyalizm teorisi” adı altında Lenin tarafından irdelenmiştir. Tekellerin kapitalist sistemdeki rolü ise Baran ve Sweezy tarafından incelenmiştir. Devletin kapitalist sistemin sürekliliğini sağlamadaki rolü ise Mandel tarafından çalışılmıştır. Fransa’da Düzenleme Okulu ve ABD’de toplumsal birikim yapısı çerçevesinde post fordist birikim rejiminin tanımlanması üzerinde çalışılmıştır. Marx sonrası gelişen literatürdeki sözkonusu çalışmalar etrafındaki tartışmalar ise farklı Marksist ekollerin oluşmasına neden olmuştur.

Yukarıdaki ele alınan farklılıklar içerisinde, krizin nedenlerinin incelendiği Marksizm’de, kapitalist sistemin krizine üç temel farklı açıklama getirilmektedir. Bunlar (Satlıgan; Savran; 1988: 12);

- sermayenin organik bileşiminin yükselmesine bağlı kriz teorisi,
- gerçekleşme sorununa bağlı kriz teorisi,
- kâr sıkışmasına bağlı kriz teorisidir.

Metodolojik açıdan ele alındığında, yukarıda sıralanan teoriler krizi tek bir nedene bağlı olarak açıklayan “tek nedenli” yaklaşımların tezleridir. Krizi, bunların dışında sistem içinde çeşitli çelişkilerin bileşik faaliyetine bağlı olarak açıklamaya çalışan “çok nedenli yaklaşım” da bulunmaktadır (Katz, 2004: 32). (Konunun özetleyici bir şematik gösterimi için bkz. **Ek Grafik 1**)

Yukarıda sıralanan kapitalizmin tarihindeki krizleri tek nedenli olarak açıklayan teoriler, genel olarak iki başlık altında toplanmaktadır. Bunlardan ilki Zorunluluk Teorisi’dir ve sermayenin organik bileşiminin yükselme eğilimine bağlı kriz teorisini içermektedir. Zorunluluk Teorisi, genel krizlerin ortaya çıkmasını, diğer tüm eğilimleri kendisine bağlayan bir yasa kavramına yani, kâr oranlarının düşme eğilimi yasasına dayandırdığından, krizlerin kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir. Diğer tek nedenli teori ise Olabilirlik⁸ Teorisi’dir. Olabilirlik Teorisi, genel krizlerin birbiriyle çatışan ve tarihsel olarak belirlenmiş faktörlerin ortaya çıkma olasılıklarına bağlı olduğunu ifade etmektedir ve gerçekleşme sorununa bağlı kriz teorileri ile kâr sıkışmasına bağlı kriz teorisini kapsamaktadır. Gerçekleşme sorununa bağlı teoriler ise, eksik tüketime bağlı teori ile orantısızlığa bağlı teoridir (Shaikh, 2005: 180).

Sermaye birikiminin krizine neden olan etkenler mutlak değildirler, yani bir dönem için krize sebep olan etken diğer bir dönemde değişen koşullar içinde aynı etkiyi göstermez. Sözkonusu etkenler, kapitalizmin yeni bir genişleme dönemine geçmesine olanak sağlayacak şekilde geçici olarak çözümlenebilen çelişkilerine bağlıdırlar ve bu nedenle sözkonusu etkenler zaman içinde farklılık göstermektedirler (Fine, 2005: 91). Şöyle ki, sermaye birikimi krizi, kendinden önceki sermaye birikimi aşamasının çelişkilerinin⁹ sonucudur. Bu nedenle sermayenin birikim krizine

⁸ Okunan kaynaktaki çeviri “Olasılık” kelimesini kullanmıştır ancak, daha uygun bir terim olduğu için tezde Nail Satlıgan’ın önerisi üzerine “Olabilirlik” kelimesinin kullanımı tercih edilmiştir.

⁹ Kapitalist gelişmenin belli bir aşamasındaki sorunlara bulunan çözümler, birikim sürecinin devamındaki bir başka aşamada yeni sorunlara neden olmaktadır. Dolayısıyla sorunlara bulunacak çözümler, zamanla kendileri sermaye birikiminin önünde birer engel oluşturacakları için, bunlar çelişki nedenidir.

girmesi, diyalektik bakış açısıyla yine sermaye birikiminin devamı için bir zorunluluktur. Marksist iktisadî kriz teorilerinin tümü, krizin sermaye birikimi sürecinin çelişkilerinden kaynaklandığında, hemfikirdirler. Genel kriz, üretim ve/veya tüketim süreçlerindeki kısmî sorunlardan kaynaklanmaktadır (Sweezy, 1970: 156). Ancak sözkonusu teorilerin ayrıştıkları nokta, krizin kavramlaştırılmasındaki en önemli çelişkinin kaynağını, üretimde veya tüketimde bulması üzerinedir. Örneğin kâr oranlarının düşmekte olduğu, hem gerçekleşme sorunu teorisinde hem de sermayenin organik bileşiminin yükselmesi eğilimi teorisinde kabul edilmektedir. Ancak sermayenin kâr oranının düşme eğilimini sınırlayan en önemli etken, zorunluluk teorisinde sermayenin organik bileşimi iken ve kâr oranı yüksek olduğu sürece diğer etkenler sermaye birikimi için krize neden olmazken; eksik tüketim teorisinde kâr oranlarını düşüren neden, efektif talebin eksikliğidir.

Marx'ın ve Engels'in çalışmalarında kriz teorisinin varlığı tartışılmıştır. Örneğin Clarke'a (2009: 16, 22) göre Marx'ın çalışmalarında sistemli ve tüm ayrıntılarıyla ele alınmış bir kriz teorisi bulunmamaktadır, çünkü Marx için kriz eğilimi, kapitalist üretim tarzının tarihsel eğilimlerinin zirvesidir ve bu bağlamda en yüzeysel ifadesidir. Marx, çeşitli zamanlarda krizleri, kâr oranlarının düşme eğilimiyle, aşırı üretim, eksik tüketim, orantısızlık ve aşırı birikim eğilimleriyle açıklarken, teoriler arasında bir veya diğer teoriyi açıkça tercih etmeden ilişki kurmuştur. Engels ise kriz eğilimlerini açıklarken, kapitalizmin üretici güçleri sınırsız geliştirme eğilimine ve nüfus kitlesinin sınırlı tüketim gücü arasındaki çelişkiye ve piyasa anarşisine atıf yapmıştır.

İlerleyen altbölümde yukarıda sözü edilen her teorinin iç işleyişindeki farklılıklara dayanarak, krizi açıklama yöntemleri ele alınacaktır. Konu öncelikle tek nedenli kriz teorileriyle açıklanacaktır.

1.2.1. SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİNİ TEK NEDENLİ AÇIKLAYAN TEORİLER

Sermaye birikimi krizinin açıklanmasındaki tek nedenli teoriler, Zorunluluk Teorisini ve Olabilirlik Teorilerini içermektedir. Tek nedenli teoriler, krizi birden çok etkenin bileşimi olarak yorumlamak yerine, krizin oluşumunda sadece bir temel sebebe merkezi önem vermektedirler. Aşağıda öncelikle krizde temel etken olarak, sermayenin organik bileşimindeki gelişmeleri ele alan Zorunluluk Teorisi incelenecektir.

1.2.1.1. ZORUNLULUK TEORİSİ – SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİNİN YÜKSELMESİ EĞİLİMİNE BAĞLI KRİZ TEORİSİ

Sermayedar, artı-değeri yükseltmek için işçinin çalışma saatlerini artırmak ister; ancak toplumsal mücadeleler ve fiziksel sınırlar karşısında sözkonusu süreyi daha fazla artıramadığı bir sınıra ulaşır. Bu durumda, emeğin üretkenliğini yükseltmeye, yani nispi artı-değeri artırmaya çalışılır. Aynı zamanda diğer kapitalistlerle rekabet edildiğinden, birim üretim maliyetlerinin de düşürülmesi gerekmektedir. Makineleşme aracılığıyla her iki sorun da çözülebilmektedir; ancak aynı süreç krizin de gelişmesine neden olabilmektedir. Kriz, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi sürecindeki çelişkilerinden kaynaklanmaktadır ve yine aynı kriz, sermaye birikiminin yeni koşullarını da üretebilmektedir.

Marx'da azalan kâr oranı, kapitalist sistemin üretim kapasitesi ile kâr dürtüsü tarafından dayatılan fiili çıktı arasındaki farkın büyümesine dayalı çelişkiyi ifade etmektedir. Azalan kâr oranı yasası, parasal kâr oranı üzerinden ifade edilmemiştir (Desai, 1977: 176, 177 ve 183). Şöyle ki, kapitalist sistemde üretim, tüketim için değil; sermayeyi artırmak için yapılmaktadır. Yönlendirici olan etkenler, kâr elde

etmek ve kârın temelini oluşturan artı-değeri artırmaktır. Bu nedenle emeğin üretkenliğini yükselterek artı-değeri artırmak amacıyla makineleşmeye, yani sermaye yoğun üretime gidilmektedir. Böylece sistem daha çok meta üretme kapasitesine sahip olmaktadır ancak; makineleşme sonucunda aşırı üretim oluşmakta ve böylece kâr oranı azaldığı için, düşen kâr oranları bu kapasitenin tam olarak kullanılmasını engellemektedir (Desai, 1977: 176). Ayrıca bölüşüm ilişkilerinde, kârı maksimize etmek için emekgücünün ücretinin baskılanması zorunluluğu, emekçinin tüketimini de kısımakta ve fizik üretim, satın alma gücüne göre aşırı ölçüde artmaktadır (Mandel, 1999: 58, 59). Şöyle ki üretimde makineleşme ve sistemdeki anarşi yani plansızlık nedeniyle, toplam çıktının toplam talebi aştığı durumda aşırı üretim krizi ortaya çıkmaktadır. Aşırı üretilmiş emtiaya pazar sağlanabilmesi için, emtianın fiyatlarının düşürülmesi gerekmektedir. Böylece aşırı üretim hem yeni piyasalara hem de meta fiyatlarının düşmesine ihtiyaç doğurmaktadır. (Aşırı birikim- aşırı üretim kavramları için bkz. **Ek Kutu 2**)

Yukarıda değinildiği üzere sermayedarlar, nispi artı-değeri artırmak, birim maliyeti düşürmek ve emeğin üretkenliğini artırmak için makineleşmeye başvurmaktadır. Çünkü teknoloji yoğun üretim teknikleri kullanan ve birim maliyetleri düşük olan kapitalistler, ürünlerinin fiyatlarını düşürebilme ve rakipleri aleyhine sermayelerini arttırma imkânına sahip olmaktadır. Böylece elde ettikleri daha geniş bir pazar sayesinde, ürettikleri emtiayı daha ucuza satsalar dahi, zararlarını giderebilmektedirler (Shaikh, 2005: 183). Ancak emeğin üretkenliğini artırma çabasıyla kullanılan makineler sonucunda kâr oranı düşme eğilimindedir. Önceki altbölümde ifade edildiği üzere, üretilen artı-değerin (a), değişir sermaye (d) ile değişmez sermayenin (s) toplamına oranı, kâr oranıdır ve sermayenin organik bileşimi ise değişmez sermayenin değişir sermayeye oranıdır (s/d). Yukarıda anlatılanların etkileşimi içinde zorunluluk teorisi, kâr oranı, artı-değer oranı ve sermayenin organik bileşimi arasındaki ilişkiden türemektedir.

Şöyle ki kapitalistin rekabette başarılı olabilmek için teknoloji yoğun üretime geçmesi sonucunda kullanmakta olduğu sermayenin organik bileşiminin yükselmesi bir zorunluluktur. Artan makineleşmeyle emeğin üretimdeki payı (d), değişmez

sermayeye (s) oranla azalmaktadır ve sermayenin organik bileşimi yükselmektedir¹⁰. Her üretkenlik artışı, üründeki gerekli emeğin payını düşürerek, sözkonusu metaın fiyatını da düşürmektedir ve bu durum yaygınlaşmaktadır. Artı-değerin tek kaynağı emek olduğundan ve makineleşmeyle emeğin üretimdeki payı düştüğünden, üretilen meta başına düşen artı-değer (a) azalmaktadır. Dolayısıyla kullanılan teknoloji yaygınlaştıkça, eğer makineleşme nedeniyle gerçekleşen üretkenlikteki artış, sermayenin organik bileşimindeki yükselmeyi telafi edemezse, ortalama kâr oranları düşme eğilimine girmektedir. Oysa kâr oranı, sermaye birikiminin gerçekleştirilebilmesi için temel faktördür. Böylece bireysel kapitalist için rasyonel olan sermayenin organik bileşiminin yükselmesi (makineleşme), rekabet nedeniyle diğer üreticilere de yayıldığında, uzun dönemde ortalama kâr oranı aşağıya çekilmektedir (Savran, 1988: 47, Harman, 2007 ve Shaikh, 2005: 183). Sözkonusu durumu aşağıdaki örnekle açıklayabiliriz:

Sürecin başındaki 500 birimlik bir sermayede $(s+d)=400s+100d=500$,

organik bileşim $(s/d) = 4/1$ ve artı-değer oranı $(a/d)= \%100$ ise,

sermayenin yeni miktarı $=400s+100d+100a=600$ 'dür.

Eğer daha sonra sermayenin 900 birime çıktığı ve teknolojik gelişmelerle organik bileşimin de $s/d=5/1$ 'e yükseldiği ve artı-değer oranının yine $\%100$ kaldığı düşünülürse:

¹⁰ İnsangücünün yerini sırf fiziksel olarak makinelerin alması sermayenin organik bileşiminin artığının doğru bir göstergesi değildir çünkü, sözkonusu kavram değer ilişkileriyle ilgilidir; fiziksel özelliklerle değil. Sermayenin organik bileşimi, sanayi işçilerinin ücret ödemelerine (değişir sermaye) karşın cari kullanımdaki makine fiyatı, hammaddelerin ve enerji maliyetlerinin toplamının oranını ifade etmektedir (Mandel, 1986: 75, 76). Sermayenin organik bileşiminin (değer olarak) evrimi öncelikle hacim olarak evrimine, yani işçi başına makine kitlesine (sermayenin teknik bileşimi) bağlıdır. Fakat sözkonusu evrim aynı zamanda değişmez sermaye ve değişir sermayenin görelî fiyatlarına da bağlıdır. Örneğin eski bir makina iki kat daha güçlü ama üç kat daha ucuz donanımlarla değiştirilirse, sermayenin teknik bileşimi yükselir. Ancak donanımların fiyatı ücret mallarının fiyatına nazaran düşerse, sermayenin organik bileşimi düşer. Aynı şekilde reel ücret artışları da sermayenin organik

$$750s+150d+150a=1050 \quad ((s/d)=750/150=5/1 \text{ ve } (a/d)=150/150=100\%)$$

Bu durumda kâr kütlesi (artı-değer kütlesi) 100'den 150'ye yükselmiştir; ancak ilk durumda kâr oranı $(a/(s+d))= 100/(400+100)=0.2$ yani %20 iken, ikinci durumda kâr oranı $= 150/(750+150)=0.17$ yani %17'dir. Kâr kütlesi yükselirken, kâr oranı düşmüştür. Başka bir deyişle teknolojik gelişmeler, yatırılan toplam sermayenin istihdam edilen işçilerin sayısından daha hızlı artmasına neden olmakta ya da işçi başına düşen sermaye yatırımının artmasına ve böylece kâr oranının düşme eğilimine sebep olmaktadır (Moseley, 2006: 261).

Aşağıda, krizi tek nedene dayanarak açıklayan teorilerden Olabilirlik Teorileri incelenecektir.

1.2.1.2. OLABİLİRLİK TEORİLERİ

Olabilirlik Teorileri krizleri, tarihsel olarak ortaya çıkan ve birbiriyle çelişen süreçlerin sonucu olarak görmektedir. Sözkonusu teoriler, Gerçekleşme Sorununa Bağlı Kriz Teorileri ve Kâr Sıkışması Sorununa Bağlı Kriz Teorisi'dir.

1.2.1.2.1. Gerçekleşme Sorununa Bağlı Kriz Teorisi

Sözkonusu teoriye göre krizin nedeni, üretilmiş olan emtianın satılamaması, yani emtianın değerlerinin gerçekleşmemesidir (Mandel, 2008: 337). Şöyle ki, tekel kapitalizmi çağında, kendisinden önceki rekabet çağından farklı olarak artı-değerin gerçekleşme sorunu, sermaye birikimi sürecinin tıkanmasının teknik açıklamasında temel noktadır. Artı-değer oranının yükselmesi eğilimini içinde barındıran tekel kapitalizmi, kronik aşırı sermaye birikimi sorununa neden olmaktadır; çünkü artı-

bileşiminin yükselişini yavaşlatmaktadır (Barsoc, 1997: 46, 47). Konunun içerdiği çelişkili süreçlerleyen başlıklarda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

değerden tasarruf etme eğilimi gelirden tasarruf etme eğiliminden daha yüksektir (Frantzen, 1990: 29, 106).

Gerçekleşme sorunu başlığında iki ekol görülmektedir: Eksik Tüketime Bağlı Kriz Teorisi ve Orantısızlığa Bağlı Kriz Teorisi. Her iki ekol de kapitalist üretim tarzının sadece temel bir çelişkisi üzerinde durmuş; sözkonusu çelişkiyi sistemin diğer özellikleriyle bağdaştırmamıştır (Mandel, 2008: 337). Eksik Tüketime Bağlı Kriz Teorisi ile Orantısızlığa Bağlı Kriz Teorisi arasındaki fark, kapitalist gelişmenin dönemsel eğilimleriyle bağlantılıdır (Clarke, 2009: 52).

1.2.1.2.1.1. Eksik Tüketime Bağlı Kriz Teorisi

Eksik Tüketim Teorisi'ne göre kriz, üretilmiş olan artı-değerin, kitlelerin satın alma gücündeki yetersizlik nedeniyle satılamayışından doğmaktadır.

Eksik Tüketime Bağlı Kriz Teorisi'nin temelinde Rosa Luxemburg, sadece tüketimin kapitalizmin büyüyen yeniden-üretimi için nihai teşviki sağlayabileceğini belirtmiştir. Bu nedenle kapitalizmin devamlılığı, ancak dış talep kaynaklarının varlığıyla mümkündür (Clarke, 2009: 72).

Sözkonusu teoriye göre kapitalist sistemde sermaye birikiminin sınırlayıcı faktörü, yani kâr oranlarındaki düşmenin nedeni, efektif talebin yetersizliğidir ve bu durum Marksist literatürde “artı-değerin gerçekleşmesi sorunu (realizasyon problemi)” olarak adlandırılmaktadır. Efektif talep, içinde ücretlerin de yer aldığı kapitalist gayrisafi yatırımlar ile kişisel tüketim harcamalarından oluşmaktadır (Shaikh, 1988: 146, 151). Burada sözkonusu olan talebin eksikliği değil; belli bir oranının üstünde kâr sağlayacak olan efektif talebin eksikliğidir. Aşırı üretim ve eksik tüketim “aynı madalyonun ters yüzleri” olarak ifade edilmişlerdir (Sweezy, 1970: 183, 146).

II. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemdeki sorunsuz bir şekilde ilerleyen sermaye birikimi sürecinin etkisi altında, en önemli sözcüleri Monthly Review dergisi etrafında toplanan bazı ABD'li Marksistler, Keynes'çiliğin alanına kaymışlardır. Bu

yaklaşımında, değer yasasının ve sermayenin hareket yasalarının (örneğin artı-değer üretimi, birikim yasaları, kapitalistler arası rekabet ve aşırı kâr arayışı, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi¹¹, kâr oranının düşme eğilimi, kriz diyalektiği) belirleyiciliği yerine, tekeller ve devletin rolü temel alınmıştır (Savran, 1997: 81-82).

Paul Sweezy, yukarıda değinilen Luxemburg'un eksik tüketim teorisine tekelci kapitalizm analizini eklemiştir. Buna göre kapitalist sistemde durgunluk ancak üretici olmayan devlet harcamaları ve kapitalist harcamalar aracılığıyla giderilebilmektedir (Clarke, 2009: 73). Sözkonusu teori çerçevesinde bir durgunluk eğilimi mevcuttur ve tekel, rekabetin ve yatırım güdüsünün yerini alan bir olgudur (Fine, 2005: 91). Tekel, bir meta arzı ve dolayısıyla fiyatı üzerinde belirli bir şekilde etkili olma gücünü ifade etmektedir. Amaç kâr maksimizasyonu olduğundan tekel, pazar üzerindeki hâkimiyetini kullanarak, üretimini kısıp meta fiyatını yükselterek kârını artırmaktadır. Üretim miktarını sınırlandırma, o endüstride kurulan yeni firmaların engellenmesi aracılığıyla üretim donanımını, yani fabrika ya da makinelerin sınırlandırılmasını gerektirmektedir. Ancak üretim kapasitesi sınırlandığından, tekeller kârlarını kendi endüstrilerinde tekrar yatırımda kullanamayıp, büyük miktardaki kârın üretim alanında kullanılmadan birikmesine ve sermaye birikiminin fazlaşmasına neden olmaktadır. Sermaye miktarı büyümektedir, ancak gerçekleşen toplam kâr, piyasadaki tekel fiyatlarıyla satılan meta miktarına, bu ise satın alma gücü miktarına bağlı olarak sınırlanmaktadır (Dobb, 1999: 33-37, 41).

Sözkonusu teoriye göre eksik tüketime bağlı kriz şekli, kapitalizmin tekelci aşamasındaki krizlerin en ciddi kaynağıdır. Kriz, tekelci kapitalizmden türemektedir. Sermayenin organik bileşimi yükseldikçe, genişleme dönemlerinde hızlanan yatırımlar, artan artığı emebilmektedir. Ancak tekel, artı-değerin yükselme eğilimini artırırken; eksik tüketim eğilimini de artırmaktadır (Wright, 1988: 199). Bu durumda tekelci kapitalizmde var olduğu ileri sürülen durgunlukta, üretime aktarılmayan aşırı birikmiş sermaye ancak kamu harcamalarıyla eritilebilmektedir.

¹¹ Sermayenin yoğunlaşması, birikim yoluyla yoğunlaşmanın artmasıdır. Sermayenin merkezileşmesi ise rekabet ve kredi aracılığıyla yoğunlaşmanın artması sürecidir (Shaikh, 2005: 513). Yani sermayenin yoğunlaşması, sermayenin artı-değer birikimiyle büyümesidir; sermayenin merkezileşmesi ise küçük sermayelerin birleşmesi veya bunların sermayesine büyük sermaye tarafından el konulmasıyla sermayenin dağılımında bir değişmedir.

Eksik tüketim teorisi, fiili kârların, gerçekleşme sorununun olmaması halindeki kârlara (gizil kâra) yetişememe sebebini tahlil etmektedir. Tüketim talebinin aşırı üretimin olduğu alanlara kaydırılamamasına bağlı eksik tüketimde, planlama ve devletin Keynes'çi tarzda piyasaya müdahalesi, tüketici kredilerinin sağlanması şeklindeki yöntemler, talebi artırarak gerçekleşme/eksik tüketim krizine karşı etkili olamamakta (Wright, 1988: 197, 198); işçilerin aldıkları ücretler yüksek talebi destekleyememekte ve tüketim mallarına yönelik talep, üretim düzeylerine kıyasla yetersiz kalmaktadır (Zarembka, 2006: 246). Şöyle ki, kapitalist sistemde, emeğin üretkenliğine paralel olarak artı-değer oranı da yükselebilmektedir. Ancak kapitalist sistemde talep, artı-değerle aynı hızda artmadığından, artı-değer üretimi ile gerçekleşme koşulları arasında çelişki vardır. Dolayısıyla sermayedar emegücü ücretlerini indirmeye çalıştıkça, ücretleri düşenler nedeniyle efektif talebin gelişmesini de sınırlamaktadır. Devlet harcamaları veya dış krediler gibi yollarla talep artırılmadığı zaman, artı-değerin büyümesinin gerisinde kalan talep sonucunda, artı-değerin bir bölümü satılmadığından, değer gerçekleşmeden kalmaktadır. Üretilen artı-değerin bir kısmının gerçekleşmemesi sonucunda kâr oranında düşüş yaşanmakta, yatırımlar azaltılmakta, iflaslar ve işsizlik artmaktadır. Krizin çözümü, devlet gibi dışsal bir talep kaynağının yaratılmasıdır (Wright, 1988: 195). Böylece kamu yatırımlarının keynesyen teorideki rolü, Marksist teoriye uyarlanmaya çalışılmıştır.

Gerçekleşme sorununa bağlı ikinci teori olan Orantısızlığa Bağlı Kriz Teorisi'ne aşağıdaki altbölümde yer verilecektir.

1.2.1.2.1.2. Orantısızlığa Bağlı Kriz Teorisi

Orantısızlık teorisi, kapitalist üretimin plansızlığı (üretimdeki anarşi) nedeniyle farklı üretim kollarındaki üretimler arasındaki orantısızlığı ifade etmektedir (Sweezy, 1970: 156-159). Sözkonusu teoriye göre kriz, iki büyük kesim arasındaki (üretim (sermaye/yatırım) malları ve tüketim malları üreten sektörler), üretimin denge

koşullarını periyodik olarak bozan plansızlıktan ve anarşiden ileri gelmektedir. Orantısızlığa bağlı kriz teorisine göre rekabet koşullarında her girişimci, yatırım kararlarında piyasanın genel eğilimlerini dikkate almadan kendi kârını maksimize etmeye çalışmaktadır ve böylece üretim sektörleri ile tüketim sektörleri arasındaki denge bozulmaktadır (Mandel, 2008: 342).

Tugan-Baranowsky, sermayenin organik bileşimindeki yükselme nedeniyle kâr oranlarının düşme eğilimi teorisini ve eksik tüketimci teoriyi reddederek orantısızlık teorisini Marx'ın yeniden üretim şemasını kullanarak açıklamıştır¹² (Sweezy, 1970: 159, 195). Marx, Kapital'in 2. cildinde 20. ve 21. bölümlerde, değerlerin yeniden üretimini ve maddi yeniden üretimi şema içinde incelemiştir. Basit ve genişletilmiş maddi yeniden-üretim açısından toplumsal sermayenin analizinde toplumsal üretim iki kesime ayrılmaktadır: üretim araçlarını üreten kesim ($s_1+d_1+a_1$) ve tüketim mallarını üreten kesim ($s_2+d_2+a_2$). Yeniden-üretim, sözkonusu kesimler arasındaki değişmez sermaye (s), değişir sermaye (d) ve artı-değer (a) arasındaki karşılıklı etkileşime dayanmaktadır (Marx, 2003a [1885]: 435-464). Orantısızlık problemi sadece yeni sermaye birikimi karşısında ortaya çıkmaktadır. Üretime yeni başlayan sermayenin kâr elde etmek için yeni yatırımlara başvurması dışında üretim kesimleri arasında orantısızlık yaşanmayacaktır (Tugan-Baranowsky, 1901: 33'ten aktaran Sweezy, 1970: 166).

Marx'a göre artan talebin kaynağı, artı-değeri yeniden yatırım yaparak sermayesini artırmaya çalışan kapitalistin üretim araçları ve emekgücüne olan talebidir. Tugan-Baranowsky'ye göre üretimin farklı dalları arasında uygun oransal ilişkiler sürdürüldükçe, artmış olan üretimin gerçekleşmesi (satılması) önünde engel bulunmamaktadır (Tugan-Baranowsky, 1901: 33'ten aktaran Sweezy, 1970: 166). Gerçekleşme sorunu olmadığı için, talebin süreç içindeki etkisi önemli değildir¹³

¹² Tugan-Baranowsky'nin ilgili eseri: Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England.

¹³ Denge koşullarının olmadığı, gerçekleşme sorununun mevcut olduğu durumda üretim araçları üretiminde (kesim 1) yaratılan tüketim mallarını satın alma gücü (ücretlerin toplamı), tüketim malları üretiminde (kesim 2) yaratılan üretim araçlarına olan talepten daha düşük bir hızla yükselmektedir (Mandel, 1993: 277).

(Mandel, 2008: 299).

Orantısızlıklar, aşırı üretim eğilimine değil, sektörler arasındaki bilgi eksikliğine bağlandığında yatırım planlaması ve uygun kredi düzenlemesi, birikimin dönemsel eğilimlerini iyileştirebilmektedir (Clarke, 2009: 50). Buna göre her şeyi planlayabilen ekonomik bir diktatörlük, tüketim malları sanayilerindeki birikmiş artı-değeri, sanayi/yatırım malları üreten sektöre kaydıracaktır. Böylece sermaye/yatırım malları üreten sektörde üretim hızlanacak ve tüketim malları sektöründe ise üretim çok yavaş artacaktır. Dolayısıyla periyodik aşırı üretim krizleri olmayacaktır (Mandel, 2008: 344). Bu durumda sermaye birikimi krizi, kapitalizmin yasalarına dışsal bir aktörle, yani devletin aracılığıyla kontrol edilmektedir.

Tugan-Baranowsky'nin, Marx'ın yeniden üretim şemalarını kullanmış olmasının yanı sıra, kapitalist üretim tarzının itici güçleri sınırsız geliştirmesiyle nüfus kitlesinin tüketim gücünü bastırma eğilimi arasındaki çelişkiyi ifade etmeyişi, eleştirilmiştir. Yapılan eleştirilerin temel noktasına göre, üretim ve tüketim arasındaki orantısızlık bir rastlantı değildir; kapitalist üretimin bir özelliğidir (Clarke, 2009: 50).

Orantısızlıktan kaynaklanan kriz teorisinin bir diğer teorisyeni olan Rudolf Hilferding'e göre ise, sermayenin yeniden üretiminde kritik nokta, iki kesim arasında fiyat ayarlamaları olmadan dengeli büyümenin olamamasıdır. Fiyat mekanizması plansız ekonomide bir alandaki üretimin artması veya azalmasını sağlayıcı mekanizmadır. Hilferding, orantısızlığın nedeni olan sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu kesim 1'de (üretim araçları üretilen sektörde), yüksek yatırımların bozduğu dengenin ancak birikimin dönemsel olarak kesintiye uğramasıyla çözülebileceğini ifade etmiştir (Hilferding, 1981 [1910]: 262-263 ve Giussani, 2005: 637) Sermayenin yüksek organik bileşimi nedeniyle aşırı birikimin meydana geldiği sözkonusu kesimde yüksek sabit sermaye yatırımlarının ve kartellerin varlığı nedeniyle büyük miktarlardaki sermaye uzun dönemler boyunca bloke edilmekte ve esnekliğini kaybetmektedir. Oysa kriz sonrasında sabit sermayenin yenilenmesiyle fiyatlarda ve kâr oranlarında artışın görüldüğü gelişme dönemleri yaşanmaktadır. Bu durumda bankaların ve endüstriyel sermayenin bütünleşmesini ifade eden “finans

kapital”in kapitalist üretimdeki rolü artmıştır. Sözkonusu durumda, kartellerdeki hareketliliği olmayan yüksek yatırımlar, üretim dalları arasındaki kâr oranının eşitlenmesini engelleyerek, krizlere neden olmaktadır. Hilferding’e göre sadece kapsamlı bir planlama kriz eğilimini giderebilmektedir. (Hilferding, 1981 [1910]: 263-266 ve Clarke, 2009: 54, 56, 58). Hilferding’in geliştirdiği şekliyle orantısızlık teorisi, kapitalizmin aksaklıklarını sermaye ve emek arasındaki çelişkide değil; kapitalistler arasındaki ilişkide bulmuştur (Clarke, 2009: 69).

Aşağıda Olabilirlik Teorileri’nden ikincisi olan Kâr Sıkışmasına Bağlı Kriz Teorisi ele alınacaktır.

1.2.1.2.2. Kâr Sıkışmasına Bağlı Kriz Teorisi

Artı-değer, karşılığı ödenmemiş emeğin ürünü olduğu halde, bölüşüm ilişkileri çerçevesinde sonradan kâr, faiz, rant gibi farklı biçimlere bürünmektedir (Marx, 2004 [1867]: 507). Krizin nedenini ücret artışında bulan Kâr Sıkışmasına Bağlı Kriz Teorisi’nde kriz, sözkonusu bölüşüm ilişkileri üzerinden açıklanmaktadır.

Marx’ın, Kapital’in 3. cildindeki el yazmaları, bölüşüm ilişkileri açısından önem taşımakta olan “Sınıflar” başlıklı bölümde bitmektedir. El yazmalarında kapitalist üretim tarzının üç büyük sınıfı olarak; sermaye sahipleri, toprak sahipleri ve ücretli emekçiler sıralanmıştır. Ancak kapitalist üretimin genel eğiliminin ve gelişme yasasının, emekçilerden üretim araçlarını ayırmak ve dağınık üretim araçlarını büyük kütleler halinde bir araya getirmek neticesinde emeği ücretli emeğe ve üretim araçlarını da sermayeye dönüştürmesi olduğunu yazmıştır. Bu nedenle gelirin kaynağı açısından toprak sahibi ve sermayedar aynı sınıfa girerek, işgücünü kullanan ücretli işçiden ayrılırlar (Marx, 2003: 775, 776).

Kâr, bölüşüm ilişkileri açısından ele alındığında, artı-değerin özgül biçimidir. Oysa yukarıdaki şekilde ayrıştırılmış sınıflar açısından kâr, sermayedar ile emeğin meta üretimindeki ortak işlevinin sonucu üretilmiş olarak görülmektedir. Bölüşüm ilişkilerine üretim ilişkileri olarak değil de, sadece tarihsel ilişkiler açısından

bakıldığında kâr, girişimci kârı ve faiz olarak ayrılmakta, ayrıca toprak rantı da bir bölüşüm biçimi olarak görülebilmektedir (Marx, 2003: 769-774). Bölüşüm ilişkileri açısından ücret artışları ile kârın yükselmesi çatışan konulardır. Kâr sıkışmasına bağlı kriz teorisi de, kapitalist üretim yasalarından çok, sınıf mücadelesinin analizi üzerine kuruludur ve üretim yerine bölüşüme odaklıdır. Kârlılıktaki düşüşün, sadece ücretlerdeki artıştan kaynaklandığı savunulmaktadır. Örneğin Goldstein (2002: 75-77), özellikle II. Dünya Savaşı sonrasındaki iktisadî gelişmeleri kâr sıkışmasına dayanarak açıklamaktadır.

Teori çerçevesinde ücret artışları nedeniyle azalan artı-değer oranı, kâr oranında düşüşe neden olmaktadır. Şöyle ki işgücüne olan talep, yedek sanayi ordusunun durumu, sendikaların ve tekellerin yaptırım güçleri ve bunların etkileşimiyle devlet politikaları sınıf mücadelesini şekillendirmektedir (Sherman, 1979: 9). Sözkonusu sınıf mücadeleleri sonucunda, ulusal gelirden işçilerin aldıkları payın artmasıyla, ücret artışları üretkenlik artışının üzerine çıkmakta; artı-değer oranı azalmakta; kâr oranı “sıkıştığından” (yükselen ücret ödemelerince sıkıştırıldığından) düşme eğilimine girmektedir. Kârlardaki düşüş, yatırımlarda azalışa ve üretkenlikte yavaşlamaya neden olmakta ve iktisadî krize sebep vermektedir. Sözkonusu görüşe göre kapitalist sistemde birikimin engeli, Marx’ın belirttiği gibi sermayenin kendi iç işleyişi değil, artan ücretlerdir (Shaikh, 1988: 163-169). Sınıf mücadelesinin zayıfladığı dönemlerde ise, örneğin krizler sırasında işsizlikten ötürü artan yedek sanayi ordusu, işçi sınıfının ücretler üzerindeki pazarlık gücünü zayıflatmakta, böylece kapitalist sınıf kârlı birikim koşullarına ulaşip, ulusal gelirdeki payını artırabilmektedir (Wright, 1988: 202).

Kâr sıkışması teorisinde, kâr oranlarındaki düşüşün temel nedeni toplam gelir içinde ücretlerin artması nedeniyle kârın payının düşmesidir; yani sermayedarın elde ettiği kârın, emekgücünün elde ettiği ücret gelirin nazaran payının düşmesi, kâr oranının düşmesinin nedenidir. Sözkonusu durum şöyle formüle edilmektedir: (Moseley, 1990: 18)

$$Z/K=(Z/Y)*(Y/K) \quad (5)$$

Formül (5)'te $Z=kâr$, $K=sermaye$ stoku ve $Y=toplam$ gelir veya toplam çıktıdır. Sözkonusu formülasyona göre $kâr$ oranı (Z/K), $kâr$ ın toplam gelirdeki payı (Z/Y) ve çıktı-sermaye oranına (Y/K) bağlı olarak değişmektedir. Eğer çıktı-sermaye oranı değişmiyorsa $kâr$ oranı, $kâr$ ın toplam gelir içindeki payına bağlıdır; dolayısıyla bölüşüm sırasında nominal ücretin (W) toplam gelirden aldığı payın, $W/Y=1- (Z/Y)$, etkisi büyüktür. Bu durumda $kâr$ lardaki düşüşün nedeni, toplam gelir içindeki $kâr$ ın payı azalırken, toplam gelirden işgücünün aldığı payın artmış olmasıdır. Sözkonusu teoride örneğin işsizliğin düşük olması, emeğin pazarlık payının güçlü olması gibi ücreti etkileyen faktörler, toplam gelirden işçinin alacağı payı artırarak, $kâr$ oranını sıkıştırmaktadır. Ancak ücreti etkileyen faktörler arasında da bir ayrıma gidilir (Moseley, 1990: 18 ve Goldstein, 2002: 76). Aşağıdaki formülasyon aracılığıyla ücretin toplam gelir içindeki payındaki artışın sebebi incelenebilmektedir. Buna göre:

$$W/Y=(w/y)*(Pw/Py) \quad (6)$$

Formül (6)'da nominal ücretin (W) toplam gelir (Y) içindeki payı, reel ücretin (w) reel gelirdeki (y) payına ve ücret mallarının fiyatının (Pw) toplam nihai ürün fiyatları (Py) oranına bağlıdır. Böylece ücretin toplam gelir içindeki payındaki artışın reel ücret kazanımlarından mı, yoksa fiyat artışlarından mı kaynaklandığı dikkate alınmaktadır. Örneğin ücret mallarının fiyatının toplam nihai ürün fiyatlarına oranı sabitken, nominal ücretin toplam gelir içindeki artan payının sebebi ücret kazanımlarıdır.

$Kâr$ sıkışması teorisinde $kâr$ oranı, değer veya üretim fiyatları üzerinden değil; piyasa fiyatlarıyla hesaplanmaktadır. Bu nedenle $kâr$ oranındaki düşüş ücretlerdeki artışa bağlanmıştır. Ücret artışları da teorik bir kapsamda değil; sınıf mücadelesinin konjonktürüne bağlıdır ve ücretler konusundaki mücadele ise bölüşüm alanı konusudur. Sözkonusu teori çerçevesinde konu emek, sermaye, devlet ve yabancı sermaye ilişkilerinin dahil edilmesiyle genişletilmiş de olsa, krizin nedeni bölüşüm alanında aranmıştır (Fine; Harris, 1979: 77).

Buraya kadar ele alınmış olan tüm teoriler, krizi tek nedene dayandırarak açıklamaktadırlar. İlerleyen altbölümde ise krizin nedenini birden çok sebebe bağlayan teori ele alınacaktır.

1.2.2. SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİNİ ÇOK NEDENLİ AÇIKLAYAN TEORİ

Çok nedenli teori, sermaye birikimi krizinin nedenini yukarıda ifade edilen teorilerden farklı olarak tek nedene bağlı olarak değil; sürecin tüm faktörlerinin bileşimi olarak tanımlamakta ve artan üretkenlik ile daralan piyasalar arasındaki çatışmayı analiz etmektedir (Katz, 2004: 35). Çok nedenli yaklaşımda kriz, kâr oranlarının düşme eğilimi ile içsel bağlantısı olan kapitalist sistemin diğer çelişkilerinin birlikteliğinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla çok nedenli teoriye göre, kriz sürecini açıklayan tek nedenli yaklaşımların her biri diğer bir teorinin ifade ettiği sorunu ihmal etmektedir. Örneğin artı-değer oranının düşmesini temel alan teoride, artı-değer oranı yükseltirse dahi, meta satılmazsa (gerçekleşmezse) kâr ancak potansiyel olarak kalmaktadır. Aynı şekilde ücretlerin yüksekliğine dayalı kriz teorisinde, ücretler düşürülse dahi, sömürünün artması neticesindeki üretim ve tüketim arasındaki sorun çözülmemiş olmaktadır. Eksik tüketimin temel alındığı teorilerde ise, ücretler artsa veya devlet toplumsal nitelikli harcamalarla ek alım gücü yaratmış da olsa, kâr oranının düşmeye başladığı dönemde, sermayedar yeni yatırımlara girmeyecektir (Barsoc, 1997: 61-62).

İlk olarak Nikolai Bukharin (1924: ch. 5) genel bir krizin ancak sistemin tüm çelişkilerinin ortak işleyişleri sonucunda gerçekleştiğini ifade etmiştir. Daha sonra Roman Rosdolsky ise, çok nedenli analizi Marx'ın genişletilmiş birikim şemaları aracılığıyla ifade etmiştir. Son olarak da Ernest Mandel, sermaye birikimi krizinin hem artı-değerin değerlendirilmesinin tıkanması (kâr oranının görece düşüşü) hem de emtianın değerlerinin gerçekleşmesi (üretim ve tüketim arasındaki dengesizlik) sorununun eşzamanlı olarak yaşanmasına bağlı olduğunu ifade etmiştir (Katz: 2004:

32-33). Şöyle ki, kapitalist sistemde yeniden üretim, üretim süreciyle dolaşım sürecinin birliği olduğundan, kapitalizmin iç çelişkileri hem üretim alanında hem de dolaşım alanında bulunabilmektedir. Sözkonusu çelişkiler, toplumun üretim kapasitesi ile nihai tüketicilerin satın alma kapasitesi arasındaki aykırılıklarda ifadesini bulmaktadır (Mandel, 1986: 71).

Çok nedene dayalı teoride, krizden çıkmanın eşzamanlı olarak varolması gereken iki temel şartı bulunmaktadır. Bunlar, artan kâr oranları ve genişlemekte olan gerçek pazarlardır. Sözkonusu iki şartın aynı zamanda gerçekleşmesinin sebepleri, sermayenin organik bileşiminin azalması (donatım kütlesi aynı kalırken işçilerin sayısının artması), gerçek ücretlerin düşürülmesi, artı-değer oranının yükselmesi, sermayenin devir hızının artması¹⁴, diğer yandan ise ücretlilerin toplam satın alma güçlerinin artırılması (varolan işsizlere de istihdam sağlanmasıyla), kriz boyunca kullanılmamış olan fonların yatırımı ve gerçekleşmiş artan kârdır. Ancak sözkonusu faktörlerin işleyişine neden olan kuvvetler, süreç içinde bunların varlığını zedeleyerek tekrar krize sebep olmaktadır (Mandel, 2008: 345, 346).

Çok nedenli yaklaşım, krizin, sermaye birikiminin emek, tüketim, finans gibi çeşitli alanlarındaki etkilerini birlikte incelemekte ve krizin her ülkede farklı özelliklere sahip olduğunu ifade etmektedir (Katz, 2004: 34).

Yukarıda farklı teorilerde sermaye birikiminin önündeki engel olarak kriz konusu incelenmiştir. Farklı açıklamalara dayansa da nihai olarak ortalama kâr oranlarındaki düşmenin kapitalist sistem içinde bir eğilim olduğu görülmüştür. Sözkonusu eğilimin neden olduğu kriz sürecindeki sorunları öteleyebilen yöntemler aşağıda ele alınacaktır.

1.3. SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİNİN ÖTELENMESİ

Sermaye birikimini engelleyen nedenler ve krizlere uygulanan yapısal çözümler tarihsel olarak irdelenebilmektedir. **Ek Şema 1.**'de izlenebileceği üzere, kapitalist gelişmenin aşamalarına göre şekillenen sermaye birikiminin önündeki sorunlar ve sözkonusu sorunlara yönelik çözümler dönemsel olarak geliştirilmektedir. Örneğin ilkel birikimin erken dönemlerinde emek sürecini ve işgününün uzunluğunu denetlemek için fabrikalar kurulmuş ve kurumsal değişiklikler yapılmışken; tekelci kapitalizm döneminde olgunlaşmış ve baskıcı bir devlet kapitalizminin kurumsal değişiklikleri ortaya çıkmıştır (Wright, 1988: 210).

Konu teorik olarak ele alındığında kapitalist sermaye birikimini kesintiye uğratan, kâr oranında düşme eğiliminin koşullarının giderilmesine yönelik işleyen süreçler Kapital'in 3. cildinde "zıt yönde etkiler" başlığı altında ele alınmıştır. Kâr oranlarının düşme eğilimine karşıt-eğilimler, kâr oranındaki düşüşün neden sürekli, daha büyük ve daha hızlı olmadığını açıklayan etkenlerdir ve kâr oranının düşmesine yönelik genel yasanın etkisine ters düşerek, onu sadece kendine özgü bir eğilim haline getirmektedirler. Marx (2003b: 206-213), sermaye birikiminin tıkanmasına dayanan krizlere, geçici çözüm sağlayabilecek güçlerin en genel olanları arasında, emeğin sömürü yoğunluğundaki artışı; ücretlerin, emekgücünün değerinin altına düşmesini; değişmez sermaye öğelerinin ucuzlamasını; nispi aşırı nüfusu; dış ticareti ve hisse senetli sermayenin artışı belirtilmiştir.

Yukarıda aktarılan etkenlerin sınıflandırması yapıldığında, genel olarak kâr oranındaki düşmeye bağlı krizin ötelenmesi için üç olanak bulunmaktadır (Bkz **Ek Grafik 2**).

¹⁴ Üretim için gerekli olan sürenin değişimi, sermayenin devir süresini değiştirerek kâr oranını etkilemektedir; çünkü yatırılan sermaye yeni yatırımlar için daha hızlı bir şekilde kullanılabilirse, yatırımların arttırılma imkânı doğmaktadır (Went, 2001: 103).

Bunlar (Moseley, 2006: 264):

- İşçi başına düşen kârı artırmak, yani artı-değer oranını yükseltmek (mutlak ve nispi sömürü),
- Üretken olmayan emeğin üretken emeğe¹⁵ olan oranını düşürmek, yani artı-değer üreten emeğin üretim sürecindeki payını artırmak,
- İşçi başına düşen sermayeyi azaltmak, yani sermayenin değersizleşmesidir.

Söz konusu imkânlar, ortalama kâr oranının düşme eğilimini tamamen ortadan kaldırmazlar, sadece iktisadî dalgalanmadaki düşüşleri belli bir süre için duraklatabilirler. Söz konusu faktörlerin görece etkilerinin zayıf olduğu dönemlerde ise kâr oranının düşme eğilimi tekrar ortaya çıkmaktadır. Söz konusu faktörlerin uzun bir süre şiddetli ve eşzamanlı işleyiş gösterdiği dönemler genişleyen uzun dalgalardır¹⁶ (Mandel, 1986: 22).

Yukarıdaki imkânlar dahilinde kâr oranı yükselmektedir. Daha önce belirtildiği üzere kâr oranı, artı-değerin değişir ve değişmez sermaye toplamına oranı ($a/(d+s)$) idi. Genel olarak mutlak ve nispi sömürü aracılığıyla ve üretken emeğin üretimdeki payının artması aracılığıyla artı-değerin yükselmesi sağlanarak pay artırılırken; değersizleşme süreciyle payda azalmakta ve kâr oranı yükselmektedir.

Kâr oranlarının düşme eğilimine karşı hareket eden söz konusu zıt yönlü imkânlar aşağıda ayrıntılı olarak analiz edileceklerdir.

¹⁵ Üretken emek tanımlamasındaki farklılıklar açısından geniş bir yelpaze vardır. Öyle ki emekgücünün yeniden üretimini ucuzlatarak, nisbi artı-değeri artıran işlerde çalışan emeğin üretken sayılması; devlet faaliyetlerinin üretken veya üretken olmayan emek açısından sınıflandırılması veya sosyalist bir sistemde ihtiyaç duyulmayan (işlevi olmayan) emeğin, kapitalist sistemde de üretken sayılmaması gibi tanımlar bulunmaktadır (Bkz. Karahanoğulları, 2006). Konu, 1.3.2 numaralı altbaşlıkta incelenecektir.

¹⁶ İktisadi çevrimsel iniş ve çıkışlar ile uzun dalgalarda konu, aşağıda 1.4. numaralı alt başlıkta ele alınacaktır.

1.3.1. ARTI-DEĞER ORANININ YÜKSELTİLMESİ

Artı-değer, işçinin ürettiği değer ile kendi emegününün değeri arasındaki fark olarak tanımlanmıştır. İşçinin ürettiği değeri, işçinin içinde bulunduğu emek süreci ve sözkonusu sürecin ürününün piyasası belirlemektedir. İşçinin emegününün değerini ise, emek piyasasındaki koşullar¹⁷ ve işçinin tüketmek zorunda olduğu malların değeri belirlemektedir (Himmelweit, 2005: 44-45). Artı-değer oranı (sömürü oranı) ise, değer, emek tarafından üretilen kısmını ölçmektedir ve sermayedar, kâr oranını yükseltmek için artı-değer oranını artırmaya çalışmaktadır (Desai, 1977: 78). Kâr oranı formülünde¹⁸, sermayenin organik bileşiminin artması sonucunda kâr oranını yükseltebilmek için artı-değer oranının da artması gereklidir (Went, 2001: 45).

Kapitalist, artı-değer oranını iki şekilde artırabilmektedir:

a- mutlak artı-değeri artırarak (mutlak sömürü –ücretleri artırmaksızın çalışma saatlerini yükselterek)

b- nispi artı-değeri artırarak (nispi sömürü - reel ücreti düşürerek veya üretkenlik artışı aracılığıyla)

Mutlak artı-değer üretimi, özellikle işgününün uzatılmasıyla artırılabilirken; nispi artı-değer üretimi, işin teknik sürecinin ve toplumsal bileşimin değişikliklerine de bağlıdır (Marx, 2004 [1867]: 485). Birçok süreç hem mutlak artı-değeri artırma hem de nispi artı-değeri artırma yöntemlerinin bir bileşimi haline almıştır. Örneğin ev kadınlarının ücretli emek piyasasına girişi ve aldıkları ücretlerin görece düşüklüğü nispi artı-değeri artırır. Aynı zamanda ailenin çalışan sayısı arttığı için bütününün piyasaya sunduğu değer yaratan emek (üretken emek) ve artı-değer kütlesi artarken, kadınların kendilerini yeniden üretimlerinin maliyetlerinde, yani sermayenin emeğin

¹⁷ Sözkonusu koşullar grevler, işçi dayanışması, sendikaların gücü, yönetimdeki hükümetin özelliği gibi sınıf mücadelesinin durumu başta olmak üzere teknolojik yenilikler, ucuz hammadde ve besin maddeleri kaynakları veya bunların ticaret ya da fetih yoluyla sağlanabilme koşullarıdır.

¹⁸ $RP=(a/d)/(1+s/d)$

karşılığını ödediği miktarda aynı oranda bir yükseliş olmadığından, sözkonusu durum aynı zamanda mutlak olarak da artı-değer artırma yoludur (Himmeltweit, 2005: 46).

Toplumsal mücadeleler sonucunda gerek çalışma saatlerinin artırılması gerekse ücretlerin düşürülmesi sınırlandırıldığında, artı-değer oranının yükseltilmesinde üretkenliğin artırılması tek kullanılabilir çözüm aracı halini almaktadır. Ancak emeğin üretkenliğinin artırılması da daha önce gördüğümüz üzere, sermayenin kârlılığının azalmasına neden olmaktadır.

Artı-değer oranının yükseltilmesinin ilk yöntemi kapsamında mutlak olarak artı-değerin üretimi ilerleyen altbölümde incelenecektir.

1.3.1.1. MUTLAK ARTI-DEĞERİN ÜRETİLMESİ

Mutlak artı-değerin üretilmesi, artı-değeri artırmak amacıyla işgününün süresinin uzatılması sonucunda işçilerin daha çok çalıştırılmasıdır (Marx, 2004 [1867]: 306). Dolayısıyla mutlak artı-değerin artırılması, emeğin kendisini yeniden üretmesi için toplumsal olarak gerekli emek miktarını değiştirmeksizin (ücretleri artırmaksızın), işgününün ya yoğunlaştırılarak ya da yaygınlaştırılarak uzatılması sayesinde, her bir işçi tarafından üretilen toplam değer artırılmasını içermektedir (Himmeltweit, 2005: 45). Böylece sermayedar için üretilmiş olan artı-değer kütlesi artmış olmaktadır.

$$a.....b.....c.....c' \quad (7)$$

İşgününün (ac) uzatılması yani (c)den (c')ne geçiş, (paydos süresinin kısılması, fazla mesainin ödenmemesi, vardiya sistemi de dahil) sonucunda işçi daha uzun süre çalıştırılabilir. Böylece işgününde, işçinin kendisini yeniden üretmesi için toplumsal olarak gerekli olan zaman (ab) sabit kalırken, bundan artı kalan ve işçinin

sermayedar için artı-değer ürettiği süre (bc)den (bc')ye uzayacağından (artı emek-zamanı artacağından), bu sürede üretilen artı-değer üretimi de yükselmektedir.

Örneğin kapitalist, işçinin çalıştığı işgününün süresini uzatırken, ücretlerde artırım yapmaz ise ve işçi 8 saatlik bir işgününde (ac) ücretinin eşdeğerini 4 saatte üretiyor (ab) ise, işgünü eğer 10 saate çıkarılırsa (ac'), artı-emek 4 saatten (bc) 6 saate yükselmiş (bc') olur. Artı-değerin sözkonusu şekilde artırılması mutlak bir artıştır.

Yukarıda ele alınan teorik çerçevede mutlak sömürünün dayandığı sınır, mutlak artı-değerin artırılmasını da sınırlamaktadır. Öncelikle gün 24 saattir ve sözkonusu durum zaten sınırdır. Kapitalist sistemde işgününde işçi, sadece kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar çalışamaz; işgününün tümü gerekli emek-zamandan oluşamaz; işçinin artı-değer üretmesi gereklidir. İşgününün azami sınırı ise iki etkene bağlıdır. Bunlar emegücünün fiziksel sınırı ve moral sınırıdır. İşgücü, dinlenme, uyuma, beslenme, yıkanma gibi fiziksel ihtiyaçlarını ve entelektüel ve toplumsal gereksinimlerini karşılamak zorundadır. İşgünü ancak sözkonusu işgücünün fiziksel sınırları (sakatlanması, ölümü vb.) ve toplumsal sınırlar içinde değişime uğrar; işgününün uzunluğu toplumsal mücadelelerce ve yasal sınırlarla belirlenir (Marx, 2004 [1867]: 229). İşgününün uzatılmasının dayandığı fiziksel sınırlardan en önemlisi, işgününün anormal uzaması sonucunda işçinin fiziksel olarak yıpranması ve ömrünün kısalmasıdır. Bu durumda tüketilen gücün yerine konmasının maliyeti, yani işçinin işgücünü yeniden üretmesinin maliyeti yükseleceğinden gerekli emek-zamanın artması gerekecektir.

Ayrıca örgütlü bir işçi sınıfının çalışma saatlerinin artırılmasına karşı mücadelesi de, mutlak artı-değerin artırılmasının sınırlarını belirleyebilmektedir. İşçilerin direncinin sendikalarca örgütlenmesi sonucunda işgünü süresi yasal düzenlemelerde 20. yüzyılda 8 saate indirilmiştir (Mandel, 2008: 129). Mutlak artı-değerin kapitalist sınıfça artırılmasının önündeki sözkonusu sınırlar, artı-değerin nispi olarak üretilmesi yöntemlerinin önemini artırmışlardır.

1.3.1.2. NİSPİ ARTI-DEĞERİN ÜRETİLMESİ

Uzunluğu sabit olan bir işgününde artı-değerin artırılması ücretlerin seviyesine, emeğin üretkenliğinin artırılmasına ve emeğin daha yoğun çalıştırılmasına¹⁹ bağlıdır. Gerekli-emek zamanının kısaltılması sonucunda, işgününün iki bölümü olan gerekli emek-zamanı ve artı emek-zamanının uzunlukları arasındaki değişiklikten kaynaklanan artı-değer, nispi artı-değer olarak adlandırılmaktadır (Marx, 2004 [1867]: 303, 304, 306). Dolayısıyla mutlak artı-değer üretimi sınırlarına ulaştığında, yani işgününün uzunluğu daha fazla artırılamadığı zaman, her bir emeğin ürettiği artı-değeri artırabilmenin yolu, gerekli emek-zamanının azaltılmasıyla mümkündür. Şöyle ki nispi artı-değerin arttırılabilmesi, ya işçinin günlük olarak ihtiyaç duyduğu, tükettiği kullanım değerleri miktarını azaltarak ya da işçinin aynı miktardaki kullanım değerlerini üretebilmesi için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanının azaltılmasıyla mümkündür (Himmelweit, 2005: 45). Nispi sömürünün iki yöntemi ilerleyen altbölümlerde incelenecektir.

1.3.1.2.1.Emegücünün Tükettiği Kullanım Değerleri Miktarını Azaltmak - Ücretlerin Seviyesinin Düşürülmesi

Emegücünün değeri, geçim araçlarının değerine bağlı olarak değişmektedir ancak, eğer emegücünün değeri değişmiyorsa, emek gücü fiyatı arz-talep ilişkileri sonucu belirlenmektedir (Marx, 2004 [1867]: 514). Bu da toplumsal mücadeleler, yedek sanayi ordusunun boyutları, refah devletinin faaliyetleri gibi faktörlere bağlıdır.

¹⁹ Emeğin yoğunlaştırılması, çalışma temposunun hızlandırılması, makinelerin daha hızlı çalıştırılması, işçi başına daha çok makinenin kullanılması, özellikle emeğin bilimsel örgütlenişi (Taylor sistemi, parça başına iş, zamanı denetleme ...) gibi yöntemlerle gerçekleştirilmektedir (Mandel, 2008: 130).

Emekgücü değerinin asgari sınırı, işçinin fiziksel bakımdan ihtiyaç duyduğu vazgeçilmesi olanaksız geçim araçlarının değeri ile belirlenmektedir (Marx, 2004 [1867]: 176). Sözkonusu geçim araçlarının değerlerinin miktarını düşürmek, mutlak artı-değeri artırmanın sınırlarını oluşturan nedenlerce sınırlanmaktadır. Yani örgütlü bir direniş veya kullanım değerlerinin azaltılmasının neden olabileceği fiziksel sınırlar, emekgücünün kendisini yeniden üretmesi için günlük olarak ihtiyaç duyduğu değerlerin azaltılmasını da sınırlamaktadır. Örneğin miktar açısından daha az yiyecek beslenme, hem işgücünün yıpranmasına neden olmaktadır hem de böyle bir durumun kabul edilmesi işçi mücadeleleri güçlüyse, mümkün değildir. Sözkonusu geçim araçları tarihsel ve toplumsal koşullara göre değişmektedir.

Emekgücünün ihtiyaçlarının günlük değeri, işçinin onların değerini üretmesi için gerekli zamanı belirlemektedir. Birçok devlet harcaması, bireysel sermayedarın ödemesi gereken örneğin tıbbi bakım, eğitim ve sosyal güvenlik giderlerini toplumsallaştırarak, emekgücünün yeniden üretiminin sermayedar için maliyetini düşürmektedir (Wright, 1988: 205). Bu nedenle işçinin toplumsal mücadeleler sonucunda elde ettiği hakların azaltıldığı veya finansmanı işçilerce yapılan sosyal politikalar sonucunda geçim araçlarının değerinin düşürüldüğü,²⁰ diğer bir deyişle gerekli emek-zaman kısmının azaldığı dönemler, artı emek-zamanının işgünü içindeki payını, dolayısıyla da bu sürede üretilecek artı-değeri artırmaktadır.

Aşınma, yıpranma ve ölüm gibi nedenlerden ötürü pazardan çekilen emekgücünün yerini, yeni emekgücünün doldurması gerekmektedir. Emekgücü piyasasının genişlemesi; yani yedek sanayi ordusunun büyümesi ücret pazarlığını, işçiler aleyhine etkilemektedir. İşçi sayısının artırılması hem çalışacak işgücünün sayısını artırırken hem de örgütsüz işgücünün ücret pazarlığında, sermayedar lehine bir alternatif yaratmaktadır. Yedek sanayi ordusunun varlığı, ücretlerin artırılmasını

²⁰ Burada sözkonusu olan, emeğin kendisini yeniden üretmesi için gerekli olan ihtiyaçların bir kısmının sosyal devletçe karşılanması sonucunda, finansman şeklinden bağımsız olarak, sözkonusu malların sermayedar için maliyet olmaktan çıkmasıdır. Bu nedenle gerekli emek zamanı azalırken, işgününün artı-değer üretilen kısmı artar ve nisbi artı-değer yükselir. Ancak kamu harcamalarının finansmanı sermaye tarafından karşılanıyorsa artı-değer düşülebilmektedir.

engelleyici olabilmektedir (Marx, 2004 [1867]: 298).

Kâr oranını artırmak için ücret maliyetlerini düşürücü bir diğer strateji, üretim tesislerini, ücretlerin düşük olduğu bölgelere taşımaktır. Doğa, toprakların verimliliği gibi emekgücünün kendisini yeniden üretimi için gerekli ihtiyaç maddelerinin bolluğunu sağlayan koşullar, işgününün gerekli geçim araçları kısmının üretildiği gerekli emek-zaman kısmının azaltılması anlamına gelmektedir ve böylece artı-değer de artırılmaktadır (Marx, 2004 [1867]: 488-489). Ücreti oluşturan emekgücünün günlük ihtiyaçlarının karşılandığı asgari bir düzeyi oluşturan kalemlerin ucuza temini, sınıf mücadelelerinin zayıf olduğu dönemlerde, toplumsal olarak belirlenen ücretin de baskılanması yönünde etki edebilmektedir. Bu açıdan üretimin sözkonusu alanlara kaydırılması artı-değer oranını ve dolayısıyla kâr oranını artırıcı etki sağlamaktadır.

Ayrıca sermayedar, dış ticaret yoluyla ham maddelerin ve ihtiyaç maddelerinin daha ucuza sağlanmasına neden olarak, hem değişmez sermayenin değerini hem de işgücünün değerini azaltmaktadır. Kapitalist üretim tarzının dünya çapında genişlemesi ve genelleşmesi, kâr oranının düşme eğiliminin yavaşlatılmasında rol oynamış olsa da, zamanla kendileri de sanayileşmiş olan az gelişmiş ülkeler²¹in rekabete katılmalarıyla, değişmez sermayeye oranla değişir sermayede daralmaya neden olmakta ve kâr oranının düşme eğilimini hızlandırmaktadır (Marx, 2003b [1894]: 210 ve Mandel, 2008: 158). Dış ticaret, eğer değişmez sermayenin, özellikle de teknolojik olarak gelişmiş makine ve başta petrol olmak üzere hammaddelerin ucuza elde edilmesine imkân sağlıyorsa, artı-değerin ve kâr oranının artırılmasına da imkân sağlayabilmektedir.

Reel ücretteki artış, artı-değer oranını azaltarak kâr oranının düşmesine neden olabilirken, diğer yandan sermayenin organik bileşiminin artışını yavaşlatarak ortalama kâr oranının yükselmesine imkân vermektedir (Barsoc, 1997: 47). Sözkonusu durum, kapitalist sistemin çelişkili ve krize dönüşen sürecinin bir

²¹ Ülkelerin az gelişmiş ve gelişmiş ülke olarak sınıflandırılması için bkz. **Ek Kutu 3**.

örneğini göstermektedir.

Yukarıdaki başlık altında ele alınan nispi artı-değeri artırmanın ilgili tüm yöntemleri toplumsal mücadelelerin gücüne bağlı olarak gelişmektedir. Günümüzde mutlak artı-değeri artırmak sınırlandırılmış (çalışma saatlerindeki düşüş) ve reel ücretlerde düşme yaşanması sınırlı örneklerde görülmektedir. Böylece sermayenin organik bileşiminin artışını durdurmak için emek üretkenliğini artırmak en uygulanabilir yöntemdir. İlerleyen altbölümde nispi artı-değeri artırmanın ilgili yöntemi ele alınacaktır.

1.3.1.2.2. Emeğin Üretkenliğinin Artırılması

Ücret ve iş saatleri veri iken, emek üretkenliğindeki veya yoğunluğundaki artış, ücret mallarının eşdeğerini üretmek için gerekli emeği düşürmekte ve böylece toplam emeğe oranla artı-değeri artırmaktadır (Marx, 2004 [1867]: 305, 486 ve Barsoc, 1997: 48). Bu şekilde nispi artı-değer artışı genel olarak, üretimde yeni makinelerin kullanılması, çalışma yöntemlerinin rasyonelleştirilmesi ve daha ileri bir işbölümünün yapılması şeklindeki yöntemlerle mümkündür (Mandel, 2008: 84, 129). Emeğin üretkenliğindeki artış, emeğin üretimi için toplumsal olarak gerekli malların değerinin azalmasını ve emeğin daha fazla kullanım değeri üretmesini sağlamaktadır (Marx, 2004 [1867]: 305). Emeğin üretkenliğinin artırılması, teknik veya toplumsal koşulların ve üretim biçiminin geliştirilmesiyle aynı miktardaki emeğin belli bir sürede daha çok ürün sağlamasıdır. Emeğin yoğunlaştırılması ise belli bir sürede kullanılan üretken emeğin harcanmasındaki artıştır. Bu nedenle daha yoğun bir emekle işgünü sonunda daha fazla ürün maddeleşmektedir (Marx, 2004 [1867]: 494, 498).

Nispi artı-değerin artışı aşağıda gösterilmiştir:

$$a \dots b' \dots b \dots c \quad (8)$$

İşgününün uzunluğu sabit ise (ac), gerekli emek-zamanı (ab)den (ab')ne

düşürüldüğünde, işgünü içindeki artı emek-zamanının payı (bc)den (b'c)ye artmış olacak ve böylece artı emek-zamanında üretilen artı-değer miktarı da yükselecektir. Yoğunlaşma sonucunda işçi, örneğin öğle tatilinin kısılması sonucunda 8 saatlik işgününün daha fazla süresinde çalışmaya mecbur kalmaktadır veya emek üretkenliğinin artması sonucunda bir metaı beş saatte üreten işçi, aynı ürünü üç saatte üretebiliyorsa ve sözkonusu meta işçinin kendisini yeniden üretmesi için gerekli geçim araçları sepetinden bir meta ise, işgününün gerekli emek süresinde (ab) de bir düşmeye neden olmakta ve artı-değerin üretiminin yapıldığı artı emek-zamanının işgünü içindeki süresi nispi olarak artmaktadır. Böylece aldığı ücret aynı kalmak şartıyla işçinin sermayedar için bedava çalışacağı işgünü kısmı (artı-değer) artarken, bunun tersi yönde emekgücü değeri düşebilmektedir (Marx, 2004 [1867]: 494-495).

Emeğin yoğunlaşmasında, sabit uzunluktaki bir işgününde bir günlük emek daha fazla bir değerde somutlaşmaktadır. Her ürün daha önceki kadar emeğe malolduğundan, malların değeri değişmez; ürünlerin sayısı, fiyatları düşmeden artmıştır ve bu nedenle emek yoğunluğundaki hızlanma hem artı-değer oranını hem de kâr kütesini artırmaktadır (Marx, 2004 [1867]: 498). İşgününün süresi aynı kaldığında, yoğunluğun artırılmasındaki durumun tersine, üretkenliğin artışı sonucu miktarı artan emtianın her biri daha az değer taşımış olmaktadır. Bu durum, emtianın fiyatlarının düşmesine neden olabilmektedir. Kârın gerçekleşmesi, miktarı artan sözkonusu emtianın satışına bağlıdır. Tek bir meta için emeğin karşılığı ödenmeyen kısmı arttığından, artı-değer oranı büyümüş, ancak toplam meta miktarına düşen kâr kütesi azalmış olur (Marx, 2003b [1894]: 200-201, 204).

Üretkenlik ve yoğunluk artışının, ücretler üzerinde çelişkili etkisi olduğunu belirtmek gerekir. Gerek üretkenlik gerekse yoğunluk artışı sonucunda emekgücünün değerinde bir değişme, ancak elde edilen ürünler işçilerin tüketim malları arasında yer alıyorsa mümkündür ve bu durumda gerekli işgünü kısmı kısaltılabilmektedir (Marx, 2004 [1867]: 502-503). Eğer makineleşmeyle sermayenin organik bileşiminin artması, emeğin kendisini yeniden ürettiği gerekli emek-zamanını kısaltıcı etki yaratıyorsa, üretkenlik artışı kapitalist için olumlu etki yaratmış olacaktır (Harman, 2007). Ancak seri halindeki üretim, lüks maddelerin değerini ve fiyatını azalttığı ölçüde asgari geçime yeni bazı malları dahil etmekte ve işgücünün değerini artırma

eğilimindedir (Mandel, 2008: 139). Ayrıca yoğunlaşma sonucunda hem gerekli emek- zaman hem de artı-emek zaman yükselebilmektedir. Ancak, ücret artışlarının yoğunlaşma nedeniyle oluşan aşınma ve yıpranmayı karşılayamadığı durumlarda, emekgücü değerinin altına düşmektedir (Marx, 2004 [1867]: 498).

Daha az zamanda üretilen ve değeri düşen meta, üretimde kullanılan bir değişmez sermaye unsuru ise de kâr oranının düşme eğilimi ötelenebilir. Çünkü sermayenin organik bileşimi, üretim araçlarının ve istihdam edilen işgücünün fiyatları arasındaki oranı ifade etmektedir. Bu nedenle sermayenin organik bileşiminin düşmesi, yani değişir sermayeye oranla değişmez sermayenin değerinin azalması, kâr oranının düşme eğilimine de karşı koymaktadır (Mandel, 2008: 158). Ayrıca işgücünün kalifiye hale getirilmesiyle de üretkenlik artmaktadır. Böylece belli bir iş üzerinde uzmanlaşmış emek sayesinde nispi artı-değer yükselmektedir. Kapitalist sınıf tarafından talebin kalifiye işçilere yönelmesiyle, zamanla uzmanlaşmış emek arzı da genelleşerek, uzmanlaşmış emeğin ücretinde düşüşe sebep olmaktadır. Bu nedenle uzmanlaşma hem üretkenliği artırarak, hem de ücretlerde düşüşü sağlayarak yeniden üretim sürecinin maliyetlerini düşürmektedir (O'Connor, 1975: 326).

Böyle bir durumda sermayedar, işçilerin bir bölümünü işten çıkartarak, onların işlerini üretkenlikleri artırılan diğer işçilere yapturmaktadır. İşsizliğin varlığı da işçileri az sayıdaki iş olanağı için rekabet ettirdiğinden, işçilerin üretkenliğini daha fazla artırmaktadır (Moseley, 2006: 258). Ancak belli büyüklükteki bir sermayenin ürettiği artı-değer toplamı (kütlesi), artı-değer oranı ile işçi sayısının çarpımıyla ifade edildiğinden, nispi artı-değeri artırma amacıyla makineleşme sonucunda işçi sayısını azaltmak, toplam artı-değeri düşürebilmektedir. Ancak bir işçi, eğer normal koşullarda iki işçinin yaptığı işi yapmak zorunda bırakılıyorsa, iki işçinin artı-emek kütlesine nazaran toplam artı-emek azalırken, sözkonusu durum artı-değer oranını yükseltebilmektedir (Marx, 2003b [1894]: 208-209). Böylece nispi artı-değeri artıran aynı nedenler, yatırılan toplam sermaye açısından, artı-değer kütlesinde bir düşmeye de neden olabilmektedirler.

Kapitalist sistemin iç işleyişlerindeki çelişkilerden bir örneğini yine kâr oranını yükseltmek için artırılan üretkenliğin, sistemin tekrar krize girme eğilimini

hızlandırmasında görmek mümkündür. Çünkü örneğin belli bir makineyi ilk kullanan kapitalist açısından, metanın değeri düşerken, piyasada metanın değeri toplumsal ortalamalarca belirlendiğinden, metanın piyasa fiyatı değerini aşar ve makineyi ilk kullanan kapitalist yüksek kâr elde eder. Zamanla rekabet içinde diğer kapitalistler de aynı makineyi kullanmaya başladıklarında, sermayenin organik bileşimi yükselir, aşırı üretimden ötürü meta fiyatı düşer, kâr oranı azalır (Marx, 2003b [1894]: 204-205).

Kapitalist sınıf, emek üretkenliğini (her bir işçinin ürettiği kâr) yükselterek, ücretleri düşürüp, çalışma saatlerini artırarak kârı artırmayı amaçlamaktadır. Ancak “emekten tasarrufu sağlayan” teknolojik gelişmelerin de kâr oranının düşmesine çözüm oluşturamayacağı yargısına ulaşılmaktadır (Moseley: 2006: 261, 262). Artı-değer oranı üzerinden ele alınan konu, aşağıda üretimdeki üretken emeğin payının artırılması yöntemi aracılığıyla analiz edilecektir.

1.3.2. ÜRETKEN EMEĞİN PAYININ ARTIRILMASI

İşgününün uzunluğunun yasalarca sınırlandırılması nedeniyle ve ayrıca işgününde çalışmanın fiziki ve toplumsal azami sınırları olduğundan, artı-değer oranını artırmanın bir diğer imkânı, üretken olarak tanımlanan işçi sayısının toplam istihdam içerisindeki payının artırılmasıdır. Söz konusu üretkenlik genel anlamda üretkenlik değildir. Üretken emek, sermaye birikimi açısından artı-değer ürettiği kabul edilen emektir.

İşçinin emekgücününün, yani sahip olduğu ve satmakta özgür olduğu tek metanın, üretken olmayan alanlarda kullanılması sonucunda üretken olmayan emek ortaya çıkmaktadır ve kapitalist üretim şeklinde emekgücününün, artan hizmet sektörü örneğinde olduğu gibi, artı-değer üretilmeyen alanlarda tüketiminde artış seyri görülmektedir (O’Connor, 1975: 316, 317). Kapitalist sistemde bir emeğin üretken emek sayılabilmesi için, ücretli emek olup artı-değer yaratması, sermayenin genişletilmesini sağlaması ve üretimin dönüştürücü bir faaliyetini yerine getirmesi

gereklidir²² (Marx, 2004 [1867]: 484 ve Mohun, 2006a: 61, 62). Örneğin köle emeği ücretli olmadığından ya da reklamcılık gibi hizmetler artı-değer yaratmadığından üretken sayılmamaktadırlar. Üretken emek-üretken olmayan emek sınıflandırması için bkz. **Ek Grafik 3**.

Sermayenin genel formülünde (P-M-P'), çevrimin tamamlanmasında birçok farklı işte istihdam edilen emekgücü mevcuttur. Bunlardan özellikle dolaşım alanında istihdam edilenler sermaye birikimi için önem taşımaktadırlar. Ancak P-M-P' çevriminde artı-değer sadece üretim sürecinde üretildiğinden, sürecin diğer alanlarında çalışan emek üretken sayılmamaktadır²³ (Savran; Tonak, 1999: 128-129). Sermayenin yeniden üretimi sürecinin bir parçası olsalar dahi üretim süreci dışında istihdam edilen emekgücünün üretken sayılmaması artı-değer oranı ve dolayısıyla kâr oranı üzerinde etkilidir.

Artı-değer, üretim sürecinde ortaya çıktığından, üretim faaliyetlerinde çalışan emek üretken emektir ve o alanda kullanılan sermaye de üretken sermaye olarak adlandırılmaktadır. Üretken olmayan alanlarda istihdam edilen emek, üretken olmayan emek ve sözkonusu alanlarda kullanılan sermaye de üretken olmayan sermayedir. Üretken olmayan emek, ikiye ayrılmıştır. Bunlar, satış, satın alma, muhasebe, kontrol süreçleri, reklamcılık, borç/kredi, sigorta, hukuki faaliyetlerde çalışanlar ile malların dolaşım faaliyetlerindeki emek ve destek sürecinde yani emekgücünün üretiminin kontrol ve desteklenmesinde çalışan idareci kadrolardır²⁴

²² Marx'ın emeği sınıflandırdığı dönemde, gerek memurlar gerekse sağlık ve eğitim sektörlerindeki gibi hizmetin istihdamdaki payı günümüz oranlarından oldukça düşüktür. Ancak tanım, günümüz koşullarında da geçerliliğini korumaktadır. Marx'ın sözkonusu ayrımı yapmasının nedeni, artı-değer üretiminin açıklanmasına giriş yapmaktır (Fine, Harris, 1979: 56, 57).

²³ Depolama ve taşımacılık alanlarındaki emek ise üretim sürecinin bu faaliyetlerde de devam etmesine bağlı olarak üretimin bir parçasıdır ve üretken emek sayılmaktadırlar. Örneğin ürünlerin üretim yerinden başka bir üretim yerine taşınması veya son biçimini almış ürünlerin tüketim alanına taşınması olmaksızın ürün, tüketim için hazır değildir. Depolamada ürüne son hali veriliyorsa veya taşımacılık aracılığıyla ürünün kullanım değeri şekilleniyorsa sözkonusu alanlarda üretim devam etmektedir (Marx, (2003a) [1885]: 137-138 ve Karahanoğulları, 2006: 85).

²⁴ Üretken emeğin sınıflandırılması üzerine farklı açıklamalar bulunmaktadır. Tezde üretken emek ile üretken olmayan emek arasındaki ayrım, artı-değer üretebilme farkı üzerinden ele alınmıştır.

(Moseley, 1990: 21, 22).

Her bir metanın fiyatı değerine eşit olmasa dahi, sermayenin bütünü açısından, değer terimleriyle tanımlanan toplam artı-değer, fiyatlar cinsinden tanımlanan toplam kâra eşit olarak kabul edilmektedir. Buna göre sermayedar, artı-değerin bir kısmını toprak sahiplerine rant olarak öderken, diğer bir kısmını faiz olarak ödemekte ve bir kısmını da artı-değer üretmeyen, üretken olmayan emegücü için ödemektedir. Söz konusu ödemeler düşüldükten sonra kalan miktar girişimci kârdır (Himmelweit, 2005: 46, 47). Artı-değer yaratmayan üretken olmayan emek, ücretini üretken emek tarafından yaratılmış olan artı-değer toplamından aldığı için, artı-değerin bölüşümünü ilgilendiren bir konudur (Karahanoğulları, 2006: 85).

Söz konusu tanımlamalar çerçevesinde kapitalist ekonomide üretken ve üretken olmayan emek arasındaki oran, artı-değerin üretiminde ve dolayısıyla da ortalama kâr oranının eğiliminde etkilidir. Artı-değer, üretim etkinliklerine dolaysız ya da dolaylı olarak katılan, yani bir şeyleri fiilen yapan, tasarlayan ya da taşıyan “üretken emek” olarak isimlendirilen işçilerce üretilmektedir. Üretim etkinliğine katılmayan satış işlerinde ve denetleyici olarak çalışanlar, kapitalist firmalar bünyesinde gerekli oldukları halde, kendileri bizzat artı-değer üretmemektedirler ve ekonominin bütünü için maliyetleri artırmaktadırlar. Bu nedenle maliyet arttırıcı üretken olmayan emeğin, değer yaratan üretken emeğe oranla istihdamdaki payının azaltılması da artı-değer oranının artırılması imkânını sağlamaktadır (Moseley, 2006: 262). Artı-değer oranı formülünde değişir sermaye sadece üretken olan emegücünün ücretlerince belirlenmektedir. Oysa artı-değer üretken olmayan emeğin ücretine de bağlıdır. Bu durumda üretken olmayan emeğin artışı artı-değer oranını ve dolayısıyla da kâr oranını düşürmektedir (Savran; Tonak, 1999: 116, 117). Söz konusu durum konvansiyonel olarak (üzerinde uzlaşmış geleneksel olarak) şöyle formüle edilir (Moseley, 1990: 23, 24):

$$RP=Z/ K \quad RP=Kâr \text{ oranı}, Z=kâr \text{ ve } K= \text{toplam sermaye yatırımı}$$

Kâr (Z), yıllık akım halinde artı-değerden (a^{25}) yıllık akım halinde üretken

²⁵ a= katma değer- d (üretken emeğin ücreti) (Moseley, 1997).

olmayan sermayenin (Uf)²⁶ çıkarılmasıyla bulunmaktadır.

$$Z=a-Uf \quad (9)$$

Toplam sermaye yatırımı (K) ise, stok halinde değişmez sermaye (s)²⁷ ve stok halinde üretken faaliyetlerde kullanılmamış olan sermaye (Us)²⁸ olarak ikiye ayrılmaktadır:

$$K= s+Us \quad (10)$$

Böylece kâr oranı formülü şu şekilde yazılabilmektedir:

$$RP=Z/K= (a-Uf)/(s+Us) \quad (11)$$

Hem pay hem de paydayı değişir sermayeye (d) bölmekle, aşağıdaki formül elde edilir:

$$RP= (a/d-Uf/d)/(s/d+Us/d) =(RS-UF)/(CC+US) \quad (12)$$

Son formül, kâr oranının sadece artı-değer oranına (RS=a/d) ve sermayenin organik bileşimine (CC=s/d) değil, aynı zamanda da akım ve stok halindeki üretken olmayan sermayenin (UF ve US) değişir sermayeye oranına da bağlı olduğunu göstermektedir. Bu formülasyon aracılığıyla üretken olmayan emeğin ve bu alanda kullanılan sermayenin üretimdeki payının, kâr oranını etkileyen bir faktör olduğu gösterilmektedir. Artı-değeri üreten üretken emek (ve bu alandaki sermaye) yerine

²⁶ Uf= büyük kısmı üretken olmayan işçilerin maaşından oluşmakta ve geriye kalan kısmı ise üretken olmayan faaliyetlerde kullanılan bina ve donanım (ticari binalar, ofis, bilgisayar, muhasebe makineleri, mobilya ve demirbaşlar vb. dolaşım ve denetim faaliyetlerinde kullanılan bina ve donanım) amortismanının yıllık akım maliyetini kapsamaktadır (Moseley, 1997).

²⁷ s= üretken faaliyetlerde kullanılan değişmez sermayenin stok halinde şimdiki değeri (Moseley, 1997).

²⁸ Us= üretken olmayan faaliyetlerde kullanılan bina ve ekipmanın stok halinde şimdiki değeri (Moseley, 1997).

sözkonusu üretken olmayan sermayedeki artış, artı-değer kütesinin azalışı ve kâr oranlarının düşmesi yönünde etkili olmaktadır. Ancak yine de artı-değer üretmediği halde gerçekleşme sorununa karşı sermayenin kârlılığını artırmak veya kapitalistler arası rekabetin sonucunda kârın düşmesini engellemesi için finans, pazarlama, reklam gibi alanlarda çalışan üretken olmayan emeğe ihtiyaç duyulmaktadır.

O'Connor'a göre (1975: 297), kapitalist üretim şekli emegücüne aynı zamanda hem üretken hem de üretken olmayan emek olarak ihtiyaç duymaktadır ve sözkonusu sürecin iç çelişkileri sistemin krizine de neden olmaktadır. Aşağıda sözkonusu çelişkiler ele alınacaktır.

Teknolojik değişim, üretken işçilerin üretkenliğini, üretim dışı işleri yapan üretken olmayan emeğin üretkenliğine nazaran daha hızlı artırmaktadır. Bu nedenle üretken emeğin teknoloji aracılığıyla daha hızlı artan üretimlerini satmak için, hep daha fazla sayıda satış ve denetleme yapan, ama artı-değer üretmeyen, üretken olmayan emeğin istihdamı gerekmektedir. Ancak eğer bu durum üretilen ürünlerin satışında ve paraya çevrilmesinde (gerçekleşmesinde) önemli bir etki yaratmıyorsa, maliyetleri artırdığından kâr oranını düşürme eğilimi yaratmaktadır (Moseley, 2006: 263). Örneğin sanayi sermayesinin ürünlerini satmak veya satınalmak için emegücü istihdam eden ticari sermaye, eşitsiz mübadele aracılığıyla sanayi sermayesi tarafından üretilen artı-değerin bir kısmına el koymaktadır. Finans sermayesinin faaliyetleri de, sanayi sermayesince ileride üretilecek olan artı-değer tarafından karşılanmaktadır (Mohun, 2006a: 63-65). Bu görüşe göre, devlet harcamaları da üretken olmayan harcama oluşları nedeniyle kâr kütesi içinde sermayeye düşen payı azaltmaktadırlar. Çünkü kâr kütesi, hem sermaye birikimini hem de devlet harcamalarını finanse etmek zorundadır (Bullock; Yaffe, 1988: 276-278).

Üretken emek gibi üretken olmayan emek de ücretli emektir ve satıldıkları için sömürü ilişkisine tabiidirler. Üretken olmayan faaliyeti yerine getiren işçi, günde 10 saat çalışmakta ve emeğinin karşılığı olarak günde 4 saatlik bir ücret değeri alıyorsa, 6 saatlik emeği sömürülüyor demektir. Yani artı-değer üretmediği halde, üretken olmayan emek de sömürülmektedir (Karahanoğulları, 2006: 85). Ancak sözkonusu üretken olmayan alanın kârı ve o alandaki emeğin ücreti, üretim alanındaki artı-

değerden pay almaktadır. Örneğin ticaret ve finans sermayesi, sanayi sermayesince ürettirilen artı-değerin piyasa aracılığıyla devredilmesinden türemiştir, yani sanayi sermayesince çalıştırılan üretken emeğin ürettiği artı-değerin fiyat mekanizmasıyla aktarımından ortaya çıkmaktadır. Ancak yukarıda çalışma saatleri örneği üzerinden gösterildiği üzere, ticaret ve finans sermayesi tarafından çalıştırılan üretken olmayan emek de her emekgücü gibi sömürülmektedir (Mohun, 2006a: 66). Dolayısıyla üretken olmayan emek istihdamı, üretken emeğe nazaran daha hızlı artsa da ve bu durum ücretlerin ulusal gelir içindeki payını artırmış da olsa, bu artı-değer oranının yükselmediği anlamına gelmemektedir (Bullock; Yaffe, 1988: 235). Toplumsal mücadelelerin zayıfladığı dönemlerde sermayedar, her zaman artı-değer oranını yükseltme imkânına sahip olabilmektedir.

Üretken olmayan emeğin kâr oranlarına etkisi ise değişebilmektedir. Artı-değer yaratmayan emek, sermaye birikimi açısından son tahlilde maliyetleri artırmakta ve kâr oranını olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle kâr oranını artırmak, üretken olmayan emeğin payının düşürülmesiyle mümkün olabilmektedir. Ancak üretken emeğin uzmanlaşmasını sağlayıcı eğitim gibi üretken olmayan hizmetler veya emeğin yeniden üretiminin ucuzlatılması faaliyetlerinde görev alan emek ise, artı-değerin nispi olarak artırılmasına yardımcı olmaktadır; ancak bunun için yetiştirme maliyetindeki artışın, yetiştirmenin yol açtığı üretkenlik artışından düşük olması gerekmektedir (Bullock; Yaffe, 1988: 233). Üretken olmayan emek, sermayenin çevriminin tamamlanmasında işlevsel bir rol almaktaysa, sermayedara kâr sağlayabilmektedir; ancak yeni bir artı-değer üretmediği için sadece varolan değer el değiştirmesini sağlamaktadır (Karahanoğulları, 2006: 85). Özellikle dolaşım alanında istihdam edilen emek, sermayenin çevrimini hızlandırabilmektedir. Örneğin kredi sayesinde üretim artmaktadır. Ancak sözkonusu üretim artışı dolaşım alanındaki üretken olmayan emekçe üretilmez; üretimdeki emekgücünce üretilmiştir. Bu durumda yükselen artı-değerin kaynağını üretken olmayan emekte görmek çift sayıma neden olmaktadır (Savran; Tonak, 1999: 130-131). Dolayısıyla üretken olmayan emekteki artışın, talep eksikliği (artı-değerin gerçekleşmesi-realizasyonu) sorununu çözdüğünün ileri sürülmesine karşın, üretken olmayan emek, artı-değer üretmeden bir maliyet oluşturduğundan kapitalistlere giden kârdan (veya sermaye

birikimine ayrılacak olan artı-değerden) bir mahsuptur ve sermaye birikimi krizinin çözümü değil, nedeni olarak ele alınmalıdır (Moseley, 2006: 263).

Artı-değerin artırılması ve üretken emeğin payının artırılması yöntemlerinden sonra, krizin ötelenmesine yönelik üçüncü yöntem olan sermayenin değersizleşmesi sürecine ilerleyen altbölümde yer verilecektir.

1.3.3. SERMAYENİN DEĞERSİZLEŞMESİ

Kâr oranlarının düşme eğiliminin, sadece artı-değer oranını artırarak veya üretken emeğin istihdamdaki payını yükselterek telafi edilemediği yukarıdaki altbölümlerde irdelenmiştir. Bunlara ek olarak değişmez sermayenin azalmasıyla sermayenin organik bileşiminin düşürülmesi, yani kâr oranının yükselmesini sağlayıcı olarak “sermayenin değer kaybetmesi” gerekliliği (Moseley, 2007: 7) ayrıca dikkate alınmalıdır.

Değersizleşme kavramı, sermayenin bir bölümünün üretim aracı olmaktan çıkmasını ifade etmektedir. “Sermayenin değersizleşmesi”, toplam sermayenin düşük üretkenlikte çalışan kesimlerinin üretimden ayrılmasıyla, genel olarak üretkenliğin artırılmasına yol açmaktadır (Savran, 1988: 49). Sözkonusu durumun tersinde sermaye canlı emek ile mübadele edilerek değerini korumakta ve artı-değer üretimiyle değerini artırmaktadır; yani artı-değerin mülk edinilmesi yoluyla sermaye genişlemektedir. Bu duruma ise “sermayenin değerlenme süreci” denmektedir. Para, değerlendirme süreci sonrasında sermaye niteliği kazanmakta iken, değersizleşme ile para niteliğini yitirmektedir (Marx, 2008 [1857-1858]: 371, 372).

Yeni üretim yöntemleri, yatırımın asgari ölçüğünü artırarak işçi başına düşen sermaye oranını yükseltmektedir. Böylece sermaye yoğunlaşmaktadır. Sürekli büyüyen bir ekonomide, pazarların genişlemesi ve kâr oranının da yüksek olması nedeniyle, düşük üretkenlikte çalışan sermayeler bile genel gelişme nedeniyle piyasada kalmaya devam edebilmektedirler. Ancak kriz nedeniyle hem pazarlar daralıp hem de kâr oranları düşmeye başlayınca, görece düşük üretkenlikte üretim

yapan sermaye, yüksek üretkenlikte çalışan yoğunlaşmış sermayeyle rekabet sürecinde ya güçlü sermayelerce yutulur veya iflas ederek üretim aracı olmaktan çıkarak, piyasadan ve üretimden çekilmek zorunda kalmaktadır. Bu durum sermayenin temerküzüdür (sermayenin merkezileşmesi). İflaslarla üretimden çekilenler, kapitalist üretim tarzının kökeninde varolan mülksüzleştirme sürecinin ifadesidirler. Böylece kapitalist üretim sürecinde sermayenin yoğunlaşmasına, toplumsal sermayenin merkezileşmesi eşlik etmektedir (Savran, 1988: 49 ve Shaikh, 2005: 513).

Sermayenin değersizleşmesi kavramıyla, yukarıda değinilmiş olan toplumsal sermayenin bir bölümünün değer ve sermaye biçimlerini yitirip, üretim aracı olmaktan çıkması süreci ifade edilmektedir. Nominal/gerçek değersizleşme, kısmî/genel değersizleşme ve sınıî/mali sermayenin değersizleşmesi, krizin seyri üzerinde etkili olmaktadır. Değersizleşme sonucunda, toplam sermayenin düşük üretkenlikte çalışan kısmının üretimden çekilmesiyle, serbest hale gelen bir kısım meta ve para sermaye, üretime devam eden sermayeler için kaynak oluşturur ve bu durum da üretkenliğin artması koşullarını hazırlamaktadır (Savran, 1988: 49). Değersizleşme, işçi başına düşen sermayeyi azaltmakta ve böylece kârı artırmaktadır. Dolayısıyla değersizleşme aracılığıyla, kârlardaki düşüş ve borçlardaki artış sonucunda yaşanan iflaslarda, faaliyetlerini devam ettirebilen firmalar, iflas etmiş olan firmaların üretken varlıklarını çok düşük fiyattan satın alma ve bu yolla işçi başına düşen sermaye yatırım miktarını azaltıp, ortalama kâr oranını yükseltme olanağı bulabilmektedirler (Moseley, 2006: 265). Bu nedenle kapitalist sistemde sermayenin organik bileşimini düşürmenin ve kâr oranını tekrar yükseltebilmenin yolu krize girmek ve krizin neden olduğu gelişmelerle sermayenin değersizleşmesini sağlamaktır.

Sermayenin değersizleşmesi ile verimliliğin artışı benzer sonuçlar doğurmaktadır. Değersizleşme sonucunda üretim araçları daha küçük değeri ifade ederler; verimlilik artışı ile ise üretim araçları ucuzlar; ancak değersizleşmede sermayenin teknolojik bileşimi değişmez; değer bileşimi değişir. Değersizleşme öncesi ve sonrasında aynı miktarda artı-değeri elde etmek için, yine aynı miktarda emegücüne ihtiyaç vardır; yani değersizleşmede, veri değerinde üretilmiş olan üretim araçlarının değeri düşer.

Ancak faaliyetlerine devam eden firmalar için düşük fiyata elde edilmiş olan değişmez sermayenin değeri azaldığı için; aynı artı-değer miktarı daha düşük sermaye ile üretilebilme imkânını bulur. Bu şekilde değersizleşme, tek tek kapitalistin durumunu kötüleştirirken; kapitalist sistemin bütünü için güvence sağlar. Gerçekleşme oranı artar ve sistemdeki çöküş ertelenir (Grossman, 2003: 96).

Değersizleşme süreci daha ayrıntılı şöyle ifade edilebilir: Kâr oranlarının düşmesi sonucunda gelecekte elde etmeyi beklediği oranının altında kâr elde edeceğini gören bir grup sermaye, üretimden çekilmektedir. Piyasada üretilmiş olarak bulunan emtia ise düşen fiyatları üzerinden satıldıklarından, ifade ettikleri (içerdikleri) sermaye değeri düşmüş olmaktadır. Aynı durum piyasada bulunan değişmez sermaye için de geçerlidir. Üretimden çekilen sermaye nedeniyle oluşan durgunlukta, işsizlik artmakta ve yedek sanayi ordusu genişlemektedir. Bu durumda ücretler de ortalamasının altına düşmeye başlamaktadır. Böylece aynı artı-değer daha düşük değerle ifade edilen toplam sermayeye karşılık gelir ve kâr oranları yükselebilir. Bireysel kâr oranını yükseltmeye çalışan her kapitalist, üretkenliği artırarak rekabet etmek amacıyla yeni teknolojilere ve makineleşmeye geçer. Hem diğer tüm emtia gibi değişmez sermayenin değersizleşmesi hem de ücretlerin düşmesi, kâr oranını yükseltici etkiye sahiptir. Değersizleşme nedeniyle değişmez sermayedeki düşüş, ücretlerdeki düşüşten fazla ise sermayenin organik bileşimi düşmektedir. Üretimden çekilen bir grup sermaye neticesinde, üretime devam eden sermayeler böylece tekrar artı-değeri artırıp, ona el koyarak değerlenmektedir. Böylece süreç kendi sınırları içerisinde, sermayenin organik bileşimi ile kâr oranı arasındaki etkileşime bağlı olarak, yeniden üretime devam etmektedir (Sweezy, 1970: 152-154). Krizlerin bir sonucu olan değersizleşme sürecini ertelemeyi sağlayan politikaların neden olduğu gelişmeler aşağıda ifade edilmektedir.

Ortalama kâr oranlarının düşmesi neticesinde büyük miktarda sermayenin değersizleşmesinin yaşanması için iflaslara ve krize ihtiyaç vardır. Oysa üretkenliği düşük firmaların iflas sonucunda üretimden çekilmesi yerine, devlet tarafından kurtarılması, geçerliliğini yitirmiş üretim araçlarının ortadan kalkmasını (değersizleşme) engellediğinden, emtia fazlalığını yoğunlaştırmaktadır. Bu da aşırı üretimin bir parçasını oluşturmaktadır (Katz, 2004: 41). Dolayısıyla devlet

müdahalesiyle korunmaya alınan ve desteklenen sermaye birikimi sonucunda, düşük üretkenlikte çalışan ulusal pazardaki yerel sermayelerde iflaslar gerçekleşmemekte, sermaye üretimden çekilmemekte, böylece sermayenin değersizleşmesi durdurulmakta ve kriz şiddetlenerek sürmektedir.

Yukarıdakine benzer şekilde, dünya pazarlarının korumacılık aracılığıyla ulusal pazarlar halinde bölünmesi de sermayenin değersizleşme sürecini durdurmaktadır. Özellikle de az gelişmiş kapitalist ülkelerin sınıflı üretimleri, iç pazara dönük olarak gelişmiştir. Bunun sonucunda dar bir pazar için üretim yapan küçük ölçekli, düşük üretkenlikte çalışan sanayi dalları oluşmuştur. Bu durumda üretkenliği düşük firmaların dış pazarlarda devletçe desteklenmesi dünya çapında üretkenliğin düzeyini düşürmekte ve sözkonusu dallarda sermayenin organik bileşimine bağlı düşük üretkenlikte çalışma, kâr oranlarının düşme eğilimini artırmaktadır (Savran, 1988: 53). Ayrıca düşük üretkenlikte çalışan ve devlet politikalarıyla korunan sanayilerin dış pazarlarda rekabet güçlerinin olmaması nedeniyle, sözkonusu sermayelerin korunduğu ülkelerde dış ödemeler açıkları oluşmakta ve dış borçlar sorunu ortaya çıkmaktadır (Savran, 1988: 56-62). Sözkonusu durumların finansmanının sağlanmasında vergilerin artırılması ve yükselen maliyetlerin düşürülmesi için ise sermayenin üretkenliğini daha da artırması gerekmektedir. Büyüyen artı-değer toplamına karşın, makineleşme sonucunda sermayenin organik bileşimi yükselmekte; bu nedenle işsizlik artmakta ve kâr oranındaki düşme eğilimi şiddetlenmektedir.

Değersizleşme sonrasında ise üretimin rasyonalizasyonu ve düşük üretkenlikte çalışan sermayenin yeni teknolojilere dayalı üretime geçmesine bağlı olarak, sermayenin işgücü ile ilişkilerinin yeniden yapılanması gerekmektedir. Bu nedenle değersizleşme sonucunda, hem yerel sermayede hem de dünya çapında üretim dalları arasında yeni bir işbölümü de gerçekleşmektedir (Savran, 1988. 54, 55). Dolayısıyla uluslararası rekabet, değersizleşme için gerekli bir süreç halini almaktadır.

Ancak değersizleşme ve krizin ötelenmesi arasındaki döngü, değersizleşme ile sürekli ilerleyemez, çünkü her aşamada ötelenen kriz, faaliyetlerine devam eden firmalarca hep daha yüksek teknolojik ilerlemelerle ve emeğin artan üretkenliğiyle telafi edilmektedir. Bu nedenle kriz sonrasında değersizleşmesi gereken kütlenin

hacmi hep daha da artmaktadır. Dolayısıyla krizi ötelemenin diğer yöntemlerinde de izlenen çelişkili süreç, yani krizi öteleme yönteminin ilerleyen süreçte krize neden olma diyalektiği, sermayenin değersizleşmesi konusunda da geçerlidir.

Kâr oranlarının düşme eğilimini tersi yönde harekete geçirmeye yönelik başlıca üç yöntemin incelenmesi ve her birinin içerdiği çelişkili süreçlerin ifade edilmesi sonrasında, aşağıdaki alt başlıkta krizin uzun dalgalarındaki ve sınaî çevrimlerdeki gelişimi analiz edilecektir.

1.4. SINAÎ ÇEVİRİMLERDE VE UZUN DALGALARDA KRİZ

Sermaye birikimi, farklı teorilerce birikimin tıkanmasıyla ifade edilen kriz süreci ve bunun geçici olarak çözüm imkânları yukarıdaki altbölümlerde ele alınmıştır. İlerleyen altbölümlerde ise sözkonusu krizlerin, ülke bazındaki sınaî çevrimler süresince ve dünya genelindeki ortalama kâr oranlarını yansıtan uzun dalgalar süresince farklılıkları incelenecektir.

Sınaî çevrimler, kapitalist sistemin olağan işleyiş mekanizmalarıdır. Uzun dalgalar ise, çeşitli ekonomik ve siyasal etkenlerin bileşimi neticesindeki daha uzun süreli ve çevrimsel olmayan dalgalanmayı ifade etmektedir (Sherman, 1979: 1). Sözkonusu tanımlamalara bağlı olarak, sınaî çevrimlerde periyodik olarak oluşan krizler mevcutken; uzun dalgalarda daha uzun süreli ve farklı faktörlerce gelişen bir kriz süreci gerçekleşmektedir. Bu nedenle kriz konusunu tartışırken, yeniden üretim sürecinde ekonomik ve siyasal ilişkilerde geniş bir çöküntüye neden olan genel krizler (uzun dalgalar) ile kapitalist sistemde tarihsel olarak düzenli bir özelliği olan kısmî/konjonktürel krizler veya diğer adıyla sınaî (iş) çevrimleri arasında ayırım yapmak gerekmektedir.

Dünya çapında sermaye birikiminin karşılaştığı güçlükler ve yeniden-üretimin sarsılması, çok yönlü ve çok boyutlu krizin, kökeninin ve temelinin iktisadî olduğunu göstermektedirler (Satlıgan; Savran, 1988: 7). Ancak kısmî önlemlerle kısa sürede

ortadan kaldırılabilen sık aralıklı ve küçük sınaî çevrimler haricindeki genel krizlerin kapitalist sistemin ekonomik, politik ve toplumsal koşulları değiştirilmeden ve sınıflar arasındaki ilişkiler yeniden tanımlanmadan çözüme ulaştırılması güçtür.

Sermaye birikiminde sınaî çevrim ve genel kriz (uzun dalga) olmak üzere iki farklı türde krizin varlığı, sermaye birikimi tarzındaki değişimlere bağlı olarak açıklanabilir. Birikim tarzı, toplumsal ve siyasal koşullarca belirlenmektedir; ancak bunların dışında, birikim tarzı sermayenin kendi üretim koşullarının tarihsel gelişme içerisinde değişmesine bağlı olarak da şekillenmektedir. Buna göre birikim tarzı, sermaye birikiminin koşullarında, teknolojik temellerinde, uluslararası sermaye hareketlerinde, işgücü piyasasında ve üretim sürecinde sınıflar arasında, emtianın alınıp satıldığı piyasalarda, devletin ekonomiyle ilişkisinde ortaya çıkan, belirli dönemlere özgü koşullarca belirlenmektedir. Basit sınaî dalgalanmalardan meydana gelen sınaî çevrimlerin çözümü, mevcut birikim tarzı değişmeden de gerçekleşebilmektedir; ancak toplumsal yaşamın her alanındaki ilişkileri kapsayan büyük (genel) krizin çözümü mevcut birikim tarzında köklü değişiklikler gerektirmektedir (Savran, 1988: 43, 44). Sınaî çevrimlerdeki inişler, nihai olarak durdurulamamaktadır. Ancak yukarıda (1.3. numaralı altbölümde) incelenmiş olan krizin ötelenme yöntemleri eşzamanlı olarak ortaya çıktıklarında, ortalama kâr oranının düşme eğilimini yavaşlatabilmekte veya kısa süreli öteleyebilmektedirler. Genişleyici uzun dalga, sözkonusu yöntemlerin güçlü ve eşzamanlı uzun süreli işleyiş dönemleri iken, depresif uzun dalga ise bu yöntemlerin etkisiz ve dağınık olarak işledikleri dönemlerdir (Went, 2001: 104).

İlerleyen altbölümlerde sınaî çevrimlerin ve uzun dalgaların tanımlaması yapılacak ve tarihsel olarak örnekleri sunulacaktır.

1.4.1. SINAÎ ÇEVİRİMLER

Sınaî çevrimlerin iniş ve çıkışları, kapitalizmin içsel mekanizmalarından kaynaklanmaktadır. Periyodik hale gelen sözkonusu dönemler, sermaye birikiminin

aşamalarıdır ve sermayenin birikimi ile yatırımı için oluşan zorlamalar (artı-değer üretimi ve bunun satılması), genişleyen sermayenin kâr elde etme imkânlarını zedelediğinden periyodik krizler oluşmaktadır (Dobb, 1999: 56, 57). Dolayısıyla sözkonusu sınaî çevrimlerde, tek nedene dayalı kriz teorilerinin her birinin temel aldığı süreçlerin farklı bileşimleri devreye girmektedir (Went, 2001: 95).

Sınaî çevrimler konusuna Marx, yatırılan sabit sermayenin toplam devrini incelerken değinmiştir. Yukarıdaki altbölümlerde ilgili formüllerin kullanımında sermayenin değişmez sermaye ve değişir sermaye olarak ikiye ayrıldığı belirtilmiştir. Sözkonusu ayırım, artı-değer üretimi açısından ve sermayedar tarafından sömürülme sürecini gösteren bir sınıflandırmadır. Yine kriz sürecinin tanımlanmasında görüldüğü üzere sözkonusu sınıflandırma dışında sermaye ayrıca, dolaşım şekline göre yani her birinin üretim sırasında ürettiği değerün ürüne geçmesi sürecine göre de farklılık taşımaktadır. Değerlerini ürüne aktarmalarındaki farklılığa dayanan sınıflandırmaya göre sermaye, sabit sermaye ve dolaşır sermaye²⁹ olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır (Marx, 2003a [1885]: 145).

Tablo 1.1: Sömürü Süreci ve Döngünün Karakterine Göre Sermayenin Sınıflandırılması

Sömürü Sürecindeki Role Göre Sınıflandırma	Role	Döngünün Karakterine Göre Sınıflandırma
Değişmez Sermaye=	Bina, altyapı hizmetleri, alet edevat ve makineler	= Sabit Sermaye
	Hammaddeler, yakıt ve yardımcı donanım	= Dolaşır Sermaye
Değişir Sermaye=	Ücretler	

Kaynak: (Mandel; Freeman³⁰, 2008: 54)

Tablo 1.1'e göre sabit sermaye, bina ve donanım inşası ile makine ve alet, edevat alımında kullanılır; üretim sürecinde iş görür; değerini ürün işleme süresince azar

²⁹ Dolaşır sermaye (circulating capital) terimi, dolaşan sermaye, döner sermaye veya akıcı sermaye olarak da türkçeleştirilmiştir. İlgili çeviriler için bkz. (Marks, 2003a: 145), (Marks, 2003b: 36-37) ve (Marks, 2008: 520-521)

³⁰ Marksist Ekonomi El Kitabı: Temel Tanımlar adlı eser, ilk olarak Ernest Mandel ve Alan Freeman tarafından temel kavramların açıklanması için yazılmıştır. Tezde kullanılmış olan kitabın versiyonu, Avusturya Demokratik Sosyalist Partisi'nce ihtiyaçlar dahilinde geliştirilmiş şeklidir.

azar ürüne aktarır ve zamanla maddi (fiziksel) ve manevi (daha üretken yeni makinelerin gerisinde kalarak) aşınmaya uğramaktadır. Dolaşır sermaye ise, hammadde, yakıt ile sabit sermayenin içeriğine girmeyen diğer malzemelerin ve emekgücünün satın alınmasında kullanılmakta; değerlerini tek bir ürünün yaratılmasında bütünüyle metaya aktarmaktadır. Emekgücü ayrıca artı-değeri de üreterek sermayeyi genişletmektedir. Sabit sermayenin bir devir yaptığı sürede, dolaşır sermaye birkaç devir yapmaktadır (Marx, 2003a [1885]: 150, 152, 153 ve Mandel; Freeman, 2008: 52, 53). Sözkonusu tanımlamalar çerçevesinde Marx, üretim araçlarını ifade ederek, sabit sermayenin devri ile sınaî çevrim arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamıştır:

"Sabit sermayenin gelişmesi, bir yandan bu ömrü (sabit sermayenin ömrünü) uzattığı halde, öte yandan bu ömür, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle aynı şekilde devamlı olarak hız kazanan üretim araçlarındaki sürekli devrimler ile kısalmaktadır. Bu, üretim araçlarında bir değişiklik ve bunlar fiziki olarak tükenmeden çok önce manevi değer kaybı³¹ nedeniyle, sürekli yenilenmeleri zorunluluğunu getirir... Sermayenin, sabit kısmı tarafından hareketsiz tutulduğu birkaç yılı kapsayan birbiriyle bağıntılı devirler çevrimi, devresel bunalımlara maddi bir temel sağlar. Bu çevrim sırasında, işler, birbirini izleyen durgunluk, orta derecede faaliyet, hızlanma ve bunalım dönemlerinden geçer... Ama bir bunalım, daima geniş yeni yatırımların çıkış noktasını oluşturur...bir sonraki devir çevrimine az çok yeni bir maddi temel sağlar." (Marx: (2004) [1867]: 169-170)

Dolayısıyla sabit sermayenin maddi ve manevi olarak aşınması nedeniyle yenilenmesini gerektiren koşullar, sınaî çevrimin de temelini açıklamaktadırlar.

Sözkonusu sınaî çevrimlerin aşamaları, yani kapitalist ekonominin dönemsel aşamaları kısaca aşağıda yer almaktadır (Mandel, 2008: 325-334):

-Ekonomik canlanma (yükseliş): üretim kapasitesi kullanılmadığından stoklar

³¹ Manevi değer kaybı, üretim tarzının sürekli gelişmesi neticesinde, varolan sabit sermayenin teknolojik olarak geri kalmış olmasıdır.

erimiş ve mal talebi mal arzını aşmaya başlamıştır. Fiyatlar ve kârlar yükselmeye başlar. Yeni yatırımlar artar. Önce tüketim malları üreten sektörlerde, daha sonra da üretim malları sektöründe üretim yükselir. İşsizlik azalır, ancak ücretler, işsizliğin piyasa üzerindeki etkisi nedeniyle hemen yükselmez. Ortalamanın üzerinde üretkenlikte çalışan sermayeler aşırı kâr elde ederken, diğerleri ortalama kâr elde ederler.

-Boom³² ve refah: Ortalama kâr oranının yükselmesinden yararlanmak isteyen tüm sermaye, üretim ve ticaret alanını doldurur, yatırımlar artar. Kredi ve spekülasyon gelişir. Yeni kurulan işletmeler ortalama üretkenliği yükseltirler. Ücretler, fiyatlar kadar olmasa da yükselir. Tüketim malları talebi de artar. Talep arzdan yüksek olduğu sürece fiyatlar artar ve ortalama kâr yükselir.

-Aşırı üretim ve kırılma: Yeni yatırımlar toplam arzı yükselterek, arzın talebi aşmasına neden olur. En düşük üretkenlikte üretilen emtia, toplumsal olarak gerekenden daha fazla emek zamanda üretildiklerinden, piyasa fiyatından satılamaz hale gelirler. Ancak sözkonusu firmalar, stoklarını büyüterek kredi sistemi yardımıyla faaliyetlerine devam ederler. Üretim ve satış arasındaki süre artınca ve kredi sistemi ile çözüm sağlanamayınca, fiyatlar ve kârlar düşer, düşük üretkenlikte çalışan firmaların iflasları başlar.

-Kriz ve depresyon: Kriz, çevrimin aşağıya doğru gerilediği dönemdir (Barsoc, 1997: 52). Fiyatlardaki düşme nedeniyle, daha önceleri aşırı kâr sağlayan firmalar ortalama kârı gerçekleştirirler. Böylece sermayenin yeni organik yapısına uygun yeni bir ortalama kâr oranları seviyesi oluşur. Düşük kâr oranı nedeniyle faiz oranlarındaki azalma, yatırımları artıramaz. İflas eden firmalarda değersizleşme yaşanır ve işsizlik artar. Ücretler düşer. Fiyatların düşmesiyle sermaye de değer kaybeder; faiz oranları düşüktür. Üretim malları ve tüketim malları üretimi yavaşlar. Özellikle tüketim malları stokları erimeye başlar. Düşük üretkenlikteki firmaların piyasadan çekilmesiyle, geride kalan yüksek üretkenlikteki firmalar için ortalama kâr oranı yükselmeye başlar ve bu durum yeni yatırımlar dönemini açar.

³² Boom: hızlı ve uzun süreli büyüme dönemi

Sözkonusu dönemlendirmeye göre sınaî çevrimler esnasında, ortalama kâr oranı ve sermaye birikiminde dalgalanmalar yaşanmaktadır. Buna göre sınaî çevrimin yükseliş ve refah evrelerinde kâr beklentileri ve yatırımlar artarken; kriz ve depresyon evrelerinde gerçekleşen kâr oranı ve kâr oranı beklentileri düşmekte ve sürecin devamında yatırımlar da azalmaktadır (Mandel, 1986: 19). Böylece kâr oranlarının düşme evreleri ile kâr oranlarının geçici bir süreliğine toparlanma evrelerinin birbirleriyle ilişkisi ve birbirlerini izlemeleri, kapitalizme özgü eşit olmayan ve uyumsuz bir iktisadî büyüme tarzını oluşturmaktadır. Bu nedenle ortalama kâr oranlarındaki azalma eğilimi, sanayi çevrimin temel mekanizmasının açığa vurumudur (Mandel; Freeman, 2008: 72).

Sınaî çevrimler temelinde sermaye birikiminde genişleyen yeniden üretimin periyodik olarak karşılaştığı aşırı üretim krizleri sürecinin incelenmesi, kapitalist üretim tarzının tüm unsurlarının tahlilini gerektirmektedir (Mandel, 2008: 327, 308).

Sözkonusu durum şöyle örneklendirilebilir: Ekonomik büyümenin iki şartı vardır. Bunlar, kişi başına düşen ürünün gerekli üründen yüksek olması, dolayısıyla toplumun tükettiğinden fazlasını üretmiş olması ve sözkonusu fazlanın bir kısmının ek iş aletleri için tüketilmesidir. Kapitalist üretim sisteminde genişleyen yeniden-üretimde sözkonusu şartlar şöyle de ifade edilmektedir:

- Kapitalistler tarafından tamamen tüketilmeyen bir artı-değerin varlığı;
- Sözkonusu artı-değerin bir kısmının yeni sabit sermaye için kullanılması.

Dolayısıyla genişleyen yeniden üretim sürecinin analizi, aynı zamanda, kapitalist üretim tarzındaki ekonomik büyümeyi belirleyen faktörlerin de analizidir (Mandel, 2008: 308). Sınaî çevrimlerin yukarıdaki dönemlendirmesinde, kriz dönemlerinde üretimin durması, ancak sabit sermayenin yenilenmesi sonucunda yeni makinelerle kâr oranlarının yükseltilmesi, kriz sürecinde ortadan kalkmış olan aşırı üretim sonucunda kapitalist üretimin yeniden yoğun ve hızlı bir üretime geçmesi de ortalama kâr oranları ve büyüme arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Sınaî çevrimin uzunluğu, sabit sermayenin ömrüne; yani sabit sermayenin kütleli biçimde yenilediği döneme bağlıdır (Mandel, 1986: 33). Dolayısıyla da

şirketlerin donanımının ortalama ömrüne bağlıdır (Went, 2001: 93). Sabit sermayenin yenilenmesi sınaî çevrimin sebebi olarak değil; sınaî çevrimi açıklamada uygun bir başlangıç olarak kullanılmaktadır (Mandel, 2008: 329). Öncelikle çevrimin uzunluğu teknolojik gelişmelere bağlı olarak kısalmaktadır. Marx'ın zamanında ortalama olarak on yıl olan sözkonusu süre, II. Dünya Savaşı'nın sonrasında çevrimin tepe noktasından bitişine dek geçen süre, önceki dönemlere nazaran kısalmıştır. Bu ise teknolojik gelişmelerin hızlı bir şekilde üretim sürecinde ilerlemesini ve hep daha fazla kısalan sürelerde yenildiğini göstermektedir. Sınaî çevrimlerin dönemseller olarak sürelerini gösteren tablo için bkz. **Ek Tablo 1**.

1.4.2. UZUN DALGALAR

Kapitalist sistem, sadece sınaî çevrimlerin periyodik tekrarlanmasıyla ilerlememektedir (Troçki, 2000 [1923]: 308). Marksist iktisadî analizde ortalama kâr oranlarındaki hareketler, sınaî çevrimler süresince ve kapitalist sistemin tüm yaşamı süresince olmak üzere iki zaman sürecinde incelenmiştir (Mandel, 1986: 19). Marksist teoride sermaye birikiminin (sermayenin genişleyen yeniden-üretiminin) genel krizi, basit sınaî dalgalanmalardan (sabit sermayenin yenilenmesine dayalı çevrimden) farklı olarak, toplumsal yaşamın her alanındaki ilişkileri, birikim veya üretim tarzını dönüştürmektedir (Savran, 1988: 44). Burada sözkonusu olan, yarısı kriz yarısı yükselme karakterinde “kesin bir ritme sahip büyük çevrim” değildir ve sınaî çevrimde olduğu üzere sadece içsel ekonomik yasalara bağlı bir ilerleme yoktur (Troçki, 2000 [1923]: 309-310).

Mandel'in kapitalizmin tahliline yaptığı önemli katkı, “genişleme ve depresyon evrelerine bölünen uzun dalgalar” teorisiyle kapitalizmin dönemseller olarak yaşadığı büyük krizlerin teorik açıklamasını yapmış olmasıdır. Kendisinden önce uzun dalgaların varlığını açıklayan iktisatçılardan örneğin Kondratyef³³, uzun dalgaları

³³ Marksistler, kâr oranlarındaki ani yükselmelerde iktisat dışı faktörlerin etkilerine de yer verirken, Kondratyef'in uzun çevrimler teorisinde bizzat ekonominin içinde işleyen bir mekanizma yoluyla

tarım ve sanayi fiyatları arasındaki karşılıklı ilişkiye bağlarken; Troçki, Kondratyef'in sınaî çevrimlerle uzun vadeli hareketler arasında büyük paralellik kurmasını eleştirmiştir. Troçki'ye göre, uzun dalganın, yani kapitalist gelişme eğrisinin ilerleyişinde, her ne kadar son çözümlemede tarihsel sürecin belirleyici unsuru üretici güçlerinin gelişimiye de, süreci kesin bir biçimde koşullandıracak pek çok farklı unsur vardır. Teknoloji, politika ve hatta din, ekonomiyi önemli bir biçimde etkileyebilmektedir. Yeni ülkelerde ve kıtalarda kapitalizmin yerleşmesi, yeni doğal kaynakların keşfi, savaşlar³⁴ ve devrimler gibi üst yapı düzenine bağlı büyük çapta olaylar, kapitalist gelişmenin yükseliş, duraklama ve çöküş dönemlerini ve bunların birbirleri arasında yer değiştirmelerini etkilemektedir (Troçki, 2000 [1923]: 310). Schumpeter, uzun dalgaları, yenilenme, sanayi yatırımlarına ve salt teknolojik buluşlara dayandırmıştır. Schumpeter, uzun dalganın yükseliş dönemi için girişimcileri merkeze almıştır. Mandel ise, uzun dalgalar teorisinin Marksist çerçevede analizini ele almıştır (Mandel, 2005a: 600, Barsoc, 1997: 65 ve Savran, 1997: 83-84). Marksist uzun dalgalar teorisi, bir sermaye birikimi veya aynı şekilde kâr oranı teorisidir (Mandel, 1986: 18). Uzun dalganın genişleme evresi, artan ve istikrarlı kâr oranları nedeniyle emek üretkenliğinin arttığı, reel ücretlerin yükseldiği, sermayenin yoğunluğunun/ birikimin geliştiği dönemlerdir. Sözkonusu gelişmelere gerçekleşmeye (realizasyona) ilişkin sorunların çözüldüğü uygun talep de eşlik etmelidir (Husson, 2010: 202).

Kapitalizmin uzun dönemli hareket yasalarını inceleyen Mandel'e göre, kısa süreli sınaî çevrimlerden farklı olarak, çevrimlerin şiddetini, yoğunluğunu ve

yaklaşık 35 yıllık uzun çevrim, yine aynı uzunlukta duraklama çevrimi ve bu da otomatik olarak genişleyen uzun çevrime yol açmaktadır ve süreç böyle sürmektedir (Mandel, 1986: 27).

³⁴ Parasal bir fenomen olarak algılanan uzun dalgaların, büyük savaşların mekanik bir sonucu olarak veya aralarında bir ilişki olduğunu ileri süren bir grup, özellikle enflasyon olmak üzere büyük periyodik savaşların sonuçlarının dünya ekonomisinde yinelenen (döngüsel) etkileriyle savaşlardan oluşan uzun dalgalara neden olduklarını savunmuştur (Went, 2001: 99). Buna göre 40 tarihsel data setinin ve iktisadî anlamda önemli savaşların verilerinin istatistiki olarak analizinden savaşlarla, fiyatların, ücretlerin, ve üretimin arasında bir etkileşim olduğunu ve sonuç olarak savaşlardan oluşan uzun dalgaların olduğu işaret edilmiştir (Goldstein, 1987: 573, 575).

sıklığını belirleyen bir salınımı ifade eden uzun dalgalar, kâr oranlarının hareketine bağlıdır. Şöyle ki uzun dalgaların genişleme veya depresyon evrelerini belirleyen kâr oranlarının eğilimidir. Dünya çapında genel kâr oranlarının yükseldiği genişleyici bir uzun dalgadan tersi yöndeki duraklayan bir uzun dalgaya geçiş, yani krize giriş kapitalist üretim tarzının hareket yasalarınca belirlenmektedir ve dolayısıyla kâr oranının düşme eğiliminin sonucudur. Yani genişleyici bir uzun dalgadan duraklayan bir uzun dalgaya geçiş, genellikle yeni üretim tekniklerinin (teknolojik devrimlerin) genelleşmesiyle, yeni ürünlerin fiyatlarının düşmesine paralel ortalama kâr oranının da düşmesiyle gerçekleşmektedir (Mandel, 1986: 27, 77).

Ancak tersi durumda, duraklayan bir uzun dalgadan genişleyen bir uzun dalgaya geçiş, yani uzun dalganın depresyon döneminden çıkmada kâr oranlarının rolü, otomatik olarak işlev görmemektedir. Dolayısıyla sözkonusu süreç, sadece ve otomatik olarak kapitalist üretim şeklinin iç işleyiş mekanizmalarıyla değil; ayrıca iktisadî olmayan-iktisat dışı faktörlerin de etkisiyle sağlanabilmektedir (Mandel, 1986: 27). Genişleyen bir uzun dalgaya giriş, sermaye-emek ilişkileri, çalışma koşulları gibi toplumsal dönüşümlerin önemli rol oynadığı yeni bir üretim düzeninin oluşmasını gerekli kılmaktadır (Husson, 2010: 150). Bu nedenle sözkonusu uzun dalgaların uzun genişleme eğilimi, kapitalizme dışsal, “iktisat dışı” sistem şoklarından da etkilenmekte, depresif dalga boyunca gelişen olaylar yükselen dalganın da altyapısını oluştururlar. Bunların en önemlisi, bir dizi toplumsal değişim ve çalkantı neticesinde sınıf mücadelesi (Satlıgan, 1997: 111-112 ve Savran, 1997: 84) ve teknolojik devrimlerdir (Mandel, 1986: 44-46). Bir diğer iktisat dışı faktör olan savaşın rolü de aynı kapsamda uzun dalganın yükselmesine yönelik etkisi açısından ele alınmalıdır.

Ortalama kâr oranlarının düşme eğilimi açısından bakıldığında, uzun dalgalardaki yükseliş evrelerinin açıklanabilmesi, yani belli dönemlerde ortalama kâr oranlarındaki uzun süreli yükselişin varlığı, ancak Marksist sistemdeki farklı anahtar değişkenlerin (sermayenin organik bileşimi, artı-değer oranı ve sermayenin devir sürelerindeki dalgalanmalar) kısmen birbirlerinden bağımsız oldukları ve sürecin mekanik bir ilerleyişinin olmadığı kabul edilirse kavranabilmektedir (Went, 2001: 103). Çünkü kâr oranları, temel dinamikleri olan teknolojiye, sosyo-politikaya, emek

örgütlenmesine ve kapitalistler arasındaki rekabete dayalı olarak, artı-değer oranı ve sermayenin organik bileşiminin seyrine bağlıdır. Dolayısıyla birikim sürecinin ve toplumsal mücadelelerin değişik parametreleri ve bunların kapitalistlerin kararlarına olan etkilerinin analiz edilmesi gereklidir. Bu nedenle “uzun dalga, birikimin parametrelerinin çelişik hareketini düzenleyen bir kurumsal biçimler bütününe ortaya çıktığı ve gerilediği birçok on yıllık tarihsel dönemdir” (Barsoc, 1997: 64-65).

Her uzun dalga, kapitalist sistemin egemen bir işleyiş tarzını (üretim düzenini) belirleyen dört tip kurumsal biçim üzerinde gelişmektedir. Söz konusu biçimler, kapitalizmin tarihsel olarak kâr oranının düşme eğilimi yasasının etkisini ters yönde ilerletmeyi sağlayıcı bileşimleri oluşturmaktadırlar. Söz konusu kurumsal biçimler şöyledir (Barsoc, 1997: 67-69, Went, 2001: 105 ve Mandel, 1986: 54-56):

a-Sermaye birikim tarzı

Konu iki açıdan incelenmektedir:

a1-rekabet ilişkileri: ekonominin tekelleşme derecesi, banka sermayesi ile sanayi sermayesi bağlantısı, devletin ekonomiye müdahale şekilleri

a2-sermaye-emek ilişkisi:

-emek sürecinin örgütlenme tarzı (teknik işbölümü)

-ücret ilişkisi: ücretlerin parça başı ücret veya saat başı ücret üzerinden belirlenmesi; toplu sözleşme düzeninin veya asgari ücretin varlığı

-sınıflar arasında iktisadî artığın bölüşülme şekli.

b-Maddi üretici güçlerin türü

Konu uzun dalgalar ve büyük teknolojik yenilikler (birinci uzun genişleyen dalga için buharlı makine ve dokuma tezgâhı, ikinci dalga için demiryolu vb.) bağlamında ele alınmaktadır. Gerileme eğilimli uzun dalgalarda buluşlar artar ancak bunlar deneysel olarak kalmaktadırlar. Söz konusu buluşlar, genişleyen uzun dalgada iktisadî faaliyetlerin tüm alanlarında kitlesel bir kullanım ve uygulanma alanı bulmakta, yaygınlaşarak genelleşmektedir. Söz konusu ayırım, 1970’li yılların başı itibarıyla

daralan uzun dalga evresinde ortadan kalkmaktadır. Bu dönemde verimliliğin artırılması için yeni teknolojiler geniş çaplı uygulamaya konmuştur.

c-Toplumsal kontrol tarzı (sosyal ilişkilerin örgütlenmesi)

Konu, kapitalist yeniden üretimi sürdüren devlet ve diğer kurumların bütünüdür. Bunlar: siyasal sistem, eğitim sistemi, iş hukuku, sosyal güvenlik sistemi ve düzeni sürdüren güçlerdir.

d-Uluslararası işbölümü tipi

Konu, uluslararası alandaki askerî ve siyasal güçler hiyerarşisi; ekonomilerin üretim sürecindeki yeri (sanayi, tarım ülkeleri); paranın uluslararası rolü; uluslararası mali akımların yönelişi.

Yukarıda belirtilmiş olan kurumsal biçimlerin üzerinde iktisat dışı faktörlerin de etkisi bulunmaktadır. Böylece uzun dalgalardaki sözkonusu yükseliş süreci sadece kapitalist üretim tarzının hareket yasalarından yola çıkarak değil; genel tarihsel ve coğrafi çerçevesinde kapitalist gelişmenin tüm somut biçimleri göz önünde tutularak anlaşılabilir. Bunlar savaşları, kapitalist etki alanlarının genişlemesini, kapitalistler arası rekabeti ve sınıf mücadeleleri gibi faktörleri kapsamaktadır. Sözkonusu iktisat dışı faktörler, kapitalist hareket yasalarının iç mantığıyla açıklanabilen teknolojik devrimler örneği gibi süreçler yaratırlar. Gerçek bir teknolojik devrim, kapitalist üretim, dağıtım, ulaşım ve haberleşme dahil tüm alanlarda köklü değişikliklere neden olduğundan, uzun dalganın da itici gücü olabilmektedir (Mandel, 1986: 27, 29, 53).

Uzun dalgalar belli tarihsel dönemlere göre incelenebilmektedir. 18. yüzyılın sonundan itibaren teşhis edilebilir dört adet uzun dalga izlenmiştir. Aşağıdaki **Tablo 1.2.**'de sözkonusu dalgaların her birinin yükseliş ve düşüş evreleri belirtilmiştir.

Tablo 1.2.: 18. Yüzyılın Sonu İtibariyle İzlenen Uzun Dalgalar

	Yükseliş (Genişleme) Evresi	Düşüş (Durgunluk) Evresi
1. Uzun Dalga	1789-1816	1816-1847
2. Uzun Dalga	1848-1873	1873-1896
3. Uzun Dalga	1896-1919	1920-1939/45
4. Uzun Dalga	1940/45-1967/73	1968/73-...

Kaynak: (Barsoc, 1997: 66)

Birçok incelemenin sonucunda elde edilen **Tablo 1.2.**'deki dönemlendirmeler, farklı ülkelerin durumlarına göre bir zaman fasılası gösterebilmektedir. Örneğin 3. uzun dalganın düşüş evresi diğer ülkelere nazaran ABD'de çok daha geç, 1929 yılında gerçekleşmiştir (Barsoc, 1997: 66). Kâr oranlarındaki yükseliş ise ABD'de 1940'larda, Batı Avrupa ve Japonya'da 1948-1949'da meydana gelmiştir (Went, 2001: 102). Bu kapsamda dalgaların tarihlerindeki küçük sapmalar gözardı edildiğinde 1778 yılından itibaren uzun dalgaların incelenmesini yapan Mandel'e göre (1986: 93, 94) uzun dalgaların evrimi aşağıdaki gibi kavramlaştırılabilmektedir:

1. Uzun Dalga (1789 – 1848): Sanayi Devrimi (el sanatları ve manüfaktürle imal edilmiş buhar makinesinin zamanla en önemli sanayi dalları ile sanayi bölgelerinde yaygın kullanımı) ve burjuva devrimleri, Napolyon Savaşları ve üretilen sanayi malları için pazarların oluşturulması. 1789-1815 (veya 1825) yukarı doğru salınım, 1826-1848 aşağı doğru salınım.

2. Uzun Dalga (1848 – 1893): Serbest rekabetçi kapitalizm dönemi (Birinci Teknolojik Devrimi: makineyle üretilmiş buhar motorlarının tüm sanayi dallarını etkilemesi, tüketim malı üreten sanayi dallarında ortalama emek üretkenliğinde artış). 1848-1873 yukarı doğru salınım, 1873-93 serbest rekabetçi dönemin uzun depresyonu.

3. Uzun Dalga (1893 – 1940(48)): 1893-1913 yılları arası klasik emperyalizm ve finans kapitalin yukarı doğru salınım dönemi (İkinci Teknolojik Devrimi: elektrikli ve patlamalı motorun tüm sanayi dallarını etkilemesi). 1914 - 1940(48) yılları arası emperyalist savaşların yaşandığı aşağı doğru salınım dönemi.

4. Uzun Dalga 1940(48) - ... : 1940(48) – 1967 yılları arası savaş dönemlerinin pazarlık gücü kalmayan işçileri nedeniyle yukarı doğru salınım. (Üçüncü Teknolojik Devrim: makinelerin elektronik aygıtlarla denetiminin gerçekleştirilmesi ve nükleer enerjinin kullanımı). 1967'den günümüze dek devam eden gerçekleşme sorunu ve aşağı doğru salınım.

Yukarıdaki şekilde ifade edilmiş olan uzun dalganın seyrinde (uzun dalgaların dönemlendirilmesinde) ortalama kâr oranları dışında diğer bazı veriler de

kullanılabilmektedir. Özellikle kâr oranı sermaye birikimini sağlayan temel unsurdur. Bu nedenle kâr oranı ile sermaye birikiminin birlikte uyumlu şekilde ilerlemesi, uzun dalganın evrelerinin ayırt edilmesini kolaylaştırmaktadır (Husson, 2010: 174). Marksist iktisadî analizde sermaye birikimi yasaları, kapitalist sistemin merkezindedir. Sermaye birikimi; üretim sürecinde artı-değer üretimi, meta üretimi ve bunların gerçekleştirilmesinden oluşmaktadır. Bu nedenle meta üretimi ve meta satışları, yani sınaî üretim ve dünya ihracat istatistikleri uzun dalganın temel göstergeleri arasındadır (Mandel, 1986: 17). Sanayileşmiş kapitalist ülkelerin her biri için veriler yetersiz olduğundan, faiz oranları üzerinde de çalışılmıştır. Faiz, kâr oranına bağlı değildir, ondan sapmalar gösterebilir ancak; uzun vadeli seyirlerde faiz oranlarıyla kâr oranlarının birbirine koşut hareket ettiği kabul edilebilir (Mandel, 1986: 25). Ayrıca özellikle ortalama iktisadî büyüme oranlarındaki dalgalanmalar, uzun dalgaların genişleme ve durgunluk dönemleri arasındaki farkın göstergesidir (Went, 2001: 97). Sözkonusu göstergelere dayanarak 1826-47, 1848-73, 1874-93, 1894-1913, 1914-39, 1940(48)-1967 ve 1968- ... dönemlerinin ortalama büyüme oranları açısından sapmalar gösterdikleri görülebilmektedir. Dönemlendirmede 1848'den, 1893'ten ve 1940(48)'den sonra ortalama kâr oranlarında uzun vadeli bir yükseliş yaşanmıştır (Mandel, 1986: 12, 20). Uzun dalganın seyrini izlemede kullanılan sınaî üretimdeki büyüme dikkate alındığında da **Ek Tablo 2**'de İngiltere, Almanya ve ABD gibi ileri kapitalist ülkelerdeki salınının yukarıdaki uzun dalgalar dönemlendirmesiyle paralellik taşıdığı izlenmiştir.

Kapitalist gelişmenin uzun dalgalarıyla periyodik iktisadî dalgalanmalar arasında bir eklemlenme bulunmaktadır. Her uzun dalga daha kısa sınaî çevrimlerle sarmalanmaktadır ve örneğin genişleyici bir uzun dalgada ortalama kâr oranları yükselmekte iken sınaî çevrimler tüm evreleriyle yaşanmaktadır. Kısa çevrimlerin ortalama genişliği içinde bulunan uzun dalga evresine göre değişmektedir. Şöyle ki genişleyici bir uzun dalgada sınaî çevrimin yükseliş, refah ve uzun süreli büyüme dönemleri daha uzun sürmekte iken, resesyonların süresi ve şiddeti daha az sürmektedir. Oysa duraklama eğilimli bir uzun dalgada tersine, sınaî çevrimlerin yükseliş ve refah dönemleri daha kısa sürerken; resesyonlar daha etkili yaşanmaktadır (Mandel, 1986: 31, 32 ve Barsoc, 1997: 66). Sınaî çevrimler, uzun

dalgaların içinde yer alan kısa süreli dalgalanmalardır.

Tarihsel materyalizm kavrayışında, tarih sadece ekonomiye indirgenmemektedir ve öznel faktörlerin etkileri gözönünde tutulmaktadır. Bu açıdan üretici güçler son çözümlemede belirleyici oldukları halde; üstyapı öğelerinin etkisi de önemlidir. Sonuç olarak somut gelişim bu iki düzey arasındaki diyalektik ilişki çerçevesinde ilerlemektedir. Dolayısıyla, kapitalizmin uzun dönemli gelişme eğrisinin incelenmesinde hem ekonomik faktörler hem de sınıflar arasındaki mücadele, kapitalistler arasındaki rekabet ve savaşların neden olduğu sonuçlar önem taşımaktadır.

Böylece sınaî çevrim ve uzun dalga arasındaki farklar ve bunların birbirleriyle bağlantıları incelenmiş olmaktadır. Kapitalizmin gelişme eğrisinin ifadesi olan uzun dalgalar kâr oranının seyrini gösterirken; ülke bazında sınaî çevrimler başta sabit sermaye yatırımları olmak üzere farklı değişkenlerin seyrince şekillenmektedir. Bu nedenle krizlerin uzun dalgalarda ve sınaî çevrimlerdeki farklılıklarının kavranması, ikinci bölümde geniş içeriğiyle savaşın sözkonusu çerçevedeki rolünün incelenmesinde önem taşımaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ASKERÎ HARCAMALAR, SAVAŞ SANAYİ ve SAVAŞ KONULARININ TEORİK ve TARİHSEL OLARAK İNCELENMESİ

20. yüzyılda askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve savaşların iktisadî etkileri üzerinde teorik bir tartışma alanı mevcuttur. Ayrıca 1970'lerin başı itibariyle yaşanan savaşların, sermaye birikimi sürecindeki etkileri üzerinde de ayrı bir tartışma alanı mevcuttur. Sözkonusu teorik alandaki ve tarihsel çerçevedeki tartışmaların anlaşılması ve aralarındaki bağlantının kurulması için konunun tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümlerin incelenmesi ve birinci bölümde ele alınan kavramlar aracılığıyla analizi gereklidir.

2.1. KAPİTALİST SİSTEMDE MİLİTARİZM ANLAYIŞI

Marksist teorisyenler militarizmin farklı yönlerinin, tarihsel gelişim aşamaları içerisinde sınıf ilişkileri, sanayi yapısı ve sermaye birikiminin kriziyle olan etkileşimi sonucu ekonomiye olan etkileri üzerinde durmuşlardır. Buna göre siyasi, iktisadî ve askerî alanlar arasındaki ilişkiler önem taşımaktadır. Militarizm, iktisadî sonuçları olan siyasi ve sosyal üstyapının bir olgusudur (Georgiou, 1983: 187 ve Smith, 1983: 18, 21). Böyle bir çerçevede kapitalist sistemde militarizmin tarihi, tekil devletler bazında veya uluslararası çapta siyasal, iktisadî, kültürel uzlaşmazlıkların ve aynı zamanda ulusların kendi içlerindeki sınıfların mücadelelerinin tarihidir (Liebknecht, 2009 [1907]: 83-84).

Konunun netleştirilmesi açısından bazı tanımlamalara ihtiyaç duyulmaktadır:

Militarizm, askerî gücün siyasal olarak etkin bir şekilde kullanılması (Mackenzie, 1983: 35) ve askerî niteliklere yüksek değer veren ideoloji veya zihniyettir. Dolayısıyla militarizm, askerî örgütlerin ve kurumların, sosyal yapı ve politikalar üzerindeki etkisini de belirten bir kavram olarak, diğer yollarla çözülebilecek meseleler için öncelikle askerî çözümler arama eğilimidir (Giddens, 2008: 424). Militarizasyon ise toplumun savaşa hazırlıklı hale gelmesi için gereken süreçtir. Militarizasyonun bizzat kendisi bir savaş nedeni olabilmektedir (Cockburn, 2009: 284). Anti-militarizm ise, kapitalist sistemin şiddete dayanan bir işleyişe sahip aracı konumundaki militarizme karşı mücadeleyi tanımlamaktadır (Liebknecht, 2009 [1907]: 96).

Marksist teori açısından militarizmin işlevi, kapitalist sistemin iç işleyiş mekanizmalarının analizini yapabilmek için önem taşımaktadır. Konu üzerinde kapsamlı ilk çalışma Engels tarafından yapılmıştır (Semmel, 1981: 3). Konuyu “Zor Teorisi” kapsamında ele alan Engels (1995 [1878]: 252, 258), sermaye birikiminin önemli bir konusu olan “zor”un tarih içinde kölelikle başlayan işlevinin, zamanla daha genel bir kapsamda ordu ve donanma olarak ifade edildiğini ve “zor”un içeriğini ekonomik koşullar ile araçların belirlediğini ifade etmiştir. Marx ise, krizlerin mevcut çelişkilerinin geçici ve zora dayanan çözümleri bulunduğunu belirterek sözkonusu çözümlerin, bozulmuş dengeyi bir süre için tekrar kurabildiklerini ifade etmiştir (Marx, 2003b [1894]: 221). Dolayısıyla sermaye ve emek arasındaki sömürü ilişkisinin korunmasında ve böylece sermaye birikiminin sürdürülmesinde zora, baskıya ve güç kullanımına ihtiyaç duyulması, konunun militarizmle ilişkisini de ifade edebilmektedir. Marksist teori çerçevesinde militarizmin tarihsel ve teorik olarak ele alınış biçimi de bunu destekler şekildedir.

Militarizmin klasik iktisadî açıklaması, emperyalizm teorisi aracılığıyla yapılmıştır. Sözkonusu teoriye göre militarizm, ülke sınırları dışında çıkar sağlama imkânı vererek, ulusal kapitalist sınıfa yarar sağlamaktadır. Rekabet içindeki emperyalist devletler için militarizm, ülke dışındaki çıkarların savunulması için gereklidir (Mackenzie, 1983: 46, 50). Sözkonusu çerçevede Luxemburg’a göre (2004 [1913]: 348-349, 354) militarizm, kapitalist sistem içerisinde 4 farklı işleviyle incelenmiştir: İlk olarak militarizm, fethetme ile ilksel birikime ivme sağlamaktadır.

İkinci olarak militarizm aracılığıyla, fethedilen Yeni Dünya'da sınıflara ayrılmış kolonilerin oluşumu sağlanmaktadır. Sözkonusu kolonilerde, yerli halkın kültürü ve üretim araçları yokedilmekte ve halkın üzerinde siyasi, toplumsal ve iktisadî hegemonya kurulmaktadır. Üçüncü olarak militarizm, sermayenin uluslararasılaşma ihtiyacına destek sağlamaktadır. Son olarak militarizm, kapitalist ülkelerin, kapitalist olmayan ülkeler ile çatışmasının silahıdır.

Böyle bir kapsamda militarizm, ulusal sınırlar içindeki sermaye birikimine doğrudan katkı sağlamaktadır; ancak militarizm sadece dış düşmana karşı bir araç değildir. Militarizm, aynı zamanda ülke içindeki varolan toplumsal düzeni korumayı ve savunmayı da içermektedir. Bu nedenle konuyu ulusal bir çerçeveden çıkartıp, sınıflar arası işleviyle ele almak gerekmektedir. Örneğin militarizmin artışı, finanskapitalin bir kuralıdır (niteliğidir). Kapitalist sistemin işleyişi içinde ekonomik çelişkilerin yoğunlaşmasıyla silahlanma yarışlarının yapıldığı ordular kurulmaktadır ve militarizmin göstergelerinden biri olan silahlanma, devlet gücünün bir şeklini oluşturmaktadır (Bukharin, 1996 [1917]: 116-117). Sermayenin, banka ve sanayi sermayesinin birleşmesini ifade eden finanskapital haline gelmesi, artı-değer üretiminin azaldığı, sadece kâr transferinin önem kazandığı bir süreci ifade etmektedir. Böyle bir süreçte sürekli daha fazla merkezileşen sermayenin elindeki kârı koruması veya sözkonusu kârın diğer sermayedarlarca elde edilmesi, militarizme ihtiyacı doğurabilmektedir. Her sistemde olduğu gibi kapitalist sistemde de militarizme ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin kurulu olan düzen kapitalist bir sistem ise militarizm, kapitalizmi koruma amacıyla sınıf bilincinin gelişmesini engellemek için polis, adalet, eğitim ve din kurumlarıyla ilişki içinde egemen sınıfların ellerinde bulunan bir araç görünümünü almaktadır (Liebknecht, 2009 [1907]: 91).

Nükleer silahların kullanımının tehdidi, ülke içinde askerî yönetim, militarizmle ilgili harcamaların artırılması, uluslararası ilişkilerde zorun (şiddetin-gücün) kullanılması ve/veya savaş gibi militarizmin hangi biçiminin (aracının) kullanılacağı ise çatışmanın konusuna ve doğasına bağlı olarak belirlenmektedir (Smith, 1983: 18, 28). Dolayısıyla militarizmin etki alanının genel çerçevesini aşağıdaki şekilde ifade etmek mümkündür (Liebknecht, 2009 [1907]: 103-104 ve 148-149; Liebknecht, 2008 [1917]: 72, 75):

- mali seferberlik içinde sıkıyönetim araçlarıyla kamuoyunun savaş için hazırlanması, sivil halkın askere alınmasıyla ordunun oluşturulması, askerî disiplinin öğretilmesi, angaryaların artırılması, ulaşım ve haberleşme hizmetlerinin kontrol edilmesi, öğrenilen itaat kültürünün askerlik sonrası sivil hayatta ve çalışma hayatında sürdürülmesi,
- sivil üretimin ordunun ihtiyaçlarını (silah, cephane, giysi ve donanım, sağlık hizmetleri) karşılamak üzere düzenlenmesi, ordu bütçesinin genişletilmesi (ücret ve ödeneklerin yüksek seviyesi ve bunun devlet gelirlerine kıyasla büyüklüğü),
- iktisadî konulardaki anlaşmazlıklarda ordunun ve polisin müdahalesi (siyasal eylemlere ordunun müdahalesi, silahlı kuvvetlerin ücretlere baskı uygulamak için ve grev kırıcı olarak kullanılması),
- askerî yargının varlığı, parlamento ve halk üzerinde askerî bir diktatörlük kurulması (askerî darbeler), emekli askerlerin siyasal alanda (örneğin partilerde) görev almaları, ülke dışındaki siyasal ve iktisadî mücadelelerdeki roller,
- başta ölüm olmak üzere sözkonusu durumların geniş çaplı olumsuz etkileri...vb.

Yukarıda ifade edilmiş olan iktidarın sınıf boyutunun yanına toplumsal cinsiyet ilişkileri de eklendiğinde militarizmin alanı genişletilmiş olmaktadır³⁵ (Cockburn, 2009: 31, 32, 123, 282). Sözkonusu araçlarıyla militarizm, işçi sınıfının iktidara gelmesini engelleyerek, emekgücünün sınıf mücadelesini geriletebilir ve kapitalist sınıfın sömürü imkânlarını artırarak kâr oranlarını yükseltmede işlev görebilmektedir (Smith, 1983: 20). Dolayısıyla böyle geniş bir kapsamda tanımlanan militarizmin (militarist kültürün) varolabilmesini sağlamak amacıyla başta yapılan askerî harcamalar olmak üzere, tüm harcamaların militarizm harcamaları olarak ifade

³⁵ Militarizm (ve savaş), kadınlar karşısında erkeklerin ayrıcalıklı konumuna haklılık gerekçesi olarak ve erkek kimliğini tanımlamanın önemli bir unsuru olarak ifade edilmektedir (Gray, 2000: 131).

edilmesi mümkündür.

İlerleyen alt başlıklarda yukarıda ele alınmış olan tanımlamalar aracılığıyla, öncelikle savaş konusu ele alınacak; daha sonra savaşın içeriğinin yüzyıllar itibariyle dönüşümü irdelenecektir. İkinci bölümün ilerleyen başlıklarında teorik ve tarihsel çerçevedeki tartışmalı alanlar analiz edilecektir. Öncelikle tezin birinci bölümünde ele alınan kriz teorileri kapsamında askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve savaşın iktisadî etkileri irdelenecek ve son olarak savaşların tarihsel dönüşümleriyle farklılaşan iktisadî etkileri analiz edilerek özellikle 20. yüzyıldaki savaşların sermaye birikimindeki rolü hakkındaki tarihsel çerçevedeki tartışma incelenecektir.

2.2. MİLİTARİZMİN BİR ALANI OLARAK SAVAŞ

Marx, savaşla kapitalist sistem arasındaki ilişkiyi doğrudan açıklamak yerine, savaşı arkaik bir olgu olarak incelemiş ve kapitalizmin, kendisinden önceki toplumsal sistemlerden farklı olduğunu belirtmiştir. Buna göre, Ortaçağ Avrupası'ndaki daimi-egemen savaş sistemi bitmiştir ve savaşı yaşamak, toplum için ilerici sonuçlar doğurmuştur. Ancak kapitalist sistemde, sermayedarlar arasındaki rekabet, bölgesel ve uluslararası düzeyde savaşları da içeren şiddeti her zaman için mümkün kılmaktadır (Cramer, 2006: 186, 187, 189). Engels ise, savaş konusunu tarihsel gelişim içinde Marksist iktisadın ilkeleriyle irdemiştir (Semmel, 1981: 1). Genel olarak Marksist teoride, konu çerçevesinde insanın içinde yaşadığı sistemi eylemi aracılığıyla dönüştürebileceği (praksis) görüşünde savaşın rolü analiz edilmekte ve konu, tarihsel sürecin ve çatışmaların ekonomi politikasıyla yorumlanmaktadır (Cramer, 2006: 186 ve Semmel, 1981: 1).

Savaş, sermaye birikiminin dünya çapında yeniden oluşturulması kapsamında tüm maliyetleri sivil halka yükleyen (toplumsallaştıran), sürecin getirilerini ise özelleştiren bir araçtır (Türkay, 2002: 109). Savaşların en eski ve bilinen amaçları zenginlik ve kaynaklara ulaşmaktır. Ancak savaşlar sadece durgunlaşan ekonomi için bir iktisat dışı ivme öğesi olarak ele alınmamıştır. Savaş, aynı zamanda kendisinin

varlık nedenini politik ve ideolojik olarak da göstermektedir (Mattick, 1974: 135). Buna göre savaş, politik ilişkilerin bir parçasıdır ve politikanın, politik ilişkilerde kullanılanlardan başka araçlarla, yani her türlü silah ve baskı kuran her türlü şiddet araçlarıyla sürdürülmesidir (Clausewitz, 1975 [1873]: 244 ve Mackenzie, 1983: 35). Böyle bir tanımlamada politika ve savaş alanları ortak kabul edilmektedir. Politik hedefle askerî hedef ve araçlar arasında uyum gerekmektedir (Akad, 1992: 22). Ancak politika ve savaşın her zaman aynı yönde ilerlediğini düşünmek yanıltıcı olabilmektedir. Çünkü politikanın bir aracı olarak kullanılan savaş, her zaman kontrol altında tutulamamakta ve savaşın sonucunda yaşananlar ile savaşın başlangıcında hedeflenenler çakışmayabilmektedir. Dolayısıyla Clausewitz'in yukarıda ele alınan savaş tanımını, genel olarak savaşın yayılmacı ve yıkıcı etkisiyle politikanın dönüşüm (etkileşim) yaşaması şeklinde ifade etmek mümkündür (Balibar, 2008: 376). Özellikle küresel çapta yıkım etkisine sahip silahların kullanıldığı savaşların neden olabileceği büyük tehlikeler, sözkonusu savaşların amaçları ile sonuçlarının çelişkisini görünür kılmış ve savaşların çıkmasını önlemek amacıyla geliştirilen politik sürecin önemini artırmıştır.

Savaş konusu, kapitalist sistemde yeniden-üretim sürecinin önemli bir unsurudur (Katz, 2004: 121). Öyle ki savaş ile sivil üretim alanlarının etkileşimi, savaş ve savaş sonrası gelişmeler sermaye birikimi üzerinde farklı etkilere sahiptirler.

Kapitalizmin yapısal özellikleri ile savaşların araçları olan ordunun yapısal özellikleri arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Gerek ordu ve gerekse kapitalist sınıf genişleme ve yayılma amacıyla farklı şekillerde de olsa denetim ve gözetim altında insanı kullanmaktadırlar (Ercan, 2002: 69-70). Benzerlik ve etkileşim açısından ayrıca ücretli emek ve makineler arasındaki ilişki gibi bazı iktisadî ilişkiler de, burjuva toplumundan önce, savaşlar ve ordular aracılığıyla geliştirilmiştir. Üretici güç ve üretim ilişkileri arasındaki ilişki de ordu düzeninde özellikle yer almaktadır (Marx, 1970 [1859]: 37). Konu, savaş sanayi ve sivil üretim alanları arasındaki etkileşim açısından ele alındığında savaş, askerî üniforma ihtiyacına bağlı hazır giyimin ilk olarak orduda kullanılması ve sonradan sivil üretime yayılması örneğindeki gibi, kapitalist sistemin işleyişinde de etkili olabilmektedir (Cramer, 2006: 187). Varolan sınıfsal ayrıma etkisiyle savaş ve savaş

hazırlığı, devlet yönetiminin, önemli kaynaklara sahip olanlardan savaş ihtiyaçlarını (yani insan, besin maddeleri, silah ile para) baskı ve el koyma aracılığıyla almasını gerektirmektedir. Dolayısıyla sınıfların örgütlenişi ve bunların devletle ilişkisi, savaş araçlarına el koyma yönteminin belirlenmesinde önemlidir (Tilly, 2001: 61). Haraç ve vergi almak, insan ve malzeme toplamak gibi savaş hazırlıkları için devlet yöneticilerinin yaptıkları faaliyetler ve örgütlenmeler, barış zamanında da mahkemelerin, hazinelerin, vergi sistemlerinin, bölgesel idarelerin ve kamu kurumlarının oluşmasında etkili olmuşlardır (Tilly, 2001: 135).

İlkel sermaye birikiminde, ulusal devletlerin ve ulusal pazarların oluşumunda etkili olan askerî mekanizma ve savaş, zamanla tarihsel olarak ulus-devleti koruma şeklinde tanımlanan işlevini genişletmiş ve muazzam miktarda meta üretiminin gerçekleştiği savaş sanayiinin bir sektör haline gelmesiyle sermaye birikimi açısından yeni bir alan oluşturmuştur (Ercan, 2002: 70-71). Günümüzde savaşın iktisadî etkileri özellikle savaş sanayi için geliştirilen teknoloji, savaş aracılığıyla üretim maliyetlerinin düşürülmesi ve silah üretimine pazar sağlanması açısından analiz edilmektedir.³⁶ Savaş için üretilen araçların veya savaş dönemi politikalarının barış dönemlerinde kapitalist sistemin içinde dönüşüme uğrayarak kendilerine yer edinmeleri ve ayrıca savaşların sonrasında oluşturulan kurumsal düzenlemeler, hükümet politikaları ve savaşın neden olduğu iktisadî gelişmeler de sermaye birikimi sürecinde tartışmalı bir role sahiptirler.

Savaşların analizinin yapılmasında diyalektik materyalizm çerçevesinde, her savaş tarihsel olarak incelenmelidir (Lenin, 1992 [1952]: 11, 12). Çünkü içeriğindeki farklılıklar nedeniyle savaş ekonomik gelişmeyi hızlandırabildiği gibi, gelişmeyi sekteye de uğratabilmektedir. Aşağıdaki altbaşlıkta savaşın farklı iktisadî etkilere neden olabilmesinin altyapısını oluşturan savaşın tarihsel bütünlük içinde geçirdiği dönüşümler sunulacaktır.

³⁶ 20. yüzyıldaki savaşlar üzerine analiz, ilerleyen altbaşlıklarda ayrıntılı olarak ele alınacağından burada sadece değinilerek geçilmiştir.

2.3. TARİHSEL OLARAK SAVAŞLARIN DÖNÜŞÜMÜ

Modern savaşlar ve postmodern savaşlar³⁷, kendilerinden önceki neolitik halkların savaşları (ilkel savaşlar) ile şehir devletlerinin ve ilk imparatorlukların³⁸ savaşlarından (antik savaşlar) önemli farklılıklara sahiptirler. 1500'lü yıllardan itibaren endüstriyel ve bilimsel tekniklerin kullanıldığı topyekûn savaş tarzı, modern savaş olarak isimlendirilmiş ve sözkonusu savaş tarzı, tam gelişmiş haliyle ilk olarak ABD İç Savaşı'nda (1860-1865) görülmüştür. Modern savaşın en önemli örneği II. Dünya Savaşı'dır. "Küçük Savaş" olarak da adlandırılan postmodern savaş ise topyekûn değil, bilgisayar, sistem analizi ve simülasyonlar aracılığıyla sınırlı olarak ilerleyen savaş türüdür. 1975'te biten Vietnam Savaşı ilk postmodern savaştır (Gray, 2000: 138-141, 149, 167, 200, 210 ve Münkler, 2010: 46). Modern ve postmodern savaşların farklılıklarını irdelemek, savaşın iktisadî rolünün anlaşılmasında önem taşıdığından aşağıda farklı konu başlıkları kapsamında savaşın dönüşümü tarihsel olarak analiz edilecektir.

17. yüzyıldaki savaşlar görece küçük çaptadırlar; 18. yüzyıldakiler mutlakiyetçi rejimlerin büyük ordularının savaşlarıdır; 19. yüzyıldakiler ulusal devletlerin kurulmasına yönelik sanayi devriminin etkisiyle topyekûnlaşmış savaşlardır; 20. yüzyılın ilk yarısındakiler tüm dünyayı kapsayan genel savaşlardır. 20. yüzyılın ikinci yarısında 1990'ların başına dek yaşanan (1946-1991 yılları arası) siyasal bloklar arasındaki Soğuk Savaş'tır (Kaldor, 2006: 15 ve Yalçınkaya, 2008: 13). Soğuk Savaş'ın sonları itibarıyla yaşananlar ise, çoğunluğu az gelişmiş ülkelerde gerçekleşen düşük yoğunluklu (hafif silahlarla süren) çatışma³⁹-iç savaşlardır (Yalçınkaya, 2008: 337). Savaşın taraflarındaki sözkonusu değişim, savaşın iktisadî

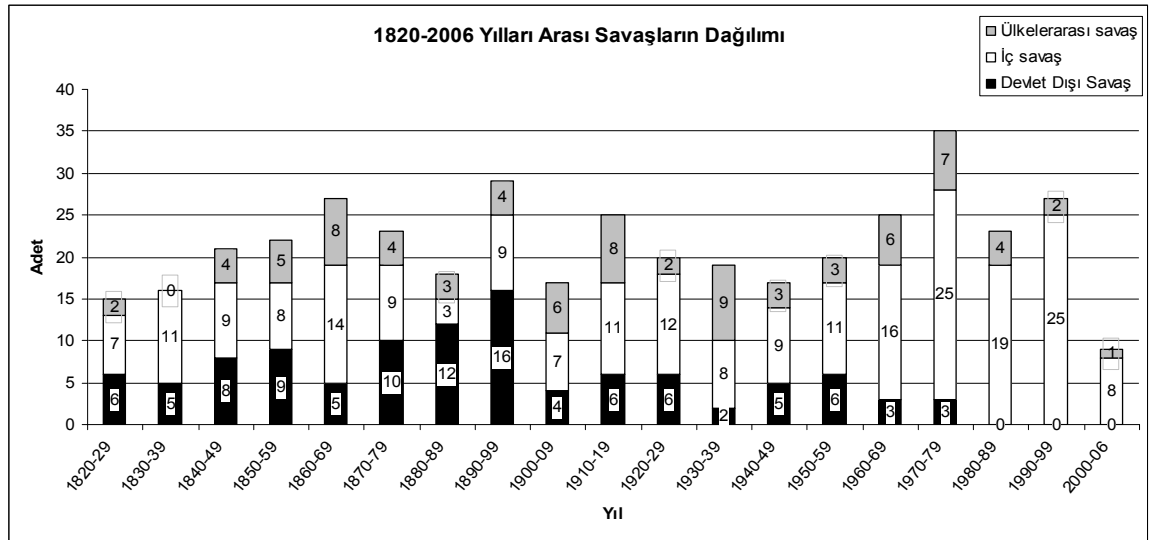
³⁷ Marksist literatürde sözkonusu savaş türünü açıklayan uygun bir tanımlama henüz yapılmadığından, tezde yararlanılmış olan kaynaklardaki "postmodern" kelimesi kullanılmıştır.

³⁸ Burada bahsedilen Asur, Hitit, Mısır, Pers gibi milattan önce kurulmuş olan ilk imparatorluklardır.

³⁹ Çatışma, bir devlet veya topluluğun bir anlaşmazlık nedeniyle tek taraflı veya karşılıklı kısa süreli silahlarını kullanmasıdır. Muharebe, sefer, çarpışma veya harekât gibi çatışma kavramı da savaşın çeşitleri değil, savaş esnasında meydana gelen safhalardır (Yalçınkaya, 2008: 25, 26).

etki alanları üzerindeki dönüşümün en temel göstergesidir. Sözkonusu durumu netleştirmek amacıyla aşağıdaki **Grafik 2.1**, modern ve postmodern savaşların 1820-2006 yılları arasındaki farklı şekillerinin dağılımını sergilemektedir. **Grafik 2.1**'de savaşlar, ülkeler arası savaşlar, iç savaşlar ve devlet dışı savaşlar başlıkları altında sınıflandırılmaktadır. **Grafik 2.1**'de kullanılan sınıflandırmada ülkeler arası savaş, farklı devletlerin taraf olduğu savaşlardır; İç savaş, ülke sınırları içerisinde devlet ile devlet dışı güçlerin savaşlarıdır; Devlet dışı savaş ise devletin, kendi sınırları dışındaki devlet dışı aktörlerle arasındaki savaşlarıdır (Anderton; Carter, 2009: 2).

Grafik 2.1.: 1820-2006 Yılları Arasında Yaşanan Savaşların Kategorik Dağılımı

Kaynak: Farklı kaynaklardan aktaran (Anderton; Carter, 2009: 3)

Grafik 2.1'de, 1820-2006 yılları arasında toplam 408 savaşın yaşandığı görülmektedir. Bunların % 54'ü (221 adet) iç savaş iken, % 26'sı (106 adet) ülke sınırları dışından kaynaklanan koloni, gerilla veya terör kapsamındaki devlet dışı savaş sınıflandırmasındaki savaşlar ve geriye kalanlar ise % 20 civarında (81 adet) ülkeler arası savaşlardır. Tarihsel süreç içerisinde ülkeler arası savaşlarda ve iç savaşlarda geçmiş dönemlere nazaran oransal bir artış yaşanmıştır. Öyle ki 1820-1899 arasında 30 adet ülkeler arası savaş, 70 adet iç savaş yaşanmışken, sözkonusu rakamlar 1900-1999 döneminde sırasıyla 50 ve 143'e yükselmiştir. Oysa aynı

dönemde kolonilerin ve bağımsızlık savaşlarının azalması neticesinde devlet dışı savaşlar kategorisindeki savaşların sayılarında 71'den 35'e gerileme izlenmiştir. 1970 sonrasında postmodern savaş türünde, savaşların çoğunluğu (% 82'si) iç savaştır.

Tablo 2.1. Savaş Başına Savaşa Katılan Ortalama Ülke Sayısı (15. yy-20. yy)

	15.yy	16.yy	17.yy	18.yy	19.yy	20.yy
Savaş başına savaşa katılan ortalama ülke sayısı	2.4	2.4	2.6	3.7	3.2	5

Kaynak: (Wright, 1983: 57, 58)'deki bilgiler aracılığıyla tablo haline getirilmiştir.

Tablo 2.1. aracılığıyla savaş başına ortalama olarak savaştan ülkeler açısından yüzyılların karşılaştırması yapıldığında, 15. yüzyıl itibariyle yükselmekte olan seyrin 19. yüzyıldaki düşüşünün nedeni, sözkonusu yüzyılın iç savaflara sahne olmuş olmasıdır. 20. yüzyıldaki artış ise, ülkelerin birbirlerine karşılıklı olarak iktisadî ve siyasal olarak bağımlılıkları, dünya genelindeki güç dengeleri ve savaşlar arasındaki siyasal etkileşimle ilgilidir. Sözkonusu durumun en önemli örnekleri I. Dünya Savaşı'na 33 ülkenin katılmış olması ve II. Dünya Savaşı'nda 1941 sonrasında altı ülke hariç dünya genelinin savaşa girmiş olmasıdır (Wright, 1983: 57, 58 ve Yalçınkaya, 2008: 193). 20. yüzyılın sonunda modern savaflardan farklı düşük yoğunluklu postmodern, yerel, ülke içinde gerçekleşen organize şiddet-terör, yeni savaş şekli olarak tanımlanmıştır (Kaldor, 2006: 1, 2). Aynı zamanda 20. yüzyıl sadece savaşlar yüzyılı değildir; devrimler ve imparatorlukların dağılışı yüzyılıdır. Bu nedenle devletler arası çatışmalar ile devletler içindeki çatışmalar, yani iç savaşların ve ülkeler arası savaşların net ayrımı mümkün değildir.

Tarih boyunca savaşlar, özellikle savaşma amaçları, savaş araçları ve savaşların finanse edilme şekilleri bakımından farklılık göstermektedir (Kaldor, 2006: 9). Aşağıda **Tablo 2.2.**, 17. yüzyıldan itibaren savaşların yapılmasındaki amaçlar ve savaş ekonomisinin temelini oluşturan araçlardaki değişimi göstermektedir.

Tablo 2.2.:Yüzyıllar İtibariyle Ülkelerin Yönetim Şekilleri, Savaşların Siyasi Amaçları ve Savaş Ekonomisindeki Değişimler (17. yy-20. yy)

	17.yy. ve 18.yy.	19.yy.	20.yy.'nin ilk yarısı	20.yy.'nin ikinci yarısı
Savaşların siyasi amaçları	Ulusal devletlerin kurulması, hanedanlar arası çatışma, sınırların sağlanması	Ulusal çatışmalar	Ulusal ve siyasi çatışmalar	Siyasi çatışmalar
Savaş ekonomisi	Vergi ve borçlanmanın düzenlenmesi	Yönetim ve bürokrasinin imkânlarının genişletilmesi	Ekonominin savaşın ihtiyaçları doğrultusunda dönüşümü	Askerî-sınai kompleks

Kaynak: (Kaldor, 2006: 16)

Tablo 2.2.'de savaşların amaçlarındaki ulusal ve siyasi sorunlardaki dönüşüm sergilenmiştir. Tarihsel süreçte siyasi amaçlardaki farklılıklara uygun olarak, değişen amaçlarla savaşlar gerçekleştirilmiştir. Örneğin köleci toplumlar döneminde köle elde etmek için, feodalizm döneminde toprak ele geçirmek için savaşılmışken; merkantilist dönemde ticaret sermayesi ile piyasalar için ve ayrıca ticaret ve yağmacılık aracılığıyla yayılabilmek için savaşılmıştır (Bukharin, 1971 [1920]: 31). Tarihsel olarak her dönemde ganimetler ve kolonilerden hammaddeler elde etmek de savaşların nedenlerindedir (Mackenzie, 1983: 50). 20. yüzyılda emperyalizm döneminde, serbest ticaret aracılığıyla rekabetin yerini tekel kurma almışken; piyasanın, yatırım alanlarının ve hammaddelerin paylaşımı daha çok askerî güç ile gerçekleşmiştir. Kapitalist sistemin yapay olarak korunması savaşları gerektirmiştir. Bu nedenle emperyalizm döneminde savaş, tekelci kapitalizmin yayılma araçlarından bir tanesidir ve emperyalist ülkelerin sermayesinin, tröst ve bankalarının tekel kârlarının egemenliği için savaşılmıştır (Bukharin, 1971 [1920]: 31 ve Lenin, 1992 [1952]: 13, 14). Postmodern savaşlar döneminde ise çeşitli ayrılıkçı savaşlar, etnik ve dinsel şiddet, hükümet darbeleri, sınır anlaşmazlıkları, sivil karışıklıklar ve terörist saldırılar savaşların nedenleri olarak sıralanmaktadır (Toffler ve Toffler, 1994: 88). Savaşların nedeni ve içeriği yüzyıllar sürecinde farklılaşmış ve hatta tartışmaya konu olarak irrasyonel de olsalar, silah ticareti, yağma, çalınan malların satılması, karaborsa, insani yardımların satılması, özellikle de emeğin sömürülme imkânlarının artması gibi yöntemlerle zenginleşenler açısından, savaşın sürmesi istenilmektedir.

Tablo 2.2'de savaşlardaki dönüşüm, bütün ekonomik kaynakların savaş için kullanıldığı, fiyat belirleme ve üretim, bölüşüm, tüketim kararlarının devletin kontrolüne bırakıldığı topyekûn bir savaş ekonomisi açısından incelendiğinde, 17. yüzyılda ve 18. yüzyılda gerçekleşen savaşlar genellikle sadece savaşan ülkelerin askerî kuvvetleri arasında yapılmış ve yıkım etkileri de savaş meydanlarıyla kısıtlı kalmıştır. Yine 19. yüzyıldaki belli başlı savaşlar (Kırım Savaşı, 1866 Almanya-Avusturya Savaşı, 1877-1878 Rus Osmanlı Savaşı, 1870 Fransa-Almanya Savaşı) hem süre açısından bir yılı aşmamışlardır; hem de savaş ekonomisinin uygulanmasını gerektirecek denli sivil hayatı etkilememişlerdir. Dolayısıyla 20. yüzyıl öncesi savaşlarda genel olarak sivil alanlarda ve üretim merkezlerinde tahribatın olmayışı nedeniyle, savaş sonrasında yeniden yapılanma ekonomisine gerek duyulmamıştır (Angstrom, 2005: 11 ve Wright, 1983: 54). Savaş ekonomisi konusu 20. yüzyıl içinde ele alındığında **Tablo 2.2'**de, her iki dünya savaşları dönemindeki iktisadi politikalar ile ilerleyen dönemdeki savaşların iktisadî politikaları arasında fark görülmektedir. 20. yüzyıldan önce, ABD İç Savaşı (1861-1865) gibi savaşan ülkenin sivil halkını da kapsayan savaşlar (topyekûn savaşlar) istisna iken; topyekûn savaşlar, tüm yurttaşları kapsamakta ve çoğunu seferber etmektedir; tüm ekonomiyi askerî amaçlar doğrultusunda yönlendirmekte; ülkelerin fiziksel yıkımına yolaçmakta ve çok yüksek askerî donanımla yürütülmektedir; savaşan ülkelerin yönetimini dönüştürmekte yani ekonomilerinin askerîleşmesine neden olmaktadır. Böyle bir kitle seferberliği, yüksek üretkenlikte modern bir sanayileşmiş ekonomi olmadan yürütülemez ve bu kapsamdaki bir savaş için tüm ekonominin yönetilmesi ve planlanması gerekmiştir (Hobsbawn, 2003, 63). Bu nedenle de Soğuk Savaş dönemine dek savaş ve ekonomi arasındaki ilişki (endüstriyel gücün askerî gücü üretebilmesi) önemlidir (Gray, 2000: 142-143). Postmodern savaşlar ise çoğunlukla topyekûn olmadıkları için, savaş yıllarındaki iktisadî politikalar merkezi değildir. Savaş ekonomisinin uygulanmadığı sözkonusu savaşlar döneminde devlet, kaynaklarını savaş amacına yönlendirmemektedir. Postmodern savaşların istihdam yaratma imkânı düşüktür. Savaşan ülkelerin azalan gelirlerini telafi yolları ise yağma, rehin alma, karaborsa ve dış kaynaklı gelirdir. Bunlar ise anavatanından farklı ülkelerde yaşayan halktan gelen paralardan, komşu ülkelere yardımardan, illegal silah-uyuşturucu ticareti ve insan tacirlerinin faaliyetleri ile petrol veya elmas

gibi kaynakların satışından elde edilmektedir (Kaldor, 2006: 10 ve Yalçınkaya, 2008: 304).

Savaşlarda silah ticaretinin rolünün önemi modern ve postmodern savaşın bir özelliğini oluşturmaktadır. Çin dışındaki ileri kapitalist ülkelerde kişi başına askerî harcamalar 1870’te 1.79\$ iken, 1914’te 4.27\$’a yükselmiştir. I. Dünya Savaşı sonrasındaki iktisadî koşulların olumsuzluğu ve silahsızlanma anlaşmaları nedeniyle düşen kişi başına askerî harcamalar, özellikle 1931’deki gerginleşen siyasi koşullar neticesinde 1937’de 25\$’a ve 1963’te 200\$’a yükselmiştir (Angstrom, 2005: 11 ve Wright, 1983: 54). Postmodern savaşlar döneminde yeni silah sistemlerinin maliyeti artmış ancak askerî eğitim gerektirmeyen hafif silahlar sebebiyle savaşlarda ön hazırlık ve yürütme bakımından maliyetler düşmüştür (Münkler, 2010: 125-126). 2007 yılı için dünya çapında askerî harcamalar kişi başına 202\$ ve GSMH’nin % 2.5’idir (SIPRI, 2008a). Savaş sanayiinin ve askerî harcamaların postmodern savaş türünde gelişimine karşın, savaşın düşük yoğunluklu gerçekleşmesi postmodern savaşların iktisadi etkilerindeki önemli bir tartışma alanıdır.

Savaşın yayılma alanı 20. yüzyılda, geçen yüzyıllara nazaran genişlemiştir. 30 Yıl Savaşı (1618-1648) Avrupa’nın merkezinde; 16. yüzyıldaki İspanya yayılma savaşları Avrupa’nın merkeziyle batısında ve Amerika’da; Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) Avrupa’nın bir bölümünde, Hindistan’da ve Amerika’da; Napolyon Savaşları (1792-1815) Avrupa’nın genelinde, Yakın Doğu’da ve Amerika’da ve iki Dünya Savaşları ise Avrupa’nın genelinde, Yakın Doğu’da, Uzak Doğu’da, Afrika’da, Atlantik ve Pasifik sularında yaşanmıştır (Wright, 1983: 58). 1815 ile 1914 arasında emperyalist ülkeler kendi bölgelerinin dışındaki bir başka büyük güçle savaşmamış, deniz aşırı daha güçsüz ülkelere saldırmışlardır. Söz konusu durum 1914’te I. Dünya Savaşı ile değişmiştir; II. Dünya Savaşı ise küresel bir alana yayılmıştır (Hobsbawn, 2003: 37, 38). Oysa nükleer caydırıcılık nedeniyle Soğuk Savaş döneminde Batılı ülkeler arasında savaş yaşanmamıştır (Yalçınkaya, 2010: 17). Soğuk Savaş sonrası dönemdeki savaşların kıtalararasındaki dağılımında, çatışmaların %43’ü Afrika’da, %28’i Asya’da, %17’si Avrupa’da, %7’si Amerika’da ve %5’i Ortadoğu’da gerçekleştiği görülmektedir (Yalçınkaya, 2008: 336). Soğuk Savaş sonrasındaki savaşların büyük bir çoğunluğunun az gelişmiş ülkelere yaşanması, 20. yüzyılın ilk

yarısındaki dünya çapındaki savaşlara nazaran, savaşların değişen iktisadî etkilerinin açıklanmasında önemlidir.

Tablo 2.3: Yüzyılların Savaşta Geçen Oranı, Savaş Süresi, Çatışma Sayısı ve Ölüm Oranı Verileri (16. yy-20. yy)

	16.yy	17.yy	18.yy	19.yy	20.yy
Yüzyılın savaşta geçen oranı (%)	65	65	38	28	18
Savaşların Ortalama süresi-(yıl)	-	-	5	3	4
Savaşlardaki yıl başına çatışma sayısı	2	4	20	20	30
Savaşlara katılanlarda ölüm (%)	40	20	15	10	6

Kaynak: (Wright, 1983: 55, 56, 59)'daki bilgiler aracılığıyla tablo haline getirilmiştir.

Tablo 2.3'e göre, tarihsel süreçte yüzyılların savaşta geçen oranı azalmakta iken savaşlardaki yıl başına çatışmaların sayısı artmıştır. Savaşların süresi açısından ise 19. yüzyıla nazaran 20. yüzyılda bir artış gözlemlenmektedir. 20. yüzyılın ilk yarısında savaşlar (özellikle I. ve II. Dünya Savaşları) uzun sürelidir; cepheye çok sayıda insan gücü sürülmüştür; savaşan devletlerin sadece askerî güçleri arasında değil; tüm toplumu etkileyen savaş ekonomisinin uygulandığı bir halde ilerlemiştir (Wright, 1983: 55). Ancak 20. yüzyıl içinde endüstriyel üretim tekniklerinin taşımacılıkta kullanılması (özellikle demiryolu) silahlı kuvvetlerin hareketini hızlandırırken, ayrıca teknolojinin iletişim ve silahlara uygulanması (Giddens, 2008: 293) uzun süreli muharebe şeklindeki savaşların sürelerini kısaltmıştır. Çoğunluğu iç savaş olan postmodern savaşlarda ise, savaşın sürmesinden yararlanan başta paralı askerler ve savaş lordları olmak üzere birçok özel çıkar grubunun savaşların tarafi haline gelmesi, savaşın sürmesi için gerekli kaynakların sağlanması için dünya ekonomisi ile çeşitli ilişkiler kurulan yeni savaşlarda ambargo uygulamasının başarısızlığı ve postmodern savaşlarda askerî amaç ile hedeflerin yokluğu neticesinde düşük yoğunluklu, ancak süreleri uzamış savaş şekli yaşanmaktadır (Yalçınkaya, 2008: 357 ve Münkler, 2010: 14, 20, 25). Postmodern savaşların uzayan süreleri (infinite war), Afganistan ve Irak örneklerinde barış koşullarına geçişte NATO askerlerinin uzun görev sürelerince de görülmektedir.

Tablo 2.3'e göre yüzyıllar savaşlardaki çatışmalara katılıp ölenlerin oranları açısından incelendiğinde, bu oranda azalma izlenmektedir. Azalan ölüm oranına rağmen 20. yüzyılda savaşa katılanların sayısındaki artış ve çatışma sayısındaki yükseliş nedeniyle savaşta ölüm rakamı yüksektir (Wright, 1983: 59). Oranlar rakamsal büyüklüklerle ifade edilirse 18. yüzyılda savaş sayısı 68 ve savaşta ölü sayısı 4 milyon iken 19. yüzyılda 205 savaşta toplam ölü sayısı 8 milyondur. 20. yüzyılda ise doğrudan büyük devletleri kapsayan savaşlar azalmış ancak ölümcül savaşlar artmıştır; daha küçük devletler ve güçler arasında daha sık ama görece küçük savaşlar yaşanmıştır. Soğuk Savaş döneminde günlük ölü sayısı 49 iken, 1992-1997 yılları arasında ise 97'ye yükselmiştir. Sözkonusu yükselişe rağmen, ne Soğuk Savaş döneminde ne de sonrasında, II. Dünya Savaşı'ndaki kayıpların sayısına ulaşabilen savaş yaşanmıştır. Neredeyse kesintisiz bir savaş yüzyılı olan 20. yüzyılda savaşlarda veya savaşla ilintili olaylarda 187 milyon kişi ölmüştür (Tilly, 2001:123, 124; Hobsbawn, 2008: 1 ve Yalçinkaya, 2008: 335). Gerek savaşlardaki ölümler gerekse aşağıda ele alınacağı üzere sivil halkın savaştaki konumu, emekgücü piyasasını doğrudan etkilemektedir.

Savaşlarda sivil halkın etkilenmesi açısından, 17. yüzyılda ülkeler nadiren nüfuslarının % 1'ini savaş için harekete geçirmişken, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında sözkonusu rakam % 14'e yükselmiş ve Savaş boyunca artmıştır. (Wright, 1983: 55). Örneğin 1935-1936'da gecikmiş olarak İtalya'nın sömürgeci fethine maruz kalan Etiyopya dışında Alt-Sahra Afrika'sı bölgeleri 1945 sonrası silahlı çatışma sahaları haline gelmiş ve daha sonrasında ise savaşa sahne olmuş, aşırı örneklerde fiilen devletin varlığı bile ortadan kalkmıştır. Savaşlarda toplu katliamlar, kişilerin zorunlu göçe tabii tutulması ve siyasal, iktisadî veya psikolojik baskılarla savaş dönemlerindeki göçlerin ve yersiz kalan kişilerin sayısı yüksektir. Özellikle 1990'lı yıllarda silahlı kabileler arasındaki çatışmalar, 7 milyon mülteci yaratmışken; 2003 yılının sonunda 38 milyon insanın mülteci olarak yaşadığı hesaplanmıştır (Hobsbawn, 2008: 3, 6, 14, 31 ve Kaldor, 2006: 9). Ayrıca tarihsel olarak savaş meydanlarının ortadan kalkmasıyla sivil yerleşim yerlerinin bombalanması nedeniyle hem yaşam araçları yok edilmiş, hem de yüzyılın akışı içinde savaşların yükü silahlı güçlerden sivillere doğru kaymıştır. Örneğin I. Dünya Savaşı'nda ölenlerin sadece %

5'i sivil iken, II. Dünya Savaşı'nda hayatını kaybedenlerin içinde sivillerin oranı % 66'ya yükselmiştir (Hobsbawn, 2008: 5 ve Tilly, 2001: 336). 20. yüzyılın sonuna doğru ise bilgisayarların, zaman ve mekân bakımından savaşı geleneksel sınırlarının dışına taşıması, saldırıların ağır kayıp verme riskinden kurtaran ileri teknolojiye sahip silahlarla harekete geçen küçük çaplı birliklerce yapılmasıyla ve sözkonusu silahların sivil-asker ayrımı yapmaması neticesinde, savaşlarda ölenlerin % 80'i sivil halktan oluşmaktadır (Shaw, 2000: 171; Gray, 2000: 29; Hobsbawn, 2008: 5 ve Münkler, 2010: 30-31). Postmodern savaşlarda cephenin ortadan kalkması, büyük muharebelerin bitmesine de neden olmuştur, ancak askerî güçler birbirlerine saldırmaksızın güçlerini idareli kullanarak şiddeti sivil halka yöneltmektedirler (Münkler, 2010: 14). Böylelikle 20. yüzyılın başlarındaki savaşlar, topyekûn olarak tanımlanmışken; postmodern savaşlarda, özellikle orantısız güç kullanımı ve gayri meşru yöntemler ile sivil halkın tehdit edilmesi gibi kavramlarla nitelendirilen “asimetrik savaş” şekli yaşanılmaktadır (Yalçınkaya, 2008: 349, 351). Savaşın eşit olmayan taraflarla sürdürülmesi anlamında asimetrikleşmesi, postmodern savaşlarda genel olarak kullanılan ucuz hafif silahlarla da ilintilidir⁴⁰ (Münkler, 2010: 14).

Askerî teknik ve ordunun şekli açısından yüzyıllar itibariyle gelişmeler aşağıdaki **Tablo 2.4**'te sergilenmektedir.

Tablo 2.4.:Yüzyıllar İtibariyle Askerî Teknik ve Ordunun Şeklindeki Dönüşüm (17. yy-20. yy)

	17.yy. ve 18.yy.	19.yy.	20.yy.'nin ilk yarısı	20.yy.'nin ikinci yarısı
Askerî teknik	Ateşli silahlar, savunma manevraları	Demiryolları ve telgraf, hızlı mobilizasyon	Büyük silahlı güçler, tank ve uçak	Nükleer silahlar
Ordunun şekli	Paralı asker/profesyonel	Profesyonel/askere alma	Toplu- büyük ordular	Bilimsel, askerî elit, profesyonel ordular

Kaynak: (Kaldor, 2006: 16)

⁴⁰ Demokrasiyle yönetilen ülkelerde hükümetler, simetrik savaşın neden olabileceği kayıpların seçimlerde olumsuz sonuçlar doğurabileceği bilinciyle, asimetrik çatışmalara, yani savaşta büyük kayıplar verilmeden hızlı ve başarılı sonuca erişebilecekleri savaşlara girmektedirler. Fransa, Büyük Britanya ve ABD'nin isyan hareketleri ya da diktatörlük rejimlerine karşı müdahaleleri de bu kapsamda görülebilmektedir (Münkler, 2010: 201).

İlkel savaşlar ile antik savaşlarda, savaşan askerler kendi teçhizatlarından sorumluyken, 16. yüzyıl itibariyle askerî ihtiyaçları için üretim ve lojistik alanında çalışan sektörler oluşmuştur (Yalçınkaya, 2008: 179). Öyle ki **Tablo 2.4**'te görüldüğü üzere, Sanayi Devrimi sonrasında savaşların mekanikleşmesiyle uzun mevzili saldırı gücü, motorlu taşımacılık, ağır koruma sağlayan zırhların kullanılması savaş tekniklerinin içeriğini de değiştirmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde deniz gücünün kullanımı, savaşlar süresince ticaretin sürdürülmesi, abluka uygulaması ve ablukayı kırma konuları önem kazanmıştır. II. Dünya Savaşı'na dek kullanılan tankların yerini alan hava kuvvetleri, siperlere dayanan savaşları bitirmiştir (Akad, 1992: 43 ve Yalçınkaya, 2008: 178-179, 188). Ayrıca askerî harcamaların bileşenleri de, savaşın biçimlenmesini etkilemektedir. Örneğin yatırımların hava gücüne yönelmesi, savaşın da hava gücü ağırlıklı sürmesine neden olabilmektedir⁴¹ (Cramer, 2006: 188). İlk kez Almanlarca 1914'te kullanılan zehirli gazlar ise savaşın yıkıcılığının geniş alanını göstermektedir (Akad, 1992: 78). Özellikle postmodern savaşlarda, nükleer silahların varlığı ve yüksek yoketme kapasitesine sahip silahların kullanılması tehdidi bile savaşın doğasını değiştirmiştir. Nükleer silahlara sahip olan ülkeler, sözkonusu silahları kullanmalarını gerektirecek savaş durumlarının oluşmasını engellemek amacıyla politik araçlar kullanmaktadırlar. Örneğin Stratejik Silahların Sınırlandırılması Antlaşması, nükleer silahların, bunlara henüz sahip olmayan ülkelere yayılmasını kontrol etmek için tasarlanmıştır (Giddens, 2008: 427, 430). Kısacası, ABD ve SSCB'nin arasındaki nükleer güçlerin kullanımı ihtimali ve tehdidi, topyekûn savaşların yerine bilgi savaşı, elektronik savaş, iletişim sistemleri ve istihbarat toplama gibi isimlerle anılan hafif silahlarla yürütülen, sınırlı postmodern savaşların yaşanması sonucunu getirmiştir (Yalçınkaya, 2008: 209, 254 ve Münkler, 2010: 14). Postmodern savaş çağında nükleer silahların yanı sıra biyolojik ve kimyasal silahlar, kitle imha silahları olarak kullanılmakta ve tehdit konusu uydulardan gelen istihbaratla yönlendirilen kısa mevzili füzeler olmuştur (Gray, 2000: ix, 29 ile Toffler ve Toffler, 1994: 100). Yukarıda ifade edilen

⁴¹ Örneğin ABD'nin 2001'de Afganistan'da yürüttüğü askerî harekatin hava gücüne aşırı dayanmasının nedeni, ABD askerî teknolojisinin hava gücüne oldukça büyük yatırım yapmış olmasına bağlanmaktadır (Cramer, 2006: 188, 189).

savaşların değişen askerî teknikleri konusu, savaşların değişen iktisadî etkilerinin incelenmesinde savaş sanayiinde kullanılan üretim tekniklerinin sivil üretim alanlarına aktarılması çerçevesinde önem taşımaktadır.

Yukarıdaki **Tablo 2.4** orduların oluşumu açısından incelendiğinde, 16. yüzyılda ordular paralı askerlerden oluşmuş ve sadece sefer zamanlarında kurulmuşlardır. 17. yüzyılda ordular millileşmeye başlamıştır. Fransız İhtilali (1789) itibariyle topyekûn askere alma sistemiyle yurttaşlar ordusu kurulmuştur. Orduların gelişmesinde, Sanayi Devrimi sonucunda silah üretiminin kitlesel hale gelmesi önem taşımaktadır (Akad, 1992: 33, 34, 36 ve Yalçınkaya, 2008: 192). 1815-1870 yılları arası, orduların büyüklüğünde bir yavaşlamanın olduğu dönemdir. Ancak 1870 sonrasında, özellikle de büyük güçlerin ordularında genişleme yaşanmıştır. 19. yüzyıl öncesinde sekiz büyük güç olarak tanımlanan ülkelerin ordularında ortalama beşyüzbin kişi varken, I. Dünya Savaşı'yla sözkonusu sayı altıyüzbine çıkmıştır. 1937 yılında dünya genelinde sekiz milyon kişi, dünya nüfusunun binde dördü, orduda yer almıştır (Wright, 1983: 54). II. Dünya Savaşı'yla 1964 arasındaki dönemde Batı Avrupa'da orduların genişliği, 1937'deki seviyenin çok altındadır. Zaten nükleer silahların varlığıyla ve kullanılması tehdidiyle sürdürülen savaşlarda doğrudan savaşa fiziksel olarak ordunun katılımına gerek kalmamıştır ve bu kapsamdaki savaş geleneksel savaştan tüm yönleriyle farklılık sergilemektedir. Ancak yine de 1970'lerin başında Çin, SSCB ve ABD'de yirmi milyon kişi veya dünya nüfusunun binde yedisi silah altına alınmıştır (Angstrom, 2005: 17 ve Wright, 1983: 55). Ülkeler arası savaşların yerini çoğunluğunu iç savaşların oluşturduğu postmodern savaşlarda, savaşan tarafların devletler olmaması durumunda düzgün ordular da karşı karşıya gelmemektedir. Savaşlarda kullanılan hafif silahlar uzun bir askerî eğitim sürecini gereksiz kılmıştır. Sözkonusu savaşlarda çoğu zaman ücretleri uyuşturucu ile ödenen ve çocukların savaştığı, savaş zenginlerinin otoritesinde ve bireysel özel çıkarın gerçekleştirilmesi için savaşan gruplar vardır (Angstrom, 2005: 11 ve Münkler, 2010: 14). 20. yüzyılın sonlarında özelleştirilmiş savaş, klasik savaşın, organize şiddetin tekel durumunu bozmaktadır (Kaldor, 2006: 6). Sözkonusu dönemde devletler geleneksel doğrudan faaliyetlerini (posta hizmetleri, hapishane, polis ve hatta silahlı kuvvetler... vb.) kâr amaçlı özel şirketlere bırakmaktadır ve ordunun

oluşturulmasında da piyasanın doğrudan rolü mevcuttur. Askere alma uygulamasını yurttaşlarına dayatma gücü azaldığı için teritoryal devletler, 1980’li yıllardan itibaren silahlı güç üzerindeki geleneksel tekel konumunu kaybetmektedir. Bunun bir diğer nedeni, savaşları finanse etme ve savaş için gerekli donanımına sahip olma ayrıcalığının kamuya değil, özel kuruluş ve organlara kaymasıdır (Hobsbawn, 2008: 13, 27). Ayrıca ordularda yüksek ücret talep eden profesyonellerin varlığı ve biyolojik-nükleer silahların yayılmasıyla savaş alanlarının dönüşmesi robot askerlere (örneğin insansız uçan uçaklara) ihtiyacı da artırmaktadır. Kamuoyunun kabul edilebilir savaş kayıpları düzeyindeki düşüş de robot kullanımını teşvik etmektedir (Toffler ve Toffler, 1994: 107). 2001 yılında dünya genelinde silahlı kuvvetlerde 1985 yılıyla karşılaştırıldığında % 30 oranında bir azalma yaşanmıştır. Gelişmiş ülkelerde savaşın sermaye yoğun özelliği öne çıkmakta iken; düşük gelirli, düşük gelişmişlik düzeyindeki ülkeler genelde silahlı kuvvetlerini artırmaktadır (Günlük-Şenesen, 2004: 169). Orduların büyüklüğündeki sözkonusu değişim süreci, savaşın iktisadî etkileri üzerinde ve özellikle emegücünün üretimden çekilmesi açısından önemlidir. Aşağıdaki alt başlıklarda ayrıntılarıyla incelenecek olan sözkonusu durum, hem sermayenin organik bileşimini hem de emegücü arzını değiştirerek, işsizlik rakamlarını ve buna bağlı ücret düzeylerini etkilemektedir.

20. yüzyıl savaşlarının sonucunda galip olmanın değerlendirilmesi de değişmiştir. Postmodern savaşlar, genellikle barış anlaşmalarıyla değil, insanların çoğunluğu barış sağlanmış gibi yaşamaya başladıklarında ve geriye kalan azınlığın da uzun vadede aynı şekilde davranması sağlandığında bitmektedir (Münkler, 2010: 29-30). Savaşı kazanan tarafın kendi iradesini dayatma gücü, az sayıda gerçekleşen barış anlaşmalarıyla kısıtlandırılabilenkte, galip taraf için savaşın olası kazanımları azalabilmektedir. Ayrıca savaş ve barış arasındaki belirgin ayrım ortadan kalmıştır (Hobsbawn, 2008: 8, 9). Bu nedenle savaşların politik neden ve sonuçları ile iktisadî neden ve sonuçları arasındaki çatışma, aşağıdaki 2.5. numaralı altbaşlıkta belirtileceği şekliyle bazı savaşların irrasyonel olarak tanımlanmasa neden olmaktadır.

Militarizm ve savaş konularının işlendiği yukarıdaki 2.1 ve 2.2 numaralı altbaşlıklar çerçevesinde iktisadî hayatın, militarizmle ve savaşla bağlantılı geniş

kapsamlı işleyişi ifade edilmiştir. Ayrıca yukarıda savaşların tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümler ele alınırken, savaş konusunun geniş kapsamı da ortaya çıkmıştır. Öyle ki yüzyıllar itibariyle içeriği değişen savaş, sadece savaş meydanlarında gelişen bir olay olarak görülemez. Aksine tarihsel gelişimde savaş konusunun kapsamı barış dönemlerine ve sivil hayata da yayılan bir çerçeveye sahip olmuştur.

İlerleyen altbaşlıkta askerî harcamaların⁴², savaş sanayiinin ve savaşın sermaye birikiminin krizini öteleme açısından iktisadî etkileri üzerindeki teorik tartışma analiz edilecektir.

2.4. KRİZİN ÖTELENMESİNDE ASKERÎ HARCAMALARIN, SAVAŞ SANAYİİNİN ve SAVAŞIN İKTİSADİ ETKİLERİ: TEORİK TARTIŞMA

Askerî harcamalar ve savaş sanayiinin, sermaye birikimindeki etkileri farklı teoriler arasında tartışma konusudur. İlerleyen sayfalarda sözkonusu teorik alandaki tartışmanın kapsamına doğrudan savaşın iktisadî etkileri konusu da dahil edilecektir. Bu çerçevede askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve savaşın, neden oldukları iktisadî etkiler aracılığıyla krizin görünür kıldığı sorunlara geçici çözüm sunmaları, tezin birinci bölümünde açıklanmış olan kriz teorileri bağlamında tartışılacaktır.

Buna göre kâr oranının düşme eğilimini, sadece sermayenin organik bileşimindeki yükselme değil; diğer kriz teorilerinin temel aldığı etkenler de belirlemektedir. Bu açıdan krizin nedeni, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi ile emeğin artan üretkenliği arasındaki bir ilişkiye bağlıken; işgücü piyasasının yapısı, devletin işlevleri, dünya piyasasının yapısı, sermayenin yeniden-yapılanması

⁴² Savaşa yönelik tüm harcamaları kapsayan askerî harcamaların uluslararası sınıflandırmada ana kalemleri personel, ulaşım, operasyon, teçhizat ve yatırım harcamalarıdır (Günlük-Şenesen, 2004: 164).

gibi diğler süreçler de içsel bir bağlantı sonucunda, krizin seyrini etkileyebilmektedirler. Ancak eğer kâr oranı yüksekse, sermayenin organik bileşimi dışındaki etkenler, sistem için bir kriz tehlikesi yaratmamaktadır (Savran, 1988: 50-56). Sözkonusu içsel bağlantılar çerçevesinde savaşın, askerî harcamaların ve savaş sanayiinin iktisadî rolü incelenirken, her teori konunun değişik iktisadî sonuçlarına önem ve öncelik vermektedir. Bu nedenle konu bir uzlaşmadan çok, teorik olarak tartışmalı bir alandır. Aşağıda konu kapsamında sermayenin organik bileşimine bağlı kâr oranındaki düşme eğilimi başta olmak üzere, diğler kriz teorilerinin dikkate aldıkları tamamlayıcı etkenler de incelenecektir. Buna göre;

- Kapitalist sistemin krizinin sermayenin organik bileşiminin yükselme eğilimine bağlı olduğu teoride savaş, askerî harcamalar ve savaş sanayi, kâr oranını belirleyen faktörlere etkilerine göre krizin ötelenbilmesinde role sahiptirler. Sözkonusu teoride krizin ötelenmesi imkânı üretim alanında mümkün olduğundan; talep yaratmada rolü olan askerî harcamaların krizi ötelemede doğrudan etkisi bulunmamaktadır. Sözkonusu kriz teorisinde savaş, askerî harcamalar ve savaş sanayi konuları, sermayenin organik bileşimi, artı-değer oranı, sermayenin değerlenmesine veya sermayenin değersizleşmesine katkıları bağlamında analiz edilmektedir.

- Kâr sıkışması teorisinde krizin nedeni, artan ücretler nedeniyle kârın milli gelirden aldığı payın sıkışmasıdır ve bu kapsamda savaşın, askerî harcamaların ve savaş sanayiinin ücretler üzerindeki etkisi önem taşımaktadır. Sözkonusu çerçevede savaş dönemlerindeki ve savaşın hemen sonrasındaki toplumsal mücadeleler (sendikalaşma, grev, çalışma saatleri vb..) sonucunda ücretlerin artırılmasına veya düşürülmesine yolaçan durumlar önemlidir.

- Krizin nedenini eksik tüketimde gören teoride savaş, askerî harcamalar ve savaş sanayi efektif talebi artırıcı bir etkiye sahiplerse krizi öteleyebilmektedirler. Bu açıdan özellikle iç ve dış ticaret hadleri ve bölüşüm konuları önemlidir.

-Krizin üretim ve tüketim malları üreten sektörler arasındaki sorunlardan kaynaklandığını ifade eden orantısızlığa bağlı kriz teorisinde, özellikle savaş sanayiinin sözkonusu sektörlere etkisi bakımından analizi gereklidir.

-Yukarıda ele alınan teoriler, krizin tek nedene bağlı olarak açıklamasını yapmakta ve savaşın, askerî harcamaların ve savaş sanayiinin krizdeki etkisini de bu kapsamda ele almaktadırlar. Krizin çok nedene dayanan teorisinde ise süreç, konunun hem üretim hem de tüketim alanlarındaki etkilerine bağlı olarak ilerlemektedir.

Askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve savaşın iktisadî etkileri, yukarıda genel çerçevesi belirtilmiş olan kriz teorileri bağlamında barış dönemlerinde ve savaş - savaş ertesi dönemlerde olmak üzere iki alt başlıkta incelenecektir. Barış dönemlerinde konu, askerî harcamalar ve savaş sanayiinin etkileri kapsamında ele alınacaktır. Gerek askerî harcamalar, gerekse savaş sanayi savaş dönemlerinde de sürmektedirler. Ancak tekrara düşmemek amacıyla, savaş ve savaşın ertesi dönemlerde ilgili alanlardaki farklılıklara kısaca değinilmekle yetinilecektir. Savaş ve ertesi dönemin inceleneceği altbölümdeki asıl amaç, krizin ötelenmesi açısından savaşta artı-değerin artırılması, üretken emeğin payının yükseltilmesi ve sermayenin değersizleşmesi konularının irdelenmesi olacaktır.

2.4.1. BARIŞ DÖNEMLERİNDE SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİNİN ÖTELENMESİ

Savaşların yaşanmadığı barış dönemlerinde askerî harcamaların ve savaş sanayiinin ekonomi içerisindeki payı ne kadar geniş ise, iktisadî etkileri de o denli önemlidir. Ayrıca askerî harcamaların ve savaş sanayiinin zaman içerisinde içeriklerindeki ve özelliklerindeki değişiklikler de, sözkonusu alanların iktisadî etkileri üzerinde role sahiptir. Ekonomideki payları ve içeriklerindeki değişimlerin yanı sıra sözkonusu alanların kapitalist sistem açısından olumlu veya olumsuz etkiye sahip olmaları, öncelikle konunun farklı yönlerinin farklı kriz teorilerince yorumlanmasına dayanmaktadır. Aşağıdaki altbaşlıkta barış dönemlerinde askerî harcamaların ve savaş sanayiinin iktisadî etkilerini sermaye birikimi, kâr oranlarının seyri, aşırı üretim-aşırı birikim ve gerçekleşme sorunu konuları açısından olumlu

veya olumsuz/çelişkili olarak ifade eden, yukarıda genel çerçevesi sunulmuş olan teoriler ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

2.4.1.1. Askerî Harcamalar ve Savaş Sanayiinin Sermaye Birikimi Üzerindeki Etkileri

Askerî harcamaların yükseltilmesinin, kapitalist sistemin devamlılığı için yarar sağladığını savunan görüşlere göre askerî harcamalar, devletin iktisadî canlanmayı finanse etme yollarından biridir. Bu kapsamda öncelikle kapitalist sistemde devlet, sistemin sürekliliğini sağlamak amacıyla askerî harcamaları artırabilir. İkinci olarak bir devletin diğer devletler üzerinde emperyalist hegemonya kurabilmesi, büyük ölçüde askerî harcamalarına bağlıdır. Son olarak, kapitalist sistem içinde askerî güç ve militarist değerlerin ideolojik kullanımıyla ülke içerisindeki sistem için tehlike yaratabilecek unsurlar baskı altında tutulabilir (Smith, 1977: 74). Ayrıca artı-değerin gerçekleşmesi için ihtiyaç duyulan dış pazarların elde edilmesinde askerî harcamaların önemli rolü bulunmaktadır; savaş sanayiindeki yerli sermayedar, yabancı sermayedarla rekabetinde devletçe korunabilme imkânına sahiptir. Askerî harcamalar, devletin ekonomiye müdahalesini istemeyenlerce bile, “ulusal güvenliğin sağlanması veya terörizmle mücadele” kapsamında kabul görmektedir (Giacché, 2005, 132-139). Böyle bir çerçevede askerî harcamaların, diğer kamu harcamalarının aksine, ücretleri artırmadan krize çözüm oluşturabildiği (Dunne, 1990: 399) ifade edilmektedir. Diğer sektörlerde meta üretimine olan talebi kısımadığı için askerî harcamalar, sosyal harcamaların artışı karşısındaki muhalefeti de görmemektedir.

Askerî harcamalarla desteklenen savaş sanayiinin, kendi başına bir sermaye birikimi alanı olabildiğini savunmak ise, artı-değerin oluşumunu sağlamasına bağlıdır. Bu kapsamda savaş sanayiine olumlu rol veren görüşlere göre, savaş sanayiinde sistemin devamlılığını koruyan ordunun ihtiyaçları karşılanır ve sermaye daha fazla birikim olanağı elde ettiği bir alandan yararlanır. Silah üretiminin gerçekleştiği ve orduya malzeme sağlayan büyük sanayilere yönelik, hükümetlerin

iktisadî dalgalanmalardan uzak ve düzenli siparişlerinin karşılanması, artı-değer üretimi ve sermaye birikimi için uygun şartlar sunmaktadır (Luxemburg, 2004 [1913]: 349-357 ve Georgiou, 1983: 188). Yüksek üretkenlikte çalışan savaş sanayii belli koşullar altında sermaye birikimini hızlandırmaktadır. Bu koşullar, savaş sanayiinin rekabetçi bir piyasaya sahip olmaması; işsizliğin azaltılmasında etkili olabilecek denli ekonomide büyük paya sahip olması; sivil üretim alanlarında ücret artışına neden olmaması; tüketim malları ile aramaların üretimini artırmaması olarak sıralanabilir (Cliff, 1957 ve Carchedi, 2002a). Bu kapsamdaki koşulları sağlayan askerî harcamaların ve savaş sanayiinin sermaye birikimi krizini ötelemede etkili oldukları ifade edilmektedir.

Buna karşılık askerî harcamaların ve savaş sanayiinin, ekonomiyi krizlerden kurtaracağına yönelik görüşlerin eleştirisi, özellikle sermayenin organik bileşimindeki yükselmeye bağlı kriz teorisi çerçevesinde yapılmaktadır. Buna göre siyasi ve ideolojik alanda kapitalist sistem için yararlı olan askerî harcamalar ve savaş sanayi, sermaye birikimi ve yeniden üretim sürecinde çelişkili etkilere sahiptirler. Askerî harcamalar ile savaş sanayiinin sözkonusu geniş kapsamlı analizinde militarizm, kapitalizm için bir birikim alanı değildir. Kapitalist sistemin devamını sağlamak ve dünyanın hakimi olma amacı, iktisadî ve siyasi çıkarlar arasında çatışma yaratabilmektedir (Smith, 1977: 9, 10, 15, 61, 74). Bu kapsamda askerî harcamalar ve savaş sanayiinin olumlu etkileri sadece tekil sermayedarlar bazında ifade edilebilmektedir.

Askerî harcamaların ve savaş sanayiinin sadece tekil sermayedarlar açısından olumlu olduğunu ifade eden görüşe göre, savaş sanayiinde artan teknoloji çalışmaları, düşük teknolojiye sahip ucuz silah satışından elde edilen kârla yetinmeyen silah üreticilerinin aralarındaki rekabetten kaynaklanmaktadır ve başta savaşlar olmak üzere, kâr elde etmenin maliyeti de sivil halka ödetilmektedir (Kaldor, 1981: 226-228 ve 230). Ancak daimi silah ekonomisinin⁴³ olumlu etkileri

⁴³ Kidron'a (1967 ve 1969a) göre, kapitalist üretim sistemini II. Dünya Savaşı sonrasında aşırı üretim ve işsizlik sorunlarından koruyan, **daimi silah ekonomisi** olarak adlandırılan barış dönemlerinde askerî harcamalardaki yüksek seviyedeki sürekliliktir.

olduğunu savunan görüşler, savaş sanayiini diğer sektörlerden yalıtılmışlardır⁴⁴. Oysa savaşın iktisadî etkilerinin incelenmesinde sadece silah satışından yüksek kâr elde eden silah üreticilerini analiz etmek yeterli değildir. Ayrıca silah üretiminin yeniden-üretim çevrimindeki rolünün de incelenmesi gereklidir. Kapitalizm, hem özellikle tartışmalı olan istihdam yaratma olanağı⁴⁵ hem de tekil kapitalist için kâr oluşturma imkânı nedeniyle savaş sanayiine ihtiyaç duymaktadır. Ancak savaş sanayiinde israf edilen kaynakların etkisi de dikkate alınmalıdır⁴⁶ (Carchedi, 2002b: 102, 103). Bu açıdan bakıldığında savaş, sermaye birikimini artırmamakta, sadece daha önce üretilmiş olan artı-değerin yeniden bölüşümünü sağlamaktadır (Engels, 1995 [1878]: 252, 259). Dolayısıyla tüketilmeyen kârın tümü, yatırıma ayrılmaksızın silah üretimine aktarılırsa, sermaye birikimi duraklar; üretim sistemi genişlemez⁴⁷. Silah üretiminin sınırı, sermaye birikimiyle belirlenir (Mattick, 1968).

Kapitalist, kâr elde etme ve sermaye biriktirme amacı taşıdığı için, silah ekonomisinin varlığı, eğer kâr oranlarında düşmeye neden oluyorsa, savaş sanayiinin gelişimi direnişle karşılaşır. Ayrıca silah sektöründe artı-değeri az sayıda şirket elde edebilmektedir. Bu nedenle savaş sanayiinin genişlemesi kapitalist sınıf içinde siyasal ve toplumsal gerilimlerin şiddetlenmesine neden olur (Mandel, 1993: 303-

⁴⁴ Savaş sanayiini, tüketim malları ve üretim araçları üreten sektörlerden ayrı, üçüncü bir sektör olarak değerlendiren görüşler (lüks malların üretiminin ayrı bir sektör olarak ele alınmasında olduğu gibi) karşısında, savaş sanayiini diğer iki sektörden ayırmayan görüşler arasında farklı analizler yapılmaktadır.

⁴⁵ Savaş sanayiinin emek-yoğun veya sermaye-yoğun olmasına bağlı istihdam olanaklarına etkisi.

⁴⁶ Askerî uzmanlara göre 20. yy'nin sonunda silahlanma, II. Dünya Savaşı'na kıyasla 200 kat daha masraflı hale gelmiştir. Öyle ki örneğin modern teknolojiyle üretilen bir bombardıman uçağı günümüzde, II. Dünya Savaşı dönemindeki maliyetinin 100 katına mal olmaktadır (Sertel, 1999: 33). Üretim veya tüketim malları sektörlerindeki diğer mallardan farklı olarak, lüks mallara benzer şekilde, yeniden üretim sürecinde işlevi olmayan savaş sanayiinin çıktıları israf olarak kabul edilmektedir. Ayrıca askerî harcamalar neticesinde üretilen yüksek meblağdaki çıktının kullanılmadığı ve bunların üretiminin ilgili alandaki tekel sermayesinin devlete yaptığı baskıdan kaynaklandığı düşünülürse (Grant, 1985), savaş ekonomisi, kamunun savaş veya "milli savunma" için yaptığı harcamaların ve faaliyetlerin mantıklı-anlamli nihai bir amacının olduğunu kanıtlamak içindir (Oakes, 1944).

⁴⁷ Burada sözedilen savaş sanayiinin aşırı üretim-aşırı birikim konusu ile ilgili tartışmalı çerçevesidir. Konu aşağıdaki 2.4.1.3 numaralı altbaşlıkta analiz edilecektir.

304). Daimi silah ekonomisi analizlerinde kapitalist sınıf, homojen ve uzlaşma içinde faaliyetlerini sürdürür şekilde ele alınmışken, gerçekte rekabet içindedir ve kendi içinde çatışmalar barındırmaktadır. Askerî-sınaî kompleks teorisi, kapitalist sınıf içindeki rekabet konusunu analiz etmektedir (Coulomb; Bellais, 2008: 358).

Bu kapsamda sadece büyük sermayeli şirketlerin silah üretimi için gerekli teknik ve teknolojik kaynaklara sahip olmaları ve savaş sanayiinin tekeli yapısı nedeniyle, askerî harcamaların, rekabetçi sektörlerdeki dalgalanmalardan önce tekeli sermayesinin iktisadî ihtiyaçlarına göre şekillendiği ifade edilmektedir (Kidron, 1967). Çünkü tekeli sermayesi, iktisadî olarak en güçlü sektörlerden oluşmaktadır ve devletin, sermaye birikimini finanse etme ve sistemin devamını sağlama işlevleri tekeli sermayelerinden elde ettiği gelire dayanmaktadır. Tekeli sermayesinin üretken kapasitesi, işgücüne olan talepten ve tekeli ürünlerine olan talepten daha hızlı arttığından, tekeli sermayesi “saldırgan dış iktisadî genişlemeye”, siyasal olarak talep yaratmaktadır. Bu ise pazar ve yatırımların dışa açılması demektir. Dolayısıyla askerî harcamalar, tekeli sermayesinin sözkonusu ihtiyacına göre belirlenmekte ve savaş ekonomisi sistemi, dış rekabette tekeli sermayesini korumaktadır (O’Connor, 1973: 150-151).

II. Dünya Savaşı’ndan itibaren tekeli sermayesi ve sendikalar arasında “gizli bir anlaşmanın” olduğunu ifade eden James O’Connor’a (1973: 40-42, 43) göre iktisadî uzlaşma, tekeli piyasasındaki uyumlu üretim ilişkilerine bağlıdır. Ancak her zaman devletin askerî amaçları ve bürokrasinin sözkonusu amaçlar doğrultusundaki talepleri ile savaş sanayiinin kâr elde etme amacı arasında uyum olması beklenmemelidir. Askerî-sınaî kompleks buna bir alternatif sağlamak üzere, devletin askerî ihtiyaçlarının karşılanması sözkonusu alandaki sermaye için kâr oluşturacak şekilde gelmesini sağlamaktadır (Mann, 1987: 44 ve Shaw, 2002). Öyle ki toplumun en önemli kurumsal güç merkezlerinde politik, askerî ve ekonomik bir bütünleşmeyi ifade eden, koordine edilmiş ileri bir planlama unsuru olan askerî-sınaî kompleksin önemi, askerî üretimle üretimin diğer alanları arasında karşılıklı bağlar oluşturmasında yatmaktadır. Politik gücü ellerinde bulunduranlar, böyle bir yapıya sahip olan askerî-sınaî kompleksin sözkonusu üretim bağlarını sürdürmeyi ve ihtiyaçlarını yerine getirmeyi kabullenmektedirler (Giddens, 2008: 322-323).

Dolayısıyla sermayenin biriktiği birkaç askerî-sınai kompleks, iktisadî alandaki devlet politikalarını yönlendirebilmektedir (Kidron, 1967). Böylece daha önceleri savaş, sadece belli sektörleri etkilemekteyken, askerî-sınai kompleks ile tüm sivil hayat etkilenmektedir (Shaw, 2002). Bu çerçevede savaş sanayi ve askerî harcamaların sadece ülke bazındaki etkilerini değil, dünya genelindeki süreci de incelemek, dünya çapında genel bir krizdeki rollerini anlamak açısından önemlidir.

Buna göre iktisadî nedenlerle dahi olsa savunma bütçesinin artırılması, diğer ülkeleri de etkilemektedir. Bir ülkedeki silah üretimi “domino etkisiyle” rekabet halindeki diğer ülkelere de yayılmakta ve sözkonusu durum diğer “düşman büyük ekonomileri” ve ortak savunma çerçevesinde müttefikleri de silahlanma yarışına dahil ederek tüm ülkelere yayılmaktadır (Kidron, 1967). Dünya pazarları için rekabet eden güçler, iktisadî durumlarını iyileştirmek için, ödemeler dengesi sorunları nedeniyle, savunma bütçelerini kıstak isteyebilirler (Cliff, 1957) veya savaş sanayiine aktarılacak kaynakların artırılması silah üretiminden doğrudan olumlu olarak etkilenemeyen kesimlerde direnişe neden olabilmektedir (Cliff, 1957 ve Smith, 1977: 15). İktisadi olarak istikrarın sağlandığı noktada savunma bütçesini durdurmak (arttırmamak) siyasal ilişkilere de bağlıdır. Bu nedenle istikrar sağlama amacı doğrultusunda bütçenin savunmaya ayrılan kaleminde çok fazla esneklik oluşmamaktadır⁴⁸ (Kidron, 1967). Askerî harcamaların ve savaş sanayiinin siyasi gelişmelere olan bağımlılığı ifade edildiğinde, konunun geniş alanı da görülmüş olmaktadır.

Askerî harcamalar ve savaş sanayiinin yeniden üretim sürecinin tüm alanlarını etkilediği; ancak toplum içinde çatışmalara neden olduğunu ve sadece bu alanda faaliyette bulunan tekel sermayesi (askerî-sınai kompleks) için birikim olanaklarını hızlandırdığı yukarıda ifade edilmiştir. Aşağıdaki altbaşlıkta konu, artı-değer üretiminin artmasına dayalı kâr oranları üzerindeki etkileri çerçevesinde analiz

⁴⁸ Ayrıca bir kez silahlanma tehdidi yarışına giren bir ülkede savaş sanayi bir sektör halini alınca, o sadece silahlanma yarışı nesnesi değil, iktisadî rekabetin de bir ögesi olur. Örneğin ABD'nin silah gücünden müttefik olarak yararlanmak isteyen ülke, anlaşmalar aracılığıyla ABD'den yıllık belli bir tutarda silah ve mühimmat alma garantisi vermek zorundadır (Kidron, 1969a: 60-63).

edilecektir.

2.4.1.2. Askerî Harcamalar ve Savaş Sanayiinin Kâr Oranları Üzerindeki Etkileri

Savaş sanayiinde gerçekleşen kâr oranı, üretim malları ve tüketim malları üreten kesimlerdeki ortalama kâr oranından daha yüksek ise, kaynakların savaş sanayiine kaydırılması ortalama kâr oranlarının düşme eğilimini yavaşlatabilir. Ters durumda ise kâr oranlarının düşme eğilimi hızlanmaktadır (Mandel, 1993: 288-289). Bu kapsamda askerî harcamalar ve savaş sanayi;

- artı-değer oranını artırmada etkiliyseler,
- ve/veya savaş sanayi ortalama sivil sanayiine nazaran daha emek-yoğun ise (diğer sektörlere nazaran daha düşük sermayenin organik bileşimine sahipse),

sözkonusu alanların gelişmesi kâr oranının düşme eğilimini yavaşlatabilmektedir (Mandel, 1993: 292-293). Askerî harcamalar ve savaş sanayiinin kâr oranlarını artırmadaki rolünün, yukarıda bahsedilmiş olan artı-değer oranı ve sermayenin organik bileşimi konuları üzerinden analizine aşağıda yer verilecektir.

Askerî harcamaların ve savaş sanayiinin artı-değer oranları üzerindeki etkisinin analizinde, sözkonusu sektördeki ücretler seviyesinin diğer sektörlerle karşılaştırılması gereklidir. Eğer savaş sanayi, toplumsal hasılanın büyük bir kısmını oluşturuyorsa, tüketim malları üretilen kesimde yüksek üretkenlik mevcutsa ve sözkonusu üretkenlik tüm işçilerin değil sadece savaş sanayiinde istihdam edilen işçilerin ücretlerinin düşük tutulmasına imkân veriyorsa, üçüncü kesimde (savaş sanayiinde) artı-değer oranı yükselir. Böyle bir durumda savaş sanayiindeki yüksek artı-değer üretimi, diğer sektörlerdeki artı-değer oranının toplumsal ortalamasını artırmada katkı sağlayabilir. Oysa sektörler arasında ücretlerde sözkonusu şekilde farklılık (yani diğer sektörlere nazaran savaş sanayiinde oldukça düşük ücret uygulaması) mümkün değildir. Savaş sanayiinde düşük ücret ancak savaş

zamanlarında özgür değil, köle (veya her türden tutuklu) emekgücü kullanılırsa mümkün olabilmektedir (Mandel, 1993: 283-285).

Artı-değer üretiminde, dolayısıyla da ücretler genel seviyesinde, askerî harcamaların finansmanının artı-değerden veya ücretlerden yapılması da önem taşımaktadır. Konu, aşağıda analiz edilmektedir.

Devlet, sözkonusu alanların finansmanında sadece savaş sanayiinde istihdam edilenlerin ücretlerinin vergilendirilmesi yolunu seçerse, yukarıda aktarıldığı üzere savaş sanayiinde kâr oranları yükselir. Aksi halde finansman, savaş sanayiindeki artı-değerden yapılırsa, sermayedarın vergi ödemekten kaçınmak için emeğin üzerindeki sömürüyü artırma imkanı saklı kalmak koşuluyla, savaş sanayiinde vergi sonrası elde edilen kâr oranı düşebilmektedir (Gottheil, 1986. 568, 570 ve Riddell, 1986: 579). Eğer savaş sanayiinin finansmanı genel olarak (tüm sektörlerdeki) ücretlerden alınan vergilerle veya tüketim mallarının fiyatındaki artış (dolaylı vergilerle) aracılığıyla işçilerce karşılanıyorsa, bu durumda ise sadece üçüncü kesimdeki ücretlerde değil, ücretler genel seviyesinde bir düşüş yaşanır ve tüm sektörlerde genel olarak artı-değer oranı yükselebilir (Mandel, 1993: 285-286).

Askerî harcamalar ve savaş sanayiinin, kâr oranlarının düşme eğilimini ötelemeye artı-değeri artırmak dışındaki etkileri ise, sermayenin organik bileşiminin yükselme eğilimini yavaşlatmalarına bağlıdır. Savaş sanayiindeki sermayenin organik bileşimi konusunda farklı görüşler mevcuttur:

Kidron (1969b), Harman (1969) ve Sweezy'e (1970: 233) göre, savaş sanayi sermaye (teknoloji)- yoğunudur. Ancak savaş sanayiindeki sermayenin organik bileşiminin toplumsal ortalama kâr oranlarını düşürmemektedir. Çünkü sermaye-yoğun üretimin ve malların savaş sanayiine aktarılmasıyla, ekonomide "sızıntı"⁴⁹ sağlanır ve bu durum toplumsal sermayenin organik bileşimini düşürerek kâr oranını yükseltebilmektedir. Böylece askerî harcamalar uzun vadede sermayenin organik bileşiminin yükselişini durdurarak ortalama kâr oranının düşme eğilimini yavaşlatmaktadır. Aynı şekilde

⁴⁹ 2.4.1.3. numaralı altbaşlıkta analiz edilen, aşırı birikimin savaş sanayiine aktarılması konusu.

Vance (1951a), barış dönemlerinde de süren daimi silah ekonomisinin sermayenin organik bileşiminin yükselişini geçici olarak durdurabildiğini ifade etmiştir. Ancak kaynakların, üretken sektörlerden çekilip sadece üretken olmayan savaş sanayiinde kullanılması konusu tartışmalıdır. Kidron'a (1977) göre, üçüncü bir sektör olarak kabul edilen savaş sanayiine aktarılan kaynaklar ekonomiden sızıntı olarak değil de, sektörler arası transfer olarak düşünülürse savaş sanayi, sermayenin organik bileşiminin yükselmesini engelleyemez ve kâr oranları düşer. Bu kapsamda ise hızlı ve uzun süreli büyüme dönemi (boom) sürekli silah ekonomisi nedeniyle değil, ona rağmen yaşanmaktadır.

Riddell'a göre (1986: 576), tüm savaş sanayi sermaye-yoğun çalışmamaktadır. Örneğin sektörde petrol şirketleri gibi bazı tedarikçiler, sermaye-yoğun çalışmakta iken, diğer bazı silah tedarikçileri ise emek-yoğun çalışmaktadırlar. Bu nedenle savaş sanayi sadece silah çıktısı ile değil; emek-yoğun çalışılan militarizm alanındaki inşaat sektörü, Ar-Ge, bakım ve donanım gibi alanlardaki farklı istihdam etme imkânlarıyla dikkate alınmalıdır.

Mandel'e (1993: 292-293, 304 ve 1968, vol.2: 522-524) ve O'Connor'a (1973: 113) göre ise, teknolojik gelişmelerin artmasında önemli bir ivme veren savaş sanayi diğer sektörlerle nazaran toplumsal ortalamanın üzerinde sermaye-yoğun çalışmaktadır, yani daha yüksek sermayenin organik bileşimine sahiptir⁵⁰ ve sözkonusu alandaki teknolojik gelişmeler, üretim malları ve tüketim malları üretilen diğer kesimlere de yayılarak (spin off⁵¹ etkisi) üretkenliği artırmaktadır. Ancak Mandel'e göre sözkonusu teknolojik yenilikler sermayenin organik bileşiminin

⁵⁰ Örneğin ABD için yapılan incelemeler sonucunda savaş sanayindeki üretimin sivil sanayiye nazaran daha sermaye-yoğun çalıştığı ve dolayısıyla da ABD ekonomisinde yatırılan her dolar başına sivil sektörlerden daha az istihdam olanağı yaratabildiği, daha düşük bir artı-değer kütlesi oluşturabildiği belirtilmiştir (Gottheil, 1986: 567-568). Bu nedenle de ABD örneği ele alındığında savaş sanayi, kâr oranının düşme eğilimini tersine çevirmeye yardımcı olarak değil, bilakis kâr oranını düşürücü bir sanayi olarak gösterilmiştir.

⁵¹ spinoff: AR-GE çalışmalarıyla bir sektörde geliştirilen yeni teknolojinin başka bir sektörde yeni ürün ve üretim süreci geliştirilmesinde kullanılmasıdır. Böylece teknoloji transferiyle, bir diğer firma yeni ürün veya üretim süreci geliştirerek, üretkenliğini artırabilir.

artışını hızlandırmaktadır ve bu durum ortalama kâr oranlarındaki düşmeyi engelleyememektedir. Bu çerçevede savaş sanayi ve askerî harcamalar artı-değer oranını sadece emek-yoğun hale gelebilecekleri savaş dönemlerinde artırabilmektedirler.

Mandel'in aksine Riddel'e göre (1986: 575, 576), oysa savaş sanayiinde sermayenin organik bileşimi yüksek dahi olsa, bu durumun neden olduğu üretkenlik artışı daha fazla ise, kâr oranı yükselebilmektedir. Sözkonusu durum aşağıdaki formülasyonlar aracılığıyla gösterilmektedir:

$$\text{Kâr Kütlesi} = N - W \quad N = \text{Net ürün (katma değer) ve } W = \text{Ücretler}$$

$$\text{Dolayısıyla Kâr Oranı} = (N - W) / K \quad K = \text{Toplam yatırılan sermaye}$$

Eşitliğin pay ve paydasını çalışılan saate (Lh) bölümüyle

$$\text{Kâr oranı} = (N/Lh - w) / (K/Lh)$$

N/Lh =üretkenlik (saat başına çıktı), w =saat başına ücret ve K/Lh = sermaye-yoğunluğudur. Dolayısıyla düşen üretkenlik, ücretlerdeki artış ve sermaye-yoğun çalışma, kâr oranını düşüren etkenlerdir ve birlikte incelenmelidirler (Riddell, 1986: 576). Savaş sanayiinde yüksek sermayenin organik bileşimiyle üretim yapılmasına rağmen üretkenlikte düşüşün de mümkün olabilmesi, askerî-sınâî kompleks açısından analiz edildiğinde de görülmektedir.

Askerî-sınâî komplekslere yönelik kamu ihaleleri sistemi, askerî Ar-Ge'yi geliştirmekten kaynaklanan teknolojik katkılar dışında, üretkenlik gelişmesini zayıflatmaktadır. Devlet kamu ihaleleri aracılığıyla, askerî donanım satan şirketlere, maliyetlerini karşılama (kâr elde etme) güvencesi vermektedir. Bu nedenle sözkonusu şirketler, üretim maliyetlerinin düşürülmesi için çaba harcamazlar. Devletçe yapılan ihalelerde de şirketlerin üretkenliği önemli bir koşul olmadığından, sözkonusu askerî-sınâî kompleksler ekonomideki ortalama üretkenlik düzeyini düşürücü etkiye sahiptirler (Wright, 1988: 207, 208).

Yukarıda aktarılan çerçevede savaş sanayi ve askerî harcamalar, ücretlerden alınan vergilerle ve tüketim mallarının fiyat düzeyi artırılarak finanse edilirse, artı-

değer oranında artış sağlayarak kâr oranının düşme eğilimini durdurabilirler. Diğer yandan savaş sanayi ortalamasının üzerinde sermayenin organik bileşimi ile çalışmakta ise kâr oranlarını düşürebilmektedir. İki çelişkili etki birbirlerini nötralize edebilir (Mandel, 1993: 285). Çünkü sermaye birikiminin tek yöntemi, yatırımlarla nispi artı-değeri artırmak ve üretimdeki kâr oranının gerçekleşmesi için yeterli talebin olmasıdır. Ancak buna karşılık teknik gelişmeler, sermayenin organik bileşimini artırmaktadır (Mattick, 1968). Savaş sanayiindeki teknolojik gelişmeler, hem emeğin vasıflı olmasını-profesyonelleşmesini gerektirirken hem de sermaye-yoğun üretime ve dolayısıyla da sermayenin merkezileşmesine neden olmaktadır. Bu nedenle daimi silah ekonomisinin işsizliği giderici rolü, savaş sanayiinde sermaye-yoğun üretime geçilmesi nedeniyle sınırlanmaktadır (Kidron, 1967). Dolayısıyla yatırım alanları arayan sermayenin büyük bir kısmı, silah üretimi alanına kaydığında, aşırı üretime ve krize neden olan güçler zayıflamaktadır ve bu bağlamda savaş sanayiinde yatırımların artması, sermaye birikimini geliştirmektedir. Ancak yatırımların yapılması sonucunda ise sermayenin organik bileşimi yükselmekte, sermaye merkezileşmekte, işsizlik artmakta ve yeterli üretkenlik sağlanamıyorsa kâr oranı azalmaktadır (Cliff, 1957). Uzun dönemde daimi silah ekonomisi, kapitalist üretim şeklinin hiçbir temel çelişkisine kesin çözüm sunamamaktadır. Kısa süreli çözüm yarattığında ise, bu sadece örneğin aşırı üretimden kurtularak enflasyon sorununa neden olmak gibi, çelişkili süreçlere neden olmaktadır (Mandel, 1993: 306).

Aşağıdaki altbaşlıkta konunun, aşırı üretim ve aşırı birikim çerçevesinde analizi yapılacaktır.

2.4.1.3. Askerî Harcamalar ve Savaş Sanayiinin Aşırı Üretim ve Aşırı Birikim Üzerindeki Etkileri

Askerî harcamalar bir yandan sermayenin merkezileşmesini artırırken, diğer yandan askerî harcamalar aracılığıyla sürdürülen savaş sanayiindeki planlı üretim süreci, aşırı üretim sorununun çözümüne katkı sağlar (Kidron, 1969). Bu kapsamda askerî harcamalar ve savaş sanayiinin etkileri üzerindeki çelişkili görüşler, aşırı

üretim ve aşırı birikim konularında da geçerlidir. Aşağıda öncelikle askerî harcamaların ve savaş sanayiinin, aşırı üretim ve aşırı birikimi engellemede olumlu rolünü ifade eden görüşler ele alınacaktır.

Daimi silah ekonomisi çerçevesinde konuyu ele alan görüşlere göre, aşırı üretim tehdidi altında, savaş sonrasında da sürdürülen askerî harcamalar, sivil ekonomiden artı-değeri çekerek devlet ihaleleriyle çalışan savaş sanayiinde yatırımda kullanmakta ve kapitalizmi istikrara kavuşturmaktadır (Mackenzie, 1983: 46, 67). Konu çerçevesinde kapitalist üretim sistemini aşırı üretim ve işsizlik sorunlarından koruyan askerî harcamalardaki yüksek seviyede sürekliliktir. Öyle ki daimi silah ekonomisinde kapitalizmdeki aşırı üretimin emilmesinde⁵² (siphoning) ve dolayısıyla da krizin ertelenmesi sürecinde askerî harcamaların önemli rolü bulunmaktadır. Yatırımları teşvik edip, istihdam yaratıp, teknolojik gelişmelere olanak verip, ticareti artıran daimi silah ekonomisinde, genel bir durgunluğa girişin engellenmesiyle sınıf çevrimlerin ritmi yavaşlatılabilmektedir. Askerî harcamaların sözkonusu işlevlerini de içeren militarizm, iktisadî artık⁵³ sorununu çözen bir mekanizma olarak görülmektedir (Kidron: 1969a, Cliff, 1957 ve O'Connor, 1973: 151-158).

Üretken bir biçimde yatırıma dönüştürülememiş, kâr olanaklarına nazaran aşırı birikmiş olan sermayenin varlığı, sermayenin artan valorizasyon (artı-değer üretimi sonucunda değerlenme) zorluğunu göstermektedir (Mandel, 1993: 293). Yukarıda aktarılmış olan işleyişle militarizmin, aşırı birikmiş sermayeyi oluşturan iktisadî artığın krize neden olabilecek işlevini engellemede israf (waste) konusu çerçevesinde taşıdığı rol merkezi öneme sahiptir. Konu aşağıda ele alınmıştır.

Kâr oranını yükseltmek için iktisadî artığın krize götürmeyecek bir düzeye dek

⁵² Savaş ekonomisinin aşırı üretimin emilmesindeki rolü, savaş ekonomisinin, meta üretiminin yıllık değerinin önemli bir kesitini oluşturmasıyla gerçekleştirilmektedir (Mandel, 1993: 275).

⁵³ İktisadî artık, üretilen ürün fiyatı ile bunun üretim maliyetleri arasındaki farktır ve kâr maksimizasyonunu amaçlayan, sermaye biriktiren tekellerin fiyatlandırma ve maliyet politikalarından ortaya çıkmaktadır. Eksik tüketimci teori çerçevesinde oligopol piyasalarında fiyat elastikiyetinin düşüklüğü ve ölçek ekonomisinden ötürü, maliyetler de düşme eğiliminde olduklarından, aradaki artık yükselme eğilimindedir ve kapitalist sistemdeki krizlerin nedenidir (Baran; Sweezy, 1966, 87).

artırılması ve talep açısından ücretlerin de eksik tüketime neden olmayacak bir seviyede tutulması gereklidir (Pivetti, 2002). İktisadi artığın yükselme eğiliminde olduğu tekelci kapitalizmde, tüketim, yatırım ve israf aracılığıyla talep yaratılarak sözkonusu artık emilebilmektedir. İsrâf başlığı altında ise satışların artırılması için yapılan reklam harcamaları gibi harcamalar ve sosyal devlet harcamaları dışında askerî harcamalar da yeralır (Baran; Sweezy, 1966: 87). İktisadi artığın emilmesinin etkisine (siphoning effect) göre, değişmez sermayenin aşırı yatırıma neden olabilecek artı-değer, silahlanma için kullanılır (Smith, 1983: 20 ve Mackenzie, 1983: 47). Savaş sanayi, kaynakların tüketim ve birikim arasında dağılımında etkili olduğundan, sermayenin savaş sanayiine aktarılması, aksi halde üretim ve tüketim malları üretiminde kullanılacak olan sermayenin, yeniden üretim sürecinden çekilmesini sağlamaktadır (Harman, 1969 ve Sweezy, 1970: 233). Böylece iktisadî artığın emilmesiyle, kâr oranının düşme eğilimi yavaşlatılır.⁵⁴ Yapılan silah antlaşmalarının uluslararası boyutu da, silah üretimi ile oluşan israfın büyüklüğünü sergilemektedir.

İktisadi artığın emilmesinde savaş sanayiine olumlu rol veren görüşlere göre, savaş sanayiinde üretilen silahların, lüks malların üretiminde olduğu gibi, üretim araçları veya hammadde olarak diğer malların (sivil üretim alanlarının) yeniden üretim sürecine girmemeleri hem genel olarak sermayenin organik bileşiminin yükselişini durdurmakta hem de yatırımların artmasına olanak sağlamaktadır (Mackenzie, 1983: 69). Savaş sırasında sivil üretim alanlarında kısılmış olan arz ve talep savaş sonrasında arttığından, savaş araçları üreten fabrikaların, sivil üretim alanlarında üretim yapabilecek şekilde dönüştürülmeleri gereklidir. Ancak genellikle savaş sanayi üretim araçları ve malları, spesifik kullanımları nedeniyle farklı alanlarda kullanılamazlar ve bu nedenle diğer alanlar için yeni yatırımlar yapılarak yeni üretim araçları üretilir. Bunun dışında yatırım alanları arayan sermaye silah üretiminde kullanılabilen, böylece artan satın alma gücü, kamunun silah üretimine, ordunun üniformalarına, kışlalara vb. alanlara olan talebi sonucunda

⁵⁴ Aşırı üretim ve aşırı birikim konularının krizle bağlantısı birinci bölüm **Ek Kutu 2**'de ele alınmıştır.

sermaye için yeni yatırım alanları açılmaktadır. Sözkonusu talebin canlanması, savaş sanayi dışındaki sivil alanlara da talebi artırabilmektedir. Böylece savaş sonrası dönemde yatırımlar uzun süre devam eder ve süreç vergi, para ve fiyat politikalarıyla tekelci kapitalizmdeki artığın emilmesini sağlar. Özellikle silah üretimine yapılan harcamalar aracılığıyla devlet, iktisadî durgunluk tehlikesini ortadan kaldırır (Baran; Sweezy, 1966: 222-225 ve Cliff, 1957). Dolayısıyla barış dönemlerinde dahi devletin süren savaş malzemeleri için büyük siparişleri, savaş sanayiinin varlığı için zorunludur; aynı şekilde savaş sanayiinin varlığı da devletin politikaları için gereklidir. Devletin, siparişlerle ekonomideki rolü ile ekonominin askerîleşmesi birbirini etkilemektedir.

Michael Kidron'un askerî harcamaların savaş sonrası dönemdeki "pozitif" etkisini açıklarken dayandığı görüşün temeli budur. Kidron'a göre askerî harcamalar, kapitalist sınıfın lüks tüketim harcamalarının etkisinde olduğu gibi, kısa bir dönem için olsa da sisteme olumlu etki yaratabilmektedir (Harman, 2007). Lüks malların üretimi diğer, sektörlerle hammadde olarak girmediğinden genel üretim seviyesini artırıp, aşırı üretime neden olmadan, sermayeyi sözkonusu alana çekip aşırı birikimden uzaklaştırmaktadır (Mandel, 1993: 293-296).

Yukarıda aktarılan görüşler kapsamında kapitalist sistemin aşırı üretim sorununa karşı üretken olmayan bir harcama olan askerî harcamalar ile savaş sanayi, sivil üretim alanlarının üretim sürecine girmeden ve sivil ekonomideki toplam arzı artırmadan toplam talebi yükseltmekte ve böylece üretim ile talep arasındaki açığı kapatarak artığın azalmasını sağlamaktadırlar; ayrıca teknolojik ilerlemeler ve sermayenin yayılmasının içsel sınırlarını aşabilmesi açısından sermaye birikiminin önemli bir uyarıcısı olarak rol oynamaktadırlar (Coulomb; Bellias, 2008: 354 ve Giacché, 2005: 138). Savaş sanayiindeki teknolojik gelişmeler konusu⁵⁵ ise, yukarıda ele alınan görüşlerin aksine, sözkonusu alanın aşırı üretime neden olduğunu savunan

⁵⁵ Savaş sanayiinin, sivil sanayiine nazaran teknolojik olarak gelişmişlik düzeyi, yüzyıl içinde değişime uğrayan bir konudur ve savaş sanayiinin krizin ötelenmesindeki rolünde önem taşımaktadır. Bu kapsamdaki değişim ilerideki 2.5. no'lu başlıkta ele alınacaktır.

görüşlerin dayanak noktasını oluşturmaktadır.

Savaş sanayiindeki teknolojik gelişmeler, sivil üretim alanlarına da uygulandığında aşırı üretimin tetiklenmesine de neden olmaktadır. Ayrıca askerî harcamaların ve savaş sanayiinin devamlılığı, savaşın varlığını gerektirdiğinden ve savaş sanayiinde oluşabilecek aşırı üretimi engellemeleri için, silahların savaşlarda kullanılarak ortadan kaldırılmaları gerekmektedir; yani sürekli yeni savaşlara ihtiyaç doğmaktadır (Giacché, 2005: 139 ve Cramer, 2006: 188). Savaş sanayiinin gelişimi için gerekli olan sermayenin üretimden çekilmesi ve savaş sanayiinde yatırıma dönüşmesi, onun değersizleştiği anlamına gelmemektedir. Yeniden üretim sürecine girmesine bakılmaksızın savaş sanayiine kaydırılan sermaye artı-değer üretimine katkı sağlar ve böylece değerlendirilmiş olur (Mandel, 1993: 288). Sabit bir artı-değer oranı varken sermayenin değersizleşmesi kâr oranının artmasına olanak sağladığı için, bu kapsamda savaş sanayiindeki süreç bunu engellemekte ve tek el sermayesinin merkezileşmesine neden olmaktadır.

Aşağıda askerî harcamaların ve savaş sanayiinin talep yaratma çerçevesi analiz edilecektir.

2.4.1.4. Askerî Harcamalar ve Savaş Sanayiinin Gerçekleşme Üzerindeki Etkileri

Savaş sanayiinin artı-değerin gerçekleşmesine (realizasyona) etkisi, sözkonusu sanayiinin genişletilmiş yeniden-üretim şemasına tüketim ve üretim kesimlerinin dışında bir üçüncü kesim olarak eklenmesiyle analiz edilmektedir. Sözkonusu üçüncü kesimin, diğer iki kesim arasındaki arz ve talebe bağlı gelişmeler üzerindeki etkisi araştırılmaktadır (Mandel, 1993: 278). Askerî harcamaların ve savaş sanayiinin artı-değerin gerçekleşmesi, yani üretilmiş olan meta için talebin yaratılması açısından olumlu etkilerinin olduğu, genel olarak eksik tüketimci görüş çerçevesinde ifade edilmektedir.

Krizin nedenini talep eksikliğinde bulan eksik tüketimci görüşe göre savaş,

ekonomi için olumsuz etkilere sahipken; askerî harcamalar ve savaş sanayi, özel sektörle yapılan üretim anlaşmalarıyla talebin artırılmasına imkân verdikleri için kapitalist sistemde varolan talep eksikliğini gidermektedirler ve durgunluktan çıkmada olumlu etkiye sahiptirler (Baran; Sweezy, 1966: 213; Pivetti, 1992 ve Dunne; Coulomb, 2008). Silah üretiminin devlet tarafından hemen veya siparişlerle önceden satın alınması da gerçekleşme sorununu ortadan kaldırmaktadır (Carchedi, 2002a). Sözkonusu talebin canlanması, savaş sanayi dışındaki sivil alanlara olan talebi de artırabilmektedir. Savaş sonrası dönemde de yatırımların sürmesi canlanmayı desteklemektedir (Baran; Sweezy, 1966: 222-225 ve Cliff, 1957). Böylece talep kaynağı olarak askerî harcamalar ve devlet alımlarıyla genişleyen askerî-sınai kompleks, ekonomide toplam talebi canlandırarak potansiyel eksik tüketimden kaynaklanan krize karşı bir savunma mekanizması oluşturmaktadırlar (Mackenzie, 1983: 47; Smith, 1983: 20; Dunne, 1990: 399 ve Cramer, 2006: 188).

Askerî harcamaların ve savaş sanayiinin artı-değerin gerçekleşmesi sorunundaki rolü derinlemesine analiz edildiğinde, sözkonusu sürecin gelişimini kısıtlayan durumlar da görülmektedir.

Militarizmin tarihsel bağlamda incelenmesi sonucunda, militarizmin ve özellikle de askerî harcamalar ile savaş sanayiinin, ekonominin genişleme veya daralma dönemleri içinde olmasına ve tarihsel süreçte değişen iktisadî koşullara bağlı olarak kaynak dağılımı açısından farklı etkileri olduğu görülmektedir (Mackenzie, 1983: 49). Eğer tam istihdam varsa, belli bir milli üretim kapasitesindeki savaş sanayi ve askerî harcamalar için sevk edilen kaynaklar, ya enflasyon yaratarak, ya diğer sektörlerdeki meta üretimini kısarak, ya da tüketimin, yatırımların, kamu harcamalarının kısılması veya ithalatın artması sonucu ödemeler dengesinin aleyhine aktarılabilirler. Eksik tüketicilerin tezlerinin tersine, yüksek askerî harcamalar sürerken, ödemeler dengesindeki bozukluğu gidermek için diğer kamu harcamalarıyla artırılmış olan talebin kısılması işsizlik yaratabilmektedir. Bu durum, yatırımlar, etkinlik ve büyüme üzerinde kalıcı durgunluk etkisi aracılığıyla uzun dönemde yapısal işsizliğe neden olabilmektedir (International Communist Current, 1988 ve Smith, 1977: 69-70). Ayrıca silah üretimi, iktisadî olarak piyasada tüketim mallarının arzını artırmadan, bu alanda istihdam yaratması ve silah üretiminde

bulunan tekellerin artan kârları aracılığıyla satın alma gücünü yükselttiğinden, enflasyona da neden olabilir. Sözkonusu enflasyonist durum, askerî harcamaların (ve savaş sanayiinin), alım gücünü kısıyacak vergilerle finansmanı ile veya fiyat kontrolleri ile ortadan kaldırılabılır (Mandel, 1968, vol.2: 527). Dolayısıyla askerî harcamaların ve savaş sanayiinin toplam etkilerinin analizi birçok değişkene bağlıdır ve farklı dönem ile koşullarda değişik sonuçlara neden olabilmektedir.

Artı-değerin gerçekleşmesi için savaş sanayiinin ve askerî harcamaların çözüm sunmadığını ifade eden görüşler ise, konuyu gerekli bazı şartların analizini yaparak ifade etmektedirler. Buna göre gerçekleşme sorunu karşısında,

- savaş sanayiinde, diğer sektörlere nazaran sermayenin organik bileşiminin düşük olması gereklidir (Mandel, 1993: 278);
- askerî harcamaların ve savaş sanayiinin tüketim mallarına olan talebi artırmada rolü olmalıdır (Mandel, 1993: 281).

Yukarıdaki şartlar analiz edildiğinde, savaş sanayi ve askerî harcamalar için geçerli olmadıkları görülmektedir.

Öncelikle gerçekleşmenin sağlanması için savaş sanayiinde, diğer sektörlere nazaran sermayenin organik bileşiminin düşük olması gerekliliği, yüksek teknoloji ile çalışıldığı bilinen savaş sanayi için geçerli değildir. Savaş sanayi ancak yıkıcı bir savaş döneminde emek-yoğun yani düşük sermayenin organik bileşimi ile çalışabilmektedir (Mandel, 1993: 278). Bu nedenle savaş sanayiinin, sermayenin organik bileşimindeki yükselişten kaynaklanan (istihdamın düşmesine bağlı) gerçekleşme sorununa çözüm getiremediği görülmektedir.

İkinci koşul olarak askerî harcamaların ve savaş sanayiinin tüketim mallarına olan talebi artırması gereklidir, çünkü gerçekleşme sorunu nihai olarak ancak tüketim mallarına olan talepteki artış sonucunda çözümlenmektedir. Sözkonusu talebin artırılmasını sağlamak, askerî harcamaların ve savaş sanayiinin finansmanının artı-

değerden veya ücretlerden yapılıyor olmasına bağlıdır.⁵⁶ Savaş sanayiinin tüketim mallarına olan talebi artırabilmesi için silah ve tahrip araçları için toplam satın alma gücünün, artı-değerden çekilmesi ve işçi sınıfının reel ücretinin ise düşmemesi gereklidir (Mandel, 1993: 280- 281). Baran ve Sweezy (1966: Bölüm 7) ile Kidron (1969b), askerî harcamaların artı-değerden alınan vergi ile finanse edildiğini öne sürmüşlerdir. Oysa Luxemburg (2004 [1913]: 350-359), savaş sanayiinin ve askerî harcamaların finansmanının ücretlerin baskılanmasına neden olduğunu ve sermaye için yeni birikim alanı açılmasını sağlayabildiğini ifade etmiştir.

Sözkonusu alanların finansmanının artı-değerden yapılması sistemin işleyiş süreciyle çelişkili bir teoridir. Öyle ki yeni pazarların eksikliği karşısında, barış dönemlerinde de süren savaş sanayi ve askerî harcamalar, ağır sanayideki sermayenin ve aşırı sermaye birikimine sahip tekellerin ihtiyaç duyduğu yatırım alanları ve pazarları sunarlar. Eğer kullanılmayan kaynaklar varsa, savaş sanayiinin faaliyetleri, sözkonusu sektörde kullanılan hammadde üretiminde ve genelde de toplam talepte artışa neden olur ve tam istihdamın sağlanmasına katkıda bulunur (Vance, 1951b, Mandel, 1968, vol.2: 522-523). Ancak sözkonusu yüksek istihdam ücretleri artırmamaktadır (Dunne, 1990: 399). Talepteki değişim, yeni satınalma gücü yaratılarak değil; kaynakların bir sektörden diğerine para politikaları veya maliye politikaları aracılığıyla yeniden dağılımı ile oluşturulur (Mandel, 1968, vol.2: 524). Öyle ki sosyal devletin (welfare state) işlevlerine karşın savaşın ve askerî harcamaların etkisindeki devletin (warfare state) olumlu işlevi, ücretleri artırmayan (hatta baskılayabilen) yönüyle ifade edilmektedir (Nitzan; Bichler, 2006: 7). Ayrıca silahlanmanın doğuracağı yükün, GSMH'den daha hızlı artması durumunda askerî harcamalar, genel yaşam standardında gerilemeye de neden olabilir (Cliff, 1957). Bu kapsamda askerî harcamalar ve savaş sanayiinin gerçekleşmenin sağlanmasında olumlu etkiye sahip olduğunu savunmak, sözkonusu alanların finansmanının ücretlerden değil de artı-değer üzerinden yapıldığını ifade etmek ve artı-değeri

⁵⁶ Sözkonusu finansmanın artı-değere veya ücrete dayanması, silahlanma harcamalarını izleyen dönemdeki gelişmelerce analiz edilebilmektedir. Örneğin askerî harcamalar net ücretlerin milli gelir içindeki payında bir azalmaya neden olurlarsa, sözkonusu sektörün finansmanının işçi sınıfınca yapıldığı söylenebilmektedir (Mandel, 1993: 281)

düşüren ancak ücretleri artıran böyle bir sektörün varlığı ve devamlılığı kapitalist sistemin işleyiş mantığına da anlamlı değildir (Mandel, 1993: 280-281).

Bu nedenlerle askerî harcamaların ve savaş sanayiinin, diğer sektörler için nazaran sermayenin yüksek organik bileşimiyle çalışması ve finansmanının ücretler üzerinden yapılması ifade edildiğinde, tüketim mallarına olan talebi artırmada rolünün olmadığı, gerçekleşmeye katkı sunmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki 2.4.1. numaralı altbaşlıkta farklı kriz teorisyenlerinin barış dönemlerindeki askerî harcamaların ve savaş sanayiinin sermaye birikiminin krizini etkileyen konular üzerindeki teorik tartışmaları analiz edilmiştir. Aşağıda ise geniş içeriğiyle savaşların iktisadî etkileri ele alınacaktır.

2.4.2. SAVAŞTA ve SONRASINDA SERMAYE BİRİKİMİ KRİZİNİN ÖTELENMESİ

Genel çerçevede savaşın, krizi ötelemedeki iktisadî etkileri tezin birinci bölümünde sermaye birikimi krizine geçici çözümler sunabilecek yöntemler üzerinden analiz edilecektir. Söz konusu yöntemler;

- artı-değer oranının artırılması;
- üretken emeğin payının artırılması ve
- sermayenin değersizleştirilmesi idi.

Yukarıda aktarılan yöntemlerin krizin neden olduğu sorunları ötelemedeki etkileri, sınıfların depresyon döneminden çıkışta veya uzun dalganın genişleme eğilimli dalgasına girişte farklı olacaktır. Aşağıda bu kapsamda savaşın krizi ötelemedeki iktisadî etkileri bir bütün olarak teorik çerçevede incelenecektir.

2.4.2.1. Artı-Değer Oranının Artırılmasında Savaşın Rolü

Konu üzerine tartışma, savaş aracılığıyla yeni artı-değerin yaratılmasının mümkün olması veya savaşın artı-değer üretimine katkısı olmadan sadece daha önce üretilmiş olan artı-değerin transferini sağlaması üzerinedir. Aşağıda konu, öncelikle savaşın artı-değer üretimini artırıcı etkisinin olduğunu savunan görüşler çerçevesinde ele alınacaktır.

Tezin birinci bölümünde ele alındığı üzere, artı-değer oranının artırılması mutlak veya nispi olarak mümkündür. Artı-değerde sözkonusu mutlak ve nispi artış, çalışma saatlerinin uzatılması, ücretlerin düşürülmesi ve makineleşmenin getirdiği üretkenlik artışı aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu nedenle krizin ötelenmesinde savaşın rolü, hem çalışma şartlarını da içeren üretim yapısında hem de emeğin kendisini yeniden üretmesi sürecinde ve genel olarak emekgücü piyasasında neden olabileceği etkiler açısından değerlendirilmelidir.

Savaşın artı-değer üretiminde olumlu etkisi olduğunu savunan görüş, üretim araçlarının yıkımına neden olan savaşın, savaş sonrasında kâr oranında uzun dönemli yükseliş aşamalarına geçişte önemli bir ekonomik role sahip olduğunu ifade etmektedir. Savaş sırasında fabrikaların, köprülerin, demir yollarının, karayollarının yıkımı, kapitalist sistem açısından savaş sonrasında yeni üretim alanları ve pazarlar sunmaktadır. Öyle ki savaş sonrasında kapitalist sınıf için, yeni yatırım imkânları oluşmuş ve üretim malları ile tüketim malları talebi yaratılmış olur (Grant, 1960). Dolayısıyla savaşın tahribatının yüksekliği, savaş sonrasında üretim imkânlarının artması için ve böylece artı-değer üretimi sonucunda sermaye birikiminin sağlanması için önkoşuldur. Ayrıca sermayenin devir zamanındaki (üretim zamanı ve dolaşım zamanı) kısalış, yani üretilmiş olan artı-değerin paraya dönüşme süresinin kısalması, sermaye birikimini hızlandırmaktadır (Mandel; Freeman, 2008: 55). Bu açıdan savaş ve sonrasında, barış dönemlerinden farklı şekilde ilerleyen üretim süreci ve dolaşım süreci, artı-değer üretimi ve artı-değerin gerçekleşmesi üzerinde etkilidir.

Savaş konusu istihdam olanakları açısından ele alındığında O'Connor (1973: 153), barış dönemi koşullarında rekabetçi sektörlerde sömürü veya işsizlik arasında

seçime maruz bırakılan emekgücü için savaş dönemlerinde tekel sermayesinin ve devletin yeni iş imkânları oluşturduklarını ifade etmiştir. İstihdam olanakları artışı sırasında artı-değer üretiminde etkisi bulunacak şekilde emekgücü piyasasında ve özellikle de ücretlerde dönüşüm yaşanmaktadır. Böylece sınıf mücadelesinin durumuna da bağlı olarak savaşta mutlak ve nispi sömürü imkânlarının, barış dönemlerine nazaran artma olanağı gözlenmektedir.

Tezin birinci bölümünde mutlak olarak artı-değer üretiminin artırılmasındaki sınır yani işgününün azami sınırının emekgücünün fiziksel sınırları (sakatlanması, ölümü vb.) ve moral-toplumsal sınırları içinde değişime uğradığı; işgününün uzunluğunun toplumsal mücadelelerce ve yasal sınırlarla belirlendiği (Marx, 2004 [1867]: 229) ifade edilmiştir. Mutlak artı-değeri artırmak özellikle çalışma saatlerinin artırılmasıyla mümkün olduğu için, savaşın sözkonusu alandaki etkisi de önemlidir.

Barış dönemlerinde çalışma saatlerinin artırılmasının bir sınırı bulunmakta ve işgününün süresi, savaşların olmadığı dönemlerde, sınıf mücadelesinin gücüne bağlı olarak düşürülebilmektedir. Ancak savaş dönemlerinde “ulusal çıkarların korunması” kapsamında iş saatleri uzatılıp, paydos süresi kısılmakta, vardiya sistemi uygulanmakta, çalışma günlerinin sayısı artırılabilen ve fazla mesainin ödenmemesi ile ücretlerde düşme yaşanabilmektedir. Ayrıca savaşlarda halk, sivil üretimde de (çalışma hayatında) askerî disipline bağımlı kılınarak çalıştırılmaktadır (Liebknecht, 2009 [1915]: 150). Sözkonusu durumlar artı-değeri hem mutlak hem de nispi olarak artırmanın temel yollarıdır.

Savaşın ücretler üzerindeki etkisi, işçi sınıfının gücüne ve yedek sanayi ordusunun durumuna bağlıdır. Savaş dönemlerinde gönüllü ya da gönülsüz, bilinçli veya zorla, sınıf ve parti mücadeleleri askıya alınabilmektedir. Gizli de olsa devam eden mücadeleler dışında savaş, farklı sınıflar ve partiler arasında ilişkileri değiştirebilmektedir (Mandel, 1995b: 73). Sınıf ilişkileri gerginleştirdiğinden işçi sınıfına ayrıcalıklar da tanınabilmektedir. Ancak genellikle savaşta ölümler nedeniyle küçülen yedek sanayi ordusunun, ücretlerde büyük artışa neden olmasını engellemek için devlet sendikalar üzerinde baskı kurmakta, grev hakkı askıya alınarak düşük ücretle çalışma kabul ettirilmekte, iş değiştirmek engellenmekte ve işçi sınıfı ulusal-

uluslararası gücünü kullan(a)mamaktadır (Dobb, 1999: 66, 67 ve Carchedi, 2002a). Ayrıca savaşlarda ölümler nedeniyle küçülen yedek sanayi ordusuna rağmen ücretlerde artış görülmemesinin bir diğer nedeni, genel hayat standardında uzun dönemde azalma yaşansa da savaş ekonomisinde işçilerin her türlü koşulda çalışmayı kabul etmesidir. Silah üretiminin uluslararası işleyişi göz önüne alındığında, emeğin sömürülmesi de uluslar üstü olmaktadır (Oakes, 1944).

Diğer yandan savaş, tarımda çalışan nüfusun topraksızlaşmasına, üretim aracından uzaklaşmasına ve böylece yedek sanayi ordusunun genişlemesine ve tarım alanlarının kapitalist kullanıma açılmasına imkân sağlamaktadır (Federici, 2000: 156). Ayrıca savaşta geliştirilmiş olan gıda üretiminin endüstrileşmesi ve rasyonelleşmesiyle yiyeceklerin işlenmesi ve paketlenmesi faaliyetleri, sivil hayatta da uygulamaya sokulduğunda savaş sonrasında kadının emek piyasasına girebilmesine imkân vermiş ve bir anlamda da piyasadaki emekgücü arzını artırmıştır (Giddens, 2008: 294, 310). Sözkonusu örneklerdeki gibi yedek sanayi ordusunun genişlemesi de artı-değer üretimine olanak sağlamaktadır. Öyle ki eğer savaş sonrasında yedek sanayi ordusunda genişleme yaşanırsa, bu durumda işçilerin pazarlık güçleri azaldığından, nispi ücretlerin düşüşü engellenememekte ve emek üretkenliğinin artış hızı gerçek ücretlerdeki artıştan daha hızlı yükselebilmektedir (Mandel, 1986: 31). Ayrıca özellikle emekgücü piyasasının daha çok erkeklerden oluşturulduğu ve erkeklerin orduda görevlendirildiği (savaşta öldüğü) zamanlarda kadınlar, çocuklar, yaşlılar, göçmen işçiler ile (ve bazı durumlarda savaş esirleri ile) kaybedilen işgücünün yerinin genellikle daha düşük ücretlerle çalışanlarca doldurulması durumunda, savaşın artı-değeri artırması mümkündür. Dolayısıyla savaşta sınıf mücadelesinin karşısındaki farklı etkenler, çalışma koşullarında ve ücretlerde baskı yaratarak, artı-değer üretimini artırıcı etkiye sahiptirler.

Çalışma saatleri ve yedek sanayi ordusundaki gelişmeler dışında artı-değeri artırmanın bir diğer imkânı ise emekgücünün kendisini yeniden üretmesi için gerekli olan harcamaların düşmesidir. Savaş dönemlerinde üretim, askerî ihtiyaçların en üst seviyede karşılanmasıyla sivil halkın ihtiyaçlarından en az şekilde vazgeçmelerine neden olabilecek şekilde sürdürülmelidir (Spiegel, 1942: 108). Malların veya hammaddelerin savaş sonrasında kamu iktisadî teşebbüslerince üretilmesi ve düşük

fiyata sunulması da gerekli emek-zamanı azaltıp (Dobb, 1999: 66, 67), nispi artı-değeri artırıcı etki sağlayabilir. Emegücünün kendisini yeniden üretmesinin ucuzlaşmasının bir diğer şekli ise karne uygulamasıyla görülmektedir. Bu durumun farklı açılardan analizi gereklidir. Şöyle ki mutlak sömürü imkânlarının normal koşullara göre daha mümkün olduğu savaş ve sonrası dönemde, örneğin tüketimin karneye bağlanması bir taraftan emegücünün kendisini yeniden üretmesi için gerek duyduğu ihtiyaçları sınırlayabilmekte ve nispi artı-değeri artırabilmekteyken; diğer yandan karne uygulaması aracılığıyla beslenmenin kısıtlanması nedeniyle işçi günlük olarak ihtiyaçlarını karşılayamadığından fiziksel olarak güçsüz düşmekte ve emegücünün üretkenliği azalmaktadır. Bu ise diğer koşullar sabitken nispi artı-değeri düşürebilmektedir.

Emegücünün savaş sırasında kendisini yeniden üretebilmesinde savaşın meta piyasasındaki etkisi de önemlidir. Genel olarak savaş dönemlerinde yaşanan “tasarruf tedbirleri”, fiyatların artırılması ve ücretlerin düşük tutulması şeklinde gerçekleşmektedir. Bunlar, emegücünün kendisini yeniden üretmesini zorlaştırmaktadır. Öyle ki savaş dönemlerinde ithalat kesilebildiği ve ülke içi üretim daha çok savaş ihtiyaçlarının üretimine yöneldiği ve doğal kaynaklara ulaşılmasında güçlük, ulaşım maliyetlerinin artması ve yüksek riske bağlı olarak artan sigorta primleri nedeniyle tüm mal ve hizmetlerde fiyat artışları yaşanmaktadır (Spiegel, 1942: 134). Ayrıca savaş öncesi dönemden kalma tüketim mallarının tüketilmiş olmasıyla, onların yerlerine konulamamaları, emegücünü olumsuz etkileyebilmektedir (Oakes, 1944). Öyle ki sadece beslenme konusu değil; barınma imkânı, sağlık hizmetleri, taşımacılık gibi alanlardaki aksamalar, emegücünün kendisini yeniden üretmesinde sorunlara neden olabilmektedir. Sözkonusu durumların, ücretler üzerinde baskının olduğu savaş dönemlerinde sermayedara yansıtılması ise mümkün olmadığından, emegücünün koşullarını geriletici bir şekilde gerçekleştirilecekleri düşünülebilir.

Artı-değer kütlesi, artı-değer oranı ile işçi sayısının çarpımıyla ifade edildiği için (Marx, 2003b [1894]: 208), savaşta tam istihdam koşulları ile üretim yapısının teknoloji-yoğun veya emek-yoğun hale gelmesi, artı-değer kütlesindeki gelişmede etkilidir. Bu kapsamda savaşın sermayenin organik bileşimine etkisi farklı şekillerde

gerçekleşmektedir.

Savaş sırasında devlet kontrolündeki ekonomide sermayenin organik bileşimi azaltılabilmektedir. Öyle ki devlet tarafından sipariş edilmiş silah talebi karşısında savaş sanayiindeki sermaye, rekabet etmek için yatırım yapmak zorunda değildir. Sözkonusu durumda eğer savaş sırasındaki tam istihdam koşullarında örneğin üç vardiyalı ve altı gün çalışma şekline geçilirse sermayenin organik bileşimi düşer ve mutlak artı-değer artar (Spiegel, 1942: 112 ve International Bureau of Revolutionary Party, 2001). Daha pahalı hammadde ve enerji maliyetleri ise, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi demektir ve sözkonusu artış, diğer her şeyin sabit olduğu varsayımıyla ortalama kâr oranlarının düşmesine neden olmaktadır (Mandel, 1986: 81). Bu sebeple savaşların önemli nedenleri arasında işgal edilmiş olan ülkelerdeki hammadde, mallar, makine ve ulaşım araçlarına el koymak, yeraltı/yerüstü kaynaklarına ulaşım ve savaşın üretim faaliyetlerini, maliyetlerin düşük olduğu ülkelere kaydırabilmesi yer almıştır. Kaynakları elde etmeye yönelik sözkonusu savaşlarda, özellikle de başta petrol olmak üzere üretimde kullanılan enerji kaynaklarının kontrolüne sahip olmak, sermayenin organik bileşimini düşürmekte ve böylece artı-değeri artırmada role sahiptir.

Ancak savaş aracılığıyla sermayenin organik bileşiminin yükseltilmesi de mümkündür. Savaşan tarafların askerî yenilik arzusunun sonucu olan bir dizi yeni sanayiinin keşfi, kimyasallar, plastik, radyo, televizyon, radar, nükleer enerji, özel amaçlı çelik üretimi, inşaat gibi pek çok sahada yeni teknolojik yatırım alanları doğurmaktadır (Mattick, 1959). Ayrıca tekeller, barış zamanlarında kâr maksimizasyonu amacıyla üretimi sınırlandırıp, teknik gelişmeleri sabote ederek ve hatta icatların patentlerini satın alıp kullanıma sokmadıkları halde; savaşta devlet kontrolü ve savaş ekonomisi ihtiyaçları nedeniyle, teknikte köklü değişiklikleri kullanıma sokmaktadırlar (Dobb, 1999: 44). Sözkonusu durumda artan teknolojik gelişmeler, nispi artı-değerin yükselmesine ve yüksek üretkenlik sonucunda kâr oranlarının artmasına neden olabilmektedir. Sözkonusu duruma savaşın neden olduğu tahribat da eklendiğinde, boom (uzun süreli hızlı büyüme dönemleri)-kriz-boom çevrimi, boom-savaş-boom şekline dönüşebilmektedir. Kriz dönemlerindeki iktisadî süreç (yüksek üretim seviyesi, üretkenlik artışı, tam istihdam, vb.) savaşta

izleyen dönemlerde de görülmektedir (Cliff, 1948). Üretim zamanının kısılmasında üretici güçlerin gelişmesi, teknik ilerleme, üretim örgütlenişi ve üretim kesintisine son veren araçların kullanımı önemlidir (Mandel; Freeman, 2008: 55). Bu çerçevede savaşın neden olduğu teknolojik gelişmelerin üretim zamanının kısılmasında etkili oldukları görülmektedir.

Savaş sırasında yukarıda aktarılan şekillerde artırılmış olan artı-değerin gerçekleşmesi, yani üretilenler için talep yaratılması, planlı ekonomi sayesinde düzenlenebilmektedir. Plansız (anarşik) üretim örgütlenişini, sermayeler arasındaki rekabeti ve üretilen mallar için yeni pazarlar bulma zorluklarını gidermek (Mandel; Freeman, 2008: 56) için yapılan planlama, dolaşım zamanını kısararak sermayenin devrini hızlandırmaktadır. Barış dönemlerinde planlamanın önündeki engeller, savaş döneminde değişen koşullar nedeniyle ortadan kalkmakta ve savaş sonrasında piyasa mekanizmasının yerine finansman, emek ve kaynak dağılımı, doğrudan devletin kontrolünde gerçekleşmektedir. Böylece neden, ne kadar ve kim tarafından üretilip satılacağı planlanabilmektedir (Dobb, 1999: 65 ve Spiegel, 1942: 183). Ayrıca sadece silah üretimi ele alındığında dahi, üretimlerinden önce talepleri güvenceye alınmış, devletin siparişiyle üretilmiş olan sözkonusu sektördeki emtianın gerçekleşmesi açısından böylece sorun yaşanmamaktadır. Bu şekilde savaş yıllarında emekgücünün, sermayenin ve malların ülkeler arasındaki hareketliliğinin sekteye uğraması gibi sorunları dikkate alan savaş ekonomisi, üretim süreci ve üretim ilişkilerini de etkilemektedir.

Savaşın tekil ve farklı yönleriyle artı-değer üretimini artırıcı rolü yukarıda ele alınmıştır. Ancak bunun dışında, savaşın tekil etkilerini değil; savaş sürecinin bir bütün olarak incelenmesi gerektiğini ve bu kapsamda iktisadî olarak savaşın artı-değer üretiminde katkısının olmadığını ifade eden görüşlere aşağıda yer verilmiştir.

Savaş aracılığıyla artı-değer üretiminin olmadığını ve savaşta sadece varolan artı-değerin bölüşümünün (transferinin) sözkonusu olduğunu ifade eden çalışmalarda, artı-değer transferi dış ticaret yoluyla ülkeler arasında olabileceği gibi, aynı ülkede sınıflar arasında ve hatta sermaye sınıfının kendi içinde el değiştirme şeklinde de yaşanabilmektedir. Ayrıca askerî harcamalar savaş dönemlerinde de, yukarıdaki

altbölümde barış dönemlerinde incelendiği üzere, iktisadî etkileri açısından tartışma konusudur. Tartışma, savaş süresince ve savaşın ertesinde, askerî harcamaların üretici güçlerin etkin kullanılmaması ve devlet bütçesindeki yükü üzerinedir.

Savaşta artı-değer üretiminin olmadığını savunan görüş genel olarak ele alındığında, eğer savaş öncesinde kullanılmayan kaynaklar savaş nedeniyle kullanıma sokuluyorsa artı-değer üretiminde artış yaşanmaktadır. Bu çerçevede savaş ve sonrasında, savaş öncesindeki işsiz emekgücünün istihdamı ve sömürüsü artıyorsa, sadece bu durumda savaş artı-değeri de artırıyor denebilmektedir. Aksi halde savaş, kullanılmakta olan kaynakların sadece bölüşümünü etkilemektedir (Pala, 2005: 213).

Konu, sektörler açısından ele alındığında savaş zamanında bir endüstrinin kâr oranlarını artırabilmesi ancak, başka bir endüstrinin zararı neticesinde gerçekleşebilmektedir (Cliff, 1948). Savaş, sadece savaş endüstrisini değil, ayrıca savaşla ilgili elektronik, enerji, lojistik sektörlerine, konut ve altyapı inşaatı gibi alanları etkilemektedir. Genel anlamda savaş, savaşın yıkımının tekrar inşaatını sağlayan, yeniden yapılanma konusunda faaliyette bulunan sektörlerle kâr sağlamaktadır (Pala, 2005: 208). Ayrıca savaşta, değişim sürecinin (spekülatif hareketlerin) sonucunda da yüksek savaş kârları oluşabilir. Savaş döneminde üretim azalırken, sermayelerini bankalarda spekülasyonist amaçla tutanlarla, ticari işlemlerde değerlendirebilenler arasında; yani ticaretle uğraşanlar ve finans kapital arasında bölüşüm ilişkileri yaşanır (Bukharin, 1971 [1920]: 35-36). Sektörler arasında gerçekleşen bu durum artı-değerin üretimini değil, yeniden bölüşümünü göstermektedir.

Sektörler arasındaki artı-değer transferinde olduğu gibi savaşta galip ülkenin geliri, mağlup ülkenin aleyhine yükselmektedir; yani yine bir transfer sözkonusudur (Cliff, 1948). Oysa savaşların ekonomiye olumlu etkisi olduğunu savunan tezlerde, tüm dünya pazarı değil, bazı gelişmiş ülkelerdeki sermaye birikimi dikkate alınmaktadır. Ayrıca tüketim harcamaları ile yatırım harcamaları ve üretim aşamasında oluşan artı-değer ile dolaşımda oluşan spekülatif kazanç arasındaki fark dikkate alınmamaktadır. Bu nedenle savaşın değer yarattığı savunulmaktadır. Oysa

savaş sürecinde artı-değer üretilmez; ancak bazı sektörlerde yüksek kâr aktarılır (Pala, 2005: 203-215). Dolayısıyla bu kapsamda savaş sırasında yaşanan, daha önce üretilmiş olan artı-değerin el değiştirmesidir; yani kârın transferidir. Artı-değer üretimini etkilemediği sürece, savaşın sermaye birikimi krizinin ötelenmesine de etkisi yoktur. Savaş sırasında yeniden üretimde yaşanan gelişmeler de bu görüşü desteklemektedir.

Kapitalist sistemde basit yeniden-üretim ve genişleyen yeniden-üretim dışında, daraltılmış yeniden-üretim de sözkonusudur. Daraltılmış yeniden-üretimde kapitalistler, bir önceki üretim sürecinde kullanılmış olan değişmez sermayeyi, çeşitli sebeplerle yenileyememekte ve verilen düşük ücretler, işçiye işgücünü yeniden üretimi için yeterli olmamaktadır. Daraltılmış yeniden-üretimde, üretimin düşmesi sürekliliğin kesilmesine, fabrikaların kapanmasına ve işçilerin işten çıkarılmasına yol açmaktadır. Böylece toplam satın alma gücü düşmekte; firma iflasları artmaktadır. Kapitalist sistemde daraltılmış yeniden-üretim en tipik örneği, savaş ekonomisidir (Mandel, 2008: 310- 311). Düşük (genellikle de negatif) kâr oranları ve düşük sermaye birikimiyle savaş ekonomisinde üretim, kullanım değeri için yapılmaktadır (Cliff, 1948). Savaş ekonomisinde değişmez sermaye ve emekgücünün önemli bir kısmı, makinelerin, hammaddelerin ve emekgücünün yeniden üretimine değil; tahribat (yıkım) araçları yapımına yönlendirilirler. Bu nedenle savaş ekonomisinde değişmez sermayenin sürekliliği garanti altında olamazken; gerek orduda görevlendirilen işçi sınıfının geliri olmadığından, tüketim talebi de azalmakta, gerekse emeğin üretkenliği düştüğünden ve hatta emekçi sayısındaki azalmadan ötürü, emekgücü de tümüyle yeniden üretilemeyebilir (Bukharin, 1971 [1920]: 46 ve Mandel, 1968, vol.1: 332). Ayrıca eğer savaş ekonomisi dönemlerinde devletin kullandığı mal ve hizmetler, nihai ürün olarak düşünülürse, diğer sektörlerdeki üretim azalışına rağmen, milli gelirde bir artış izlenebilir. Ancak üretilen tanklar, uçaklar gibi tahribat (yıkım) araçları yeniden üretim sürecine girmediklerinden, başka bir sektörde hammadde olarak kullanılmadıklarından, milli gelirde neden oldukları sözkonusu artış, varolan değişmez sermaye miktarında ve emekgücünün üretkenliğinde azalmaya eşlik eder (Mandel, 1968, vol.1: 333 ve Bukharin, 1971 [1920]: 47). Savaşta yaşanan tahribat da eklendiğinde daraltılmış yeniden-üretim

alanı genişlemiş olmaktadır.

Bu çerçevede emegücünün büyük bir kısmını emen ordu, üretim ve tüketim malları üretmediğinden, üretim sürecindeki emegücünü sermaye birikimindeki işlevini gerçekleştiremediği orduda görevlendirdiğinden (askerler üretimde bulunmadıklarından artı-değer üretmezler), savaş dönemlerinde artı-değer üretimi de azalmaktadır (Bukharin, 1971 [1920]: 45). Ayrıca konu, uzmanlaşmış emek sözkonusu ise daha net gözlenmektedir. Çünkü uzmanlaşma hem üretkenliği artırarak, hem de ücretlerde düşüşü sağlayarak yeniden üretim sürecinin maliyetlerini düşürmektedir (O'Connor, 1975: 326). Bu nedenle, savaşlarda ölen uzmanlaşmış işçilerin çalıştıkları sektörlerde hem üretkenlik düşebilir hem de ücretler yükselebilmektedir.

Artı-değerin artırılması için nispi artı-değerin, yani işçilerin kendilerini yeniden üretmelerinin en önemli imkânı, tarımdaki ve işçiler için tüketim malları üreten dallardaki emek üretkenliğiyle ilgilidir (Mandel; Freeman, 2008: 34). Ancak üretimin sözkonusu şartları yerine getirememesiyle gıda-beslenme konusundaki sıkıntılar ve genel olarak fiyat artışları da savaş dönemlerinde özellikle önem kazanmaktadır.

Üretim için gerekli olan kaynaklara ulaşım zorlaştığından, maliyetlerin artması, savaşın üretim üzerindeki bir diğer etkisidir. Öyle ki savaşan ülkenin ithal edeceği metanın örneğin bombalanarak, fiziksel olarak tahrip edilmesi veya ambargo uygulanması da üretimi zorlaştırmaktadır (Spiegel, 1942: 284). Ayrıca savaş sırasında tahrip edilen gıda üretimi nedeniyle yaşanan kıtlık, karaborsanın ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu ise belli kesimlerin zenginleşmesi dışında, uzun dalgaların seyrini etkileyecek kapsamda iktisadî bir etki doğurmamaktadır.

Dünya ekonomisi genelinde kapitalist sistemde savaşın etkisi incelendiğinde, savaş aracılığıyla yaratılan genişleme ve Keynesyen teorideki gibi meta için talebin artırılması (gerçekleşme), krizi önlemeye yetmemektedir (Bukharin, 1971 [1920]: 46). Savaş, sadece aşırı birikmiş sermayenin olduğu, savaşları diğer ülkelerin sınırları içinde yapan ve tahrip edilen ülkelere savaş sonrası yardım adı altında kaynak arz eden ülkelerin uluslararası artı-değeri mülk edinmelerine yaramaktadır (Carchedi, 2002a). Bu kapsamda savaşın tekil sermaye grupları açısından etkisi olumlu olabilir.

Sözkonusu varolan artı-değerin transferi, sermaye grupları arasındaki bölüşümden ve sınıflar arası mücadeleden doğmaktadır (Pala, 2005: 213). Savaş, dünya genelinde artı-değerin artmasını sağlamadan, sadece bölüşümünü etkilemektedir.

İlerleyen alt başlıkta, savaşın sermayenin birikim krizinin ötelenmesi yöntemlerinden üretken emeğin payının artırılması üzerindeki etkileri işlenecektir.

2.4.2.2. Üretken Emeğin Payını Artırmada Savaşın Rolü

Üretken olarak tanımlanmış olan emek; yani artı-değer üreten veya artı-değer üretiminin artırılmasında olumlu etkisi olan alanlarda çalışan emeğin, üretken olmayan ve dolayısıyla da üretilmiş olan artı-değerden pay alan emeğe oranla toplam istihdamdaki payının artması, diğer koşullar veriyken kâr oranında artışa neden olabilmektedir. Bu nedenle savaş dönemlerinde, barış dönemlerine kıyasla sektörler arası ve üretken faaliyetler üzerindeki değişimin incelenmesi önemlidir. Savaş dönemlerinde üretken olmayan faaliyetlerin kısılması, eğer yetersiz talep sorunu yoksa sözkonusu üretken olmayan alana giden kaynakları üretken alanlara yönlterek artı-değer üretimine olanak sağlayabilmektedir. Aşağıda öncelikle savaşın, üretken emeğin payını düşürdüğüne yönelik görüşler ele alınacaktır.

Üretken emeğin payının düşmesi konusu, öncelikle silah üretiminin üretken alan sayılmaması çerçevesine dayanmaktadır. Bu kapsamda barış zamanı artan askerî harcamalar, iktisadî olarak çöküş tehlikesini işaret etmektedir; çünkü askerî teknoloji, egemen, başat sanayide üretilmektedir ve ekonomide büyük bir pay sahibi olan sözkonusu sanayiini resesyondan kurtarmak için kamunun varolan militarizm talebini artırdığını göstermektedir. Ayrıca savaş sanayi, üretim tekniklerini geliştirmemektedir. Özellikle topyekûn savaşta askerî donanım imalatı için kitlesel üretim teknikleri kullanılmıştır. Bunun sonucunda üretimi hep daha maliyetli olan silahlar üretilmektedir. Artan savaş sanayi ve askerî harcamalar için kaynaklar, üretken alanlardan üretken olmayan sözkonusu alanlara aktarılmaktadır ki sözkonusu süreç iktisadî çöküşü hızlandırmaktadır (Georgiou, 1983: 193-194 ve Giddens, 2008: 294). Sözedilen faaliyetlerin üretken faaliyet olmadığı kabul edildiğinde, sözkonusu

alanlardaki üretimin de üretken emeğin payını artırıcı etkisi olmadığı söylenebilmektedir.

Bu kapsamda artan askerî harcamalar da iktisadî olarak sorunlara çözüm oluşturmamaktadır. Bilakis yapılan yüksek harcamalar topluma yük getirmektedir. Sözkonusu üretimler için sadece yüksek teknoloji kaynakları değil; ayrıca bunları kullanabilme yeteneğine sahip üst düzeyde eğitilmiş işçiler (vasıflı emeği) de, üretken olmayan sözkonusu alana çekilmektedir. Ayrıca teknoloji-yoğun üretim sistemlerinde silahların aşırı üretimleri karşısında piyasa aramak, savaşların çıkmasını gerektirmektedir (Kaldor, 1981: 220). Üretken sayılmayan askerî harcamalar böylece hem kâr oranlarını yükseltmemekte hem de savaşların artışının bir nedeni olarak görülmektedir.

Askeri harcamalar ve savaş sanayi dışında doğrudan savaşın üretken emeğin payını azaltıcı etkisi, savaş sırasında üretimin durmasına bağlı olarak ifade edilmektedir. Ayrıca savaşta yaşanmış olan yıkımın onarımının ve yeniden inşasının neden olacağı sermaye talebi, bankacılık tröstlerinin gelişimine neden olmaktadır (Bukharin, 1996 [1917]:138). Gelişen finans kesiminde istihdam edilen emek üretken sayılmamaktadır. Çünkü sermaye birikimi için belli bir tarihsel aşamanın ihtiyaçları çerçevesinde gerek duyulan dolaşım alanındaki emek (burada finans kesimindeki emek), artı-değer üretimi için olması şart koşulan bir emek değildir ve sözkonusu alanın finansmanı artı-değerden pay aldığı için, artı-değeri ve buna bağlı olarak da kâr oranını düşürebilmektedir (Savran; Tonak, 1999: 129-130). Savaş sonrasındaki tahribatın giderilmesi için uluslar arası kredilerde artış yaşanması P-M-P' devresi⁵⁷ndeki faaliyetlerin gerçekleştirilmesi ve böylece sermaye birikimi için gereklidir. Sözkonusu kredilerdeki artış neticesinde üretim artışı gerçekleşebilmektedir. Ancak sözkonusu sektör, üretken olmayan emeğin istihdamdaki payını da artırmaktadır.

Yukarıda ifade edilmiş olan görüşlerin aksine, savaş dönemlerinde üretken

⁵⁷ Tezin birinci bölümünde açıklanmış olan P-M-P' devresi, para-meta-para sermaye çevrimidir ve sermayenin genel formülünü ifade etmektedir.

emeğin toplam istihdam içindeki payının arttığına yönelik görüşlerin analizinde ise ülkelerin savaşlardaki üretim faaliyetleri önem taşımaktadır. Öyle ki savaş zamanlarında da ülkeler hammadde kaynaklarına duydukları ihtiyaç gibi nedenlerle, dünya ekonomisinde diğer ülkelere bağımlıydılar. Dolayısıyla savaşların ülkeleri, dünya ekonomisinden tümüyle birbirinden bağımsız hale getirdiği düşünülmemelidir. Ancak savaşan ülkelerde “kendi kendine yeterlilik” bağlamında ulusallaştırma eğilimleri görülür. Bu nedenle savaşan gruplar arasında mal ve emegücü hareketi durur; ülke içinde üretken güçlerin yeniden dağılımı gelişir (Bukharin, 1996:135). Dolayısıyla uluslararası iş bölümünde belli bir alanda konumlanmış olan bir ülke, savaş nedeniyle diğer ülkelerle ticari ilişkilerinde sarsılma yaşaması sonucunda üretken faaliyetlerine öncelik verebilme özgürlüğüne kavuşabilmektedir. Böylece sözkonusu ülkede örneğin üretken olmayan hizmet sektörünün payı düşebilmekte ve savaşla ilgili ihtiyaçlara öncelik verilerek, sözkonusu sektörlerde üretken emeğin payı artabilmektedir.

Üretim sürecinin devamı sayılan hammaddelerin ve metaın taşınması faaliyetleri ve bunların depolanması faaliyetleri, üretimin gerçekleşmesi için gerekli faaliyetler kapsamındadırlar.⁵⁸ Bu alanlar olmadan üretimin sürmesi mümkün olmadığından sözkonusu alanlardaki emek de üretken sayılmaktadır (Savran; Tonak, 1999: 131). Böylece devlet siparişiyle önceden satın alınmış silah üretimi nedeniyle özellikle depolama alanındaki faaliyetlerdeki azalma, o alandaki emeğin üretime ayıracağı süreyi artırmaktadır. Ayrıca savaş dönemlerindeki planlama çalışmaları ile kaynaklar öncelikle ihtiyacın karşılanmasına yönelik üretken alanlara aktarılacağından ve aşırı üretime neden olabilecek piyasa mekanizmasını durdurduğundan, fazla üretilmiş meta sorunu yaşanmayacak, aksine meta karneye bağlanacak ve tüketimi sınırlandırılacaktır (Spiegel, 1942: 183, 194). Bunların gerçekleşme sorununun giderilmesi için ihtiyaç duyulmuş olan üretken olmayan birçok alana da ihtiyaç kalmayacaktır. Böylece savaş zamanlarında kapitalist sistemin normal işleyişinin

⁵⁸ Bununla birlikte, sadece dolaşım sürecinden daha fazla kâr elde etmede kullanılan taşımacılık ve depolama faaliyetleri, (örneğin farklı devlet politikaları neticesinde gerçekleştirilen spekülasyon amaçlı ve sadece ihracata yönelik depolama ve taşımacılık) üretim sürecine dahil edilmezler ve buradaki emek de üretken sayılmamaktadır (Savran; Tonak, 1999: 131-132).

geçici olarak askıya alındığı dönemlerde, ihtiyaçların değişmesi sonucunda kaynakların dağılımı değişmektedir. Ayrıca savaş dönemlerinde özellikle silah üretimine yönelik, savaş sonrasında ise tahribatın giderilmesine yönelik üretim sektörlerine kamu iktisadî teşebbüslerinin kaydırılmasının yanı sıra, bazı özel mülkiyete ait fabrikaların, özellikle de ağır sanayiinde, savaş ihtiyaçlarına uygun üretime geçirilmesi de mümkündür. Sözkonusu alanlarda savaşa yönelik üretimin gerçekleşmesi, savaşla ilgili sanayiinin içeriğine bağlı olarak üretken emeğin payını değiştirebilmektedir.

Savaş dönemlerinde bir alandaki teknik icat, başka bir alanda tamamlayıcı icatları getirmektedir. Bu durum özellikle savaşılan ülke tarafından yapılan teknik ilerlemeler karşısında durabilmek için, karşı tarafın yaptığı yeni gelişmelerde görülmektedir. Konu özellikle silah üretimi için önem taşımaktadır. Örneğin sivil jet seyahatleri, iletişim ve bilişim teknolojisi gibi en önemli teknolojik yeniliklerin kökeni savaşlarda veya silahlarla ilgili gelişmelerin sonucunda oluşmuştur (Giddens, 2008: 316). Savaşla ilgili bilimsel buluşların endüstriyel üretimin sivil alanlarına uygulanması açısından ele alındığında, sivil üretimde de üretken faaliyetlerin artmasına imkân sağlayabilmektedir. Örneğin demiryolu taşımacılığı gibi üretken bir faaliyet, bazı ülkelerde (örneğin Prusya) büyük ölçüde askerîyenin gereksinimlerini karşılamak için inşa edilmiş ve daha sonra sivil alanlarda kullanılmıştır (Giddens, 2008: 294, 310). Böylece savaş, sivil alanlarda üretken faaliyetlerin artışını sağladığı oranda üretken emeğin istihdamdaki payını da artırmaktadır.

Sektörlerin üretken ve üretken olmayan sektörler olarak ayrımı doğru bir tasniftir (Kidron, 1977). Toplam sermaye açısından savaş ve özellikle de savaş sanayi, üretken olmayan bir tüketim alanıdır. Çünkü emekçi sınıfın geliri, artı-değer olarak kapitalistin eline geçecekken, dolaylı vergilerle sözkonusu üretken olmayan faaliyetlerin finansmanı için kullanıldığından militarizm, genel sermaye birikimini yavaşlatmaktadır (Grossman, 2003: 98). Ancak silah sektörünün, üretken sektörlerden ayrılarak, bir israf sektörü olarak tanımlanması ve kapitalist sistemin işleyiş dinamiklerinin sadece üretken sektörlerle yüklenmesi doğru değildir. Öyle ki üretken sektörlerden üretken olmayan savaş sanayiine kaynak aktarımı, öncelikle üretken sektörler için sermayenin organik bileşimini düşürebilmekte ve sözkonusu

sektörler için kâr oranını yükseltebilme imkânı doğmaktadır. Aksi halde bir sektörden diğerine kaynak aktarımı sermayenin organik bileşimini yükseltecek şekilde gerçekleşirse, kâr oranlarının düşmesine de neden olabilmektedir. Bu nedenle tek başına savaş sanayiinin faaliyetleri, sistemin krizini erteleme imkânını vermemektedir ancak, genel olarak üretken sektörlerdeki kâr oranındaki artış, üretken olmayan alanlardaki harcamalarla bağlantılıdır (Kidron, 1977). Tüm bu etkileşimler nedeniyle krizler karşısındaki rolün incelenmesinde gerek üretken ve üretken olmayan sektörlerin dağılımının gerekse bunların savaşla olan etkileşiminin birlikte analiz edilmesi gereklidir.

İlerleyen alt başlıkta, sermayenin birikim krizinin ötelenmesi yöntemlerinden sermayenin değersizleşmesi konusu işlenecektir.

2.4.2.3. Sermayenin Değersizleşmesinde Savaşın Rolü

Tezin birinci bölümünde ifade edildiği üzere, düşük üretkenlikte çalışan ve kâr olanaklarına göre aşırı biriken sermayenin, üretimden çekilmesinin bir sonucu olan sermayenin değersizleşmesi, sermayenin organik bileşimini düşürerek (artı-değer üretimini kısmadan), kâr oranını artırma imkânlarından biridir (Moseley, 2007: 7). Sermayenin krizlerle mali olarak değersizleşmesi dışında savaş, sermayeyi fiziksel olarak da tahrip ederek değersizleştirmektedir (Mandel, 1993: 288). Bu çerçevede savaş, hem fabrikaların ve makinelerin hem de altyapının fiziksel yıkımı ve tahribatıyla, sermayenin değersizleşmesini artırmaktadır. Sözkonusu değersizleşme, eğer tahrip edilen üretim faktörleri eski ve düşük üretkenlikte çalıştırılan üretim faktörleriye, hem fiziki hem de mali bir değersizleşmeye neden olmaktadır. Ancak kâr oranını yükseltmenin diğer yöntemlerinde de incelendiği üzere, süreç kendi içinde karşıtını da oluşturmaktadır. Sermayenin değersizleşmesinin çelişkisi de, sürecinin sonucunda sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasındaki artış ile izlenebilmektedir. Ayrıca aşırı üretim sorunu karşısında savaş, üretilmiş olan değeri ortadan kaldırarak krize karşı geçici bir çözüm sunabilse de, aşırı üretim krizini sadece öteleyebilmektedir. Bu bağlamda savaşın sermayeyi değersizleştirerek,

birikimi yeniden başlatan bir iktisadî rolünden sözedilse de, kapitalist sistemin kriz-savaş- yeniden yapılanma- yeni kriz şeklinde sıralanan içsel döngüsünün işleyişi sorgulanmalıdır.

Krizlerde meta fiziksel olarak tahrip edilmediğinden, metanın kullanım değeri zedelenmez ve sözkonusu metayı değerinin altında satın alarak yeniden üretimde kullananlar için bu durum işçi başına değişmez sermayeyi azaltarak, kâr oranını yükseltebilmektedir. Öyle ki birikmiş sermayenin, teknoloji değişimi nedeniyle dönemselsel olan değersizleşmesinde üretim kütleleri aynı kalırken; varolan sermayenin değeri düşmektedir. Sözkonusu şekilde kriz, kapitalist sistemde krizleri öteleyebilmektedir. Aynı etki yeniden üretim araçları, değer ve kullanım değeri olarak savaşlarda yok edildiklerinde de ortaya çıkmaktadır. Savaşlarda, krizlerden farklı olarak, ayrıca meta da ortadan kaldırıldığından (fiziksel olarak tahrip edildiğinden), metanın gerek değerleri gerekse kullanım değeri zedelenir. Savaş hem silahları hem de tüketim ve yatırım mallarını, altyapı sistemini de tahrip ettiğinden savaş aracılığıyla, daha düşük bir gelişme aşamasındaymış gibi (kalkınmanın ilk aşamalarındaki gibi), sermaye için daha geniş üretim ve pazar alanları açılmış olmaktadır (Grossman, 2003: 95-97, 98 ve Carchedi, 2002b: 104). Bu kapsamda krizlerin sermayeyi değersizleştirerek, kâr oranlarında artışı sağlama imkânının olmadığı yüksek sermaye birikimi karşısında, dünya çapındaki genel savaşlara ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece sermaye birikiminin yeniden başlayabilmesi için sadece sınıfların çevrimlere değil, dünya savaşları çevrimlerine de gereksinim duyulmaktadır (Mattick, 1969: 135). Savaşın, sermayenin değersizleşmesi konusu bağlamındaki iktisadî işlevi bu çerçevede anlaşılmaktadır.

Savaş aracılığıyla değersizleşme, savaşın bizzat yaşandığı ülkeler ile savaşın fiziksel yıkımının olmadığı ülkelerde farklı işlemektedir. Buna göre tahrip edilen ülkelerdeki yeniden yapılanma sürecinde, tüketim ve yatırım araçlarının yeniden üretim süreci başlar. Savaş sırasında üretkenlik artışında önemli gelişmeler yaşandığından, sözkonusu süreçte savaşın öncesindeki eski teknoloji kullanılmaz. Savaş sırasında tahrip edilen üretim, savaş sonrasında daha üretken araçlarla sürdürülür. Savaşta yıkım yaşayarak görece geri kalan ülkeler, savaş sonrasında yeniden yapılanma sürecinde eski üretim seviyelerine nazaran daha yüksek ve

kendilerini daha rekabet edebilir seviyeye taşıyan üretim araçları ile sürece devam ederler.

Sözkonusu sürecin azgelişmiş ülkelerdeki analizinde savaş, eşitsiz gelişme⁵⁹ nedeniyle en son üretim teknikleri veya emek düzenlemelerini kullanamadığından ve yeni teknolojileri periyodik olarak üretimde uygulayamadığından, emek verimliliği düşük olan ülkelerdeki sanayiinin tahribatına neden olmakta ise ve yerine yeni teknolojinin geçirilmesi sağlanırsa, ülkeler arasındaki gelişme düzeyindeki farkın azalmasına neden olabilir. Ayrıca savaşla ele geçirilen ülkelerin düşük üretkenlikte çalışan sermayelerinin yerine gelişmiş kapitalist ülke sermayesinin daha yüksek üretkenlikte çalışan sermayesinin geçişi de, değersizleşme sürecinin etkisini artırmaktadır. Ancak eşitsiz ve bileşik gelişmenin varlığı nedeniyle azgelişmiş ülkelerin ekonomileri azgelişmiş ülkelere has bir gelişme geçirmektedir. Şöyle ki, sözkonusu ülkelerin ekonomileri, bir modern sektör ve bir geleneksel sektörün bileşimi olarak görülmektedir (Mandel, 2005b: 215, 216). Bu nedenle savaşın sonucu azgelişmiş ülke aleyhine ise, sözkonusu ülkenin gelişmesi de bir azgelişmiş ülke gelişmesi şeklinde, sınıflar arası yaşanan tüm çatışmalarıyla gerçekleşebilmektedir.

Savaş sırasında düşmanın ülke topraklarına girmediği ülkede ise, üretim güçlerinin ve altyapının tahribatı yaşanmadığından, yeniden yapılanma süreci yaşanmaz. Sadece savaş sanayi için gerekli kaynak transferlerinin yeniden dağılımı gerçekleştirilir. Ancak savaşta tahribat yaşamayan ülkeler de ihracat ve yardım adı altında, savaşta tahrip edilen ülkelerin yeniden yapılanması sürecine katılabilirler.

⁵⁹ Eşitsiz gelişme sanayi ile tarım arasında, sanayinin çeşitli kolları arasında, aynı ülkenin çeşitli bölgeleri arasında ve daha önce sanayileşmiş ülkelerle, sömürge ve yarı-sömürge ülkeler arasında gerçekleşmektedir (Mandel, 2008: 347-348). Eşitsiz gelişme, ülkelerin, toplumların düz olmayan bir gelişme izlediklerini ifade etmektedir. Bazı durumlarda gelişmede geri kalanlar ötekileri yakalayıp, başlangıçta avantajlı olanları geçebilirler. Örneğin sanayileşmede periyodik yenilikleri yakalayamayan ülke, hantal sanayiyle sürecine devam ederken, sanayileşmeye daha geç başlamış ancak emek verimliliği yüksek teknolojilerle çalışan ülkenin ilerlemesinin gerisinde kalabilir. Örneğin Sanayi Devrimi'ni önce yaşayan tüm dünyanın atölyesi İngiltere ve Fransa, sanayileşmesi daha sonraya rastlayan Almanya ve ABD'nin gelişme düzeyinin zamanla gerisinde kalmıştır (Mandel, 2005b: 216, 217).

Eğer savaşlar dünya çapında yaygınlaşsa, sermayenin tahribatı geniş zaman ve ölçülerde gerçekleşebilir. Tüm bu süreçten ise, aşırı birikimin olduğu ülkelerin kapitalist sınıfı yararlanmaktadır (Carchedi, 2002a).

Savaşın, varolan değere ek bir değer üretmeksizin, sadece varolanın tahribatını gerçekleştirilmesi, aşırı üretimi ötelemek için bir yoldur (Pala, 2005: 208). Silah üretimiyle ve bunların kullanıldığı savaşlarla, aşırı biriken para ve meta sermayenin tahribatının gerçekleşmesi⁶⁰ sonucunda savaşta sadece düşük üretkenlikteki sermaye açısından değil, kapitalizmde aşırı birikim sorunu karşısında da sermayenin değersizleşmesi önem taşımaktadır (Carchedi, 2002a). Ayrıca eğer sistemin krizden çıkışının tek yolu olarak yeterli derecede sermayenin piyasadan çekilmesi kabul edilirse savaşlar, barış zamanında kriz nedeniyle talep bulamayan (gerçekleme sorunu olan) emtianın tahribatının da önemli bir yöntemidir.

Savaşı izleyen dönemlerde, üretim araçlarının tahrip edilmesi çöküşteki grupların maliyetlerini artırdığından, krizleri izleyen dönemlerdekine benzer şekilde, uluslararası küçük ve orta ölçekli üretim yapan sermayenin iflasına neden olur (Bukharin, 1971 [1920]: 21). Böylece savaş, kapitalizmin gelişmesine değil; neden olduğu bir kısım sermaye kayıpları ve büyük yıkımlarla, ancak bir kısım sermaye için yeniden alanlar açmasıyla sermaye birikimine fayda sağlayabilmektedir.

Yukarıda ifade edildiği şekliyle savaşta sermayenin değersizleşmesinin gerçekleştiğine yönelik görüşlerin karşısında konuyu sermayenin merkezileşmesi çerçevesinde ele alan görüşlere aşağıda yer verilmiştir.

Savaşlarda, hem değişmez sermayenin tahribatı hem de emekgücünün yeniden üretimindeki güçlükler nedeniyle, üretim açısından negatif genişleyen yeniden üretim yaşanmaktadır. Ancak her kapitalist kriz gibi, savaş sonrasında da tahrip edilen üretim ilişkileri ile tahrip edilen değişmez sermayenin yeniden üretimi aracılığıyla, sermayenin daha merkezileştiği yeni bir kapitalist gelişme dönemine geçilebilir

⁶⁰ Ancak silahların üretiminin bir sınırı bulunmaktadır. Sözkonusu sınır, savaşın varlığıdır. Savaş olmadığı ve silahlar tüketilmediği sürece yeni silahların üretimi için neden de oluşmaz (Carchedi, 2002b: 104).

(Bukharin, 1971 [1920]: 45-47). Öyle ki savaş ekonomisinde, bir sektördeki büyüme ancak diğer bir sektördeki küçülmeyle, sermayenin merkezileşmesiyle mümkündür (Kidron, 1977). Sözkonusu dönemde kapitalist üretimdeki anarşi, devletin müdahalesi ile kontrol edilir ve normal dönemlerdekinden daha yüksek kâr elde edenler için sermayenin merkezileşmesi süreci hızlanır. Sermaye, en güçlü iktisadî birimlerin elinde toplanır (Bukharin, 1971 [1920]: 34). Çünkü savaş sanayiine ve sivil üretim alanlarına olan talebi karşılayan tekel sermayesi, savaştan kâr elde eder. Savaş sonrasında yeniden yapılandırma için sermayeye duyulan ihtiyaç da yine tekelleşmekte olan büyük sermayenin verdiği borçlara talep yaratır ki, bu durum sermayenin daha da merkezileşmesine ve yoğunlaşmasına ve banka tröstlerine neden olur. Bu şekilde savaş, sermayenin dünya çapında tekelleşmesini de hızlandırarak, kendi içindeki çelişkileriyle yeni bir kriz sürecini başlatır (Bukharin, 1996 [1917]: 133). Bu nedenle kâr oranında meydana gelen düşüş ve sermayenin değersizleşmesi, sermayenin hep daha az sayıda elde birikimini, merkezileşmesini de açıklar (Grossman, 2003: 95). Hem sermayenin merkezileşmesi hem de sermayenin yoğunlaşması, sermayenin değersizleşmesinin sayesinde ve ona rağmen gelişmektedir (Mattick, 1969: 135).

Savaş, küçük çaplı sermaye gruplarının ortadan kalkmasına neden olurken, yeniden yapılanmayı sağlamak için devletin müdahalesi aracılığıyla mali sermayelerin gücü artmaktadır (Bukharin, 1996 [1917]: 133). Mali sermayenin iflas edecek firmalara aktarımı çerçevesinde sermayenin değersizleşmesini engelleyen müdahaleler, savaşın etkisini de sınırlamada rol almaktadırlar. Birçok savaş sonrasında gerek kamu sektörünün payının artırıldığı ve millileştirilmiş bir sanayi için devletin koruma politikalarıyla müdahalesinin yaşandığı, gerekse dış ülkelerden gelen hibe ve borçların arttığı ülkelerde, sermayenin değersizleşmesinin ilerleyişi sektöre uğratılmaktadır. Savaşın, sermayenin değersizleşmesine etkisi ve dolayısıyla da krizin ötelenmesine etkisi, sözkonusu durumların etkileşimine bağlıdır.

Yukarıda yeralan 2.3 numaralı başlıkta iktisadî, sosyal ve siyasi üstyapının gelişimine paralel olarak savaş konusunun içeriğindeki dönüşüm ele alınmıştır. 2.4 numaralı başlıkta ise barış dönemlerinde ve savaş ile savaşın ertesi dönemlerde geniş içeriğiyle askerî harcamalar, savaş sanayi ve savaş konusunun iktisadî olarak neden

olabileceği gelişmeler ve bunların sermaye birikimi krizindeki tartışmalı etkileri farklı kriz teorileri çerçevesinde karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Böylece savaşların geçirmiş oldukları tarihsel dönüşümlerin ve savaşların genel iktisadî etkilerinin teorik çerçevede irdelenmiş olması, farklı yüzyıllarda savaşın neden olduğu iktisadî etkilerin değişiminin anlaşılmasında önemlidir. Aşağıda sözkonusu iktisadî etkilerin tarihsel olarak savaşların geçirdikleri dönüşümlerle etkileşimi analiz edilecek ve postmodern savaşların iktisadî etkileri üzerindeki tartışma incelenecektir.

2.5. SAVAŞLARIN TARİHSEL SÜREÇTE DEĞİŞEN İKTİSADİ ETKİLERİ ÜZERİNDEKİ TARTIŞMA

Savaşların tarihsel süreçte değişen iktisadî etkileri ele alınırken, konunun yukarıdaki 2.3. numaralı altbaşlıkta değinilen tarihsel dönüşümü ve 2.4. numaralı altbaşlıkta tartışılan askerî harcamalar, savaş sanayi ve savaşların iktisadî etkileri çerçevesinde yorumlanması önemlidir. Çünkü incelendiği üzere savaş ve savaşın içeriği değişmez kavramlar değildirler. Savaşın kapsadığı alan, yöntemleri, amaçları, araçları ve bunlara bağlı olarak da iktisadî etkileri yüzyıllar içinde değişim göstermiştir. Savaşın sözkonusu tarihsel dönüşümlerinin yanı sıra kapitalist sistemin ulaşmış olduğu dönemin sermaye birikiminin ihtiyaçları da farklılaşmaktadır. Bu nedenlerle belli bir dönemdeki savaşların iktisadî etkileri analiz edilirken sözkonusu dönemin gerek sermaye birikimi koşulları gerekse savaşların özellikleri dikkate alınmalıdır.

Aşağıda öncelikle postmodern savaşlar öncesindeki savaşların iktisadî etkileri analiz edilecektir. Bu kapsamda özellikle modern savaşlar konusu ele alınacaktır. Son altbaşlıkta ise modern savaş tarzından farklılaşarak 20. yüzyılın ikinci yarısında postmodern olarak adlandırılan savaşların iktisadî rolü üzerindeki tartışmalı görüşler incelenecektir.

2.5.1. MODERN SAVAŞLARIN İKTİSADİ ROLÜ

Prekapitalist toplumlarda doğal olaylar veya toplumsal olaylar sonucunda üretim güçleri ve ürünler fiziksel olarak tahrip edildiklerinden, kullanım değerinin eksik üretimi nedeniyle (fiziksel kıtlık nedeniyle) krizler oluşmuştur. Bu sebeple tarımsal ürünlerin azalmasına neden olan doğal afetler, emegücünün azalmasına neden olan ölümcül hastalıklar gibi savaş da, hem üretim güçlerinin hem de emeğin tahribatına sebep olduğundan, krizlerin nedenleri arasında sayılmıştır (Mandel, 1968, vol 1: 342). Kapitalist toplumda ise üretim unsurlarının tahribatı, krizin nedeni değil, sonucu olarak görülmektedir. Bu çerçevede modern savaşlar döneminde, savaş ve kriz arasındaki etkileşim de değişime uğramıştır.

Tarihsel aşamalarda kapitalist üretim tarzına geçiş sonrasında örneği az da olsa, barbar fatihlerin ele geçirdikleri daha gelişmiş üretim seviyesindeki topraklarda bulunan, onlarla ne yapacaklarını bilmedikleri üretici güçleri (makine, alet-edevat) tahrip ettikleri fetih olayları da yaşanmıştır (Engels, 1995 [1878]: 271-272). Ayrıca sömürgelere yapılan çıkartmalar sonucunda, sömürgelerdeki eski tarımsal düzen kökten bozulmuş, üretim sömürgeci ülkenin ihtiyacına yönelik tek bir ürün yetiştirme veya tek bir endüstri dalında gelişmeye başlamış; sömürgeci köy ve kabile yapısı ise gelişerek sınıf ilişkilerine dönüşmüş, köylüler proleterleşmiştir (Talkative, 1990: 21, 22). 15. yüzyıldan 18. yüzyıla dek süren hanedanlar arasındaki savaşlar için gerçekleştirilen silah üretimi ilkel birikimin önemli bir kaynağını oluşturmuştur (Mandel, 1993: 275). Böylece kapitalist üretim tarzının gelişmesindeki rolüyle savaş, ekonomik evrimi ilerletmiştir. Örneğin fetheden ülke, üretici güçler açısından fethedilen ülkeden geriye, fethedenler kendilerini içinde buldukları üretim sistemine uyarlamışlardır (Marx; Engels, 2004 [1845-1846]: 109). Kapitalizmin gelişme çağındaki savaşlar (ulusal savaşlar, koloni savaşları, emperyalist işgal savaşları) kapitalist ekonominin ilerlemesi için imkân sağlamıştır. Savaş, yeni alanlar açıp, piyasaları genişleterek, böylece kapitalist üretim için daha büyük gelişme imkânı sağlayarak, neden olduğu maliyetleri ödeyebilmiştir (International Communist Current, 1988). Bu çerçevede modern savaş, kapitalist sistemin işleyişinin bir aracı

olarak işlevseldir.

20. yüzyılın başında Emperyalizm teorisi ise gelişmiş kapitalizm dönemindeki savaşları ele almıştır. Marksist teoride emperyalizm çağında savaş, kapitalist yeniden-üretim iç çelişkilerinin bir uzantısıdır ve kapitalist güçler arasında yaşanan savaş, sermaye birikimi sürecinin içerdiği çelişkili ve çatışan gelişmelerin bir sonucu olarak görülebilmektedir (Mandel, 1968, vol 1: 343 ve Coulomb; Bellais, 2008: 351-352). Bu dönem içerisinde ele alınan savaşlar, genellikle kâr oranlarının düşme eğiliminden ötürü rekabet halindeki emperyalist ülkeler arasında gerçekleşmiştir. Savaş, kapitalist sistemin bir gereğidir (Robbins, 1944: 15, 17, 19, 20) ve kapitalizm için yalnızca yıkım anlamına gelmemiştir. Örneğin sadece petrol gibi yeraltı kaynaklarını elde etmek için savaşılmamış; savaşın bizzat kendisi de bir zenginlik kaynağı olmuştur (Cockburn, 2009: 283). Kapitalist sistem, sermayenin yoğunlaşması ve aşırı üretim sorunu ile karşılaştığında geçici olarak çözüm sunan yeni pazarlar ve yeni yatırım alanları bulabilmeyi; savaşın sürekli tekrarlanması aracılığıyla maddi olarak yoketmeyi ve dünyanın yeniden bölüşülmesini gerektirmiştir (Bukharin, 1936: 82, Lenin, 1979 [1962]: 90 ve Mandel, 2008: 447). Finans Kapital döneminde devlet tarafından başta banka sermayesi olmak üzere tekel sermayesinin çıkarlarının ülke dışında korunması önemli olmuştur. Bu amaçla hem ucuz hammadde kaynaklarına ulaşımın hem de ülke dışından garanti edilmiş bir talebin sağlanması için devletin askerî harcamalarını artırarak müdahalesi gerekmiştir (Coulomb; Bellais, 2008: 353-355). Ayrıca üretim faaliyetlerinin sömürge savaşları neticesinde elde edilen sömürgelere kaydırılması, teknolojik bakımdan emek-yoğun çalışan sözkonusu ekonomilerin sermayenin organik bileşimini dünya çapında düşürmesine ve sözkonusu ekonomilerde üretilen artı-değerin gelişmiş kapitalist ülkelere aktarımına imkân sağlamıştır. Böylece azalan kâr oranı sorununa, klasik Avrupa sömürgeciliği savaşları aracılığıyla geçici bir çözüm sunulabilmiştir (Wright, 1988: 214).

Modern savaşların en önemli örneği olarak topyekûn halde sürmüş olan II. Dünya Savaşı ise, dünya çapındaki yaygınlığı ve askerî harcamalar ile savaş sanayiinin artan rolü neticesinde geniş içeriğiyle, kendisinden önceki savaşlara nazaran teorik olarak daha ayrıntılı bir analize tabii tutulmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrasındaki uzun genişleme dalgası 1970'lerde sona erdikten sonra, savaşın 20. yüzyılın başından o döneme dek yaşanan kapitalist sistem içerisindeki iktisadî rolü, üretim merkezli ve talep merkezli (eksik tüketimci) farklı Marksist teoriler açısından analiz edilmiştir. Savaşın, sermaye birikimini tekrar başlatmasındaki rolü etrafındaki tartışmanın bir tarafı, özellikle II. Dünya Savaşı'ndaki askerî harcamalar başlığıyla yapılmış olan kamu harcamalarının krizi ötelemediğini, kapitalist üretim şeklini istikrara kavuşturduğunu savunan ve krizden çıkmada talebin etkisine önemli yer veren Keynezyen bir bakış açısına yakın olan eksik tüketimci görüştür. Konu özellikle "daimi silah ekonomisi" kavramı etrafında ele alınmıştır (Coulomb; Bellais, 2008: 355). Eksik tüketimci görüş, savaşın, yeni piyasalar oluşturarak talep yaratmasıyla, artı-değerin gerçekleşme sorununa çözüm getirdiğini ileri sürmüştür.

Konuyu üretim merkezli olarak ele alan diğer görüş ise, 1970'lerde krizin tekrar ortaya çıkması neticesinde, krizin ötelenmesinde sadece sözedilen askerî harcamaların değil, topyekûn II. Dünya Savaşı'nın rolünün değerlendirilmesi gerektiğini belirten görüştür ve krizlerin ötelenebilmesini sadece artı-değerin üretilmesi koşuluna bağlamaktadır. Bu kapsamda askerî harcamalar ve savaş, sanayileşmenin gelişmesinde de önemli rol oynamışlardır (Mandel, 1993: 274). II. Dünya Savaşı, askerî harcamalar ve savaş sanayi sivil üretim alanlarına teknoloji yaymış (Vance, 1951a, Mackenzie, 1983: 48, Giacché: 2005 136, 137 ve Dunne; Coulomb, 2008); sermayenin aşırı birikim sorununa karşı geçici çözüm sunmuş; neden olduğu tahribatla sermayenin organik bileşiminin yükselme eğilimini yavaşlatmış ve kâr oranlarının yükselmesini sağlamıştır (Smith, 1983: 20 ve International Bureau of Revolutionary Party, 2005).

Ele alınmış olan eksik tüketimci ve üretim merkezli teoriler, sermaye birikimi krizine ilişkin sözkonusu teorik ayrışmaya rağmen, I. ve II. Dünya Savaşları dönemlerindeki gibi topyekûn modern savaşın tüm alanları etkilediği⁶¹ dönemlerde, savaşın kapitalist sistemin sürdürülmesindeki önemli ve olumlu rolü üzerinde

⁶¹ Özellikle II. Dünya Savaşı'ndaki durum, savaşın endüstrileşmiş araçlarla yürütülmesiyle, savaş için gerekli olan üretim sisteminin yok edilmesini hedefleyen ve savaşan devletlerin tüm sivil halkına yayılan bir genel (topyekûn) savaş halidir (Giddens, 2008: 426).

hemfikirdirler. Öyle ki sermayenin birikim krizlerinden sonra yaşanan savaşlar, sermayenin yeniden birikimine ivme sağlamaktadır (International Bureau of Revolutionary Party, 2005). Sözkonusu görüşler kısaca “kriz - küresel savaş - yeniden yapılanma döngüsü” üzerinde hemfikirdirler.

1970’lerin başı itibariyle yaşanan postmodern savaş türünün iktisadî rolleri üzerinde, modern savaşların iktisadî etkileri hakkında aktarıldığı şekliyle olumlu ortak bir görüş sunulmamaktadır. Tarihsel çerçevedeki sözkonusu tartışmalı konu aşağıdaki altbaşlıkta analiz edilecektir.

2.5.2. POSTMODERN SAVAŞLARIN İKTİSADİ ROLÜ

Postmodern savaşların sermaye birikimi üzerindeki etkileri hakkında süren tartışmanın anlaşılması için savaşların yüzyıllar itibariyle sergilediği değişimin ve özellikle modern savaş (Shaw, 2000: 180) ile postmodern savaşın farklılıklarının dikkate alınması gereklidir. 2.3. numaralı altbaşlıkta ifade edildiği üzere dünya çapında yıkıma neden olan ve tüm toplumu etkiler şekilde 1970’lerin başlarına dek sürmüş olan modern savaş ile yüzyılın son çeyreğinde sınırlı çatışmalar halini almış olan postmodern savaş arasındaki sözkonusu temel farklılıkların bilinciyle, aşağıda postmodern savaşın iktisadî etkileri üzerine olan Marksist tartışmanın genel çerçevesi sunulacaktır.

Postmodern savaşların iktisadî etkileri üzerine yapılan tartışma, tarihsel olarak günümüzdeki savaşın gerek içeriği ve amacı, gerekse işleyiş mekanizmasının eski (ilkel, antik ve modern) savaşlardan farklılaşmış olmasına dayanmaktadır. Postmodern savaşların çoğu sadece ateşli silahlar gibi düşük yoğunluklu arkaik savaş biçimlerine dönüşmekte iken, savaşlarda kullanılan hafif silahlar için eğitime gerek olmadığından ve düzenli ordular oluşturulmadığından savaşın maliyeti düşmektedir. Ancak diğer yandan savaş alanının bilgisayarla yönetilmesine varan üst düzey teknolojiden yararlanılmakta ve savaşın maliyeti yükselmektedir (Münkler, 2010: 48-49, 126). Bu kapsamdaki postmodern savaşın işleyiş ve içeriğindeki dönüşümler ile

savaşın iktisadî etkilerinin birbirleriyle etkileşim içinde olmaları nedeniyle postmodern savaşların iktisadî rolü tartışılmalı bir alandır.

Modern savaşın sermaye birikimi için olumlu etkilere sahip olduğuna dair yukarıdaki altbaşlıkta ifade edilmiş olan ortak görüş, 1980'lerin sonunda değişime uğramıştır ve savaşın kapitalist sistemde iktisadî olarak işlevinin bulunmadığı, 20. yüzyılın son çeyreğindeki savaşların (postmodern savaşların) iktisadî olarak “irrasyonel” oldukları veya askerî harcamaların kapitalizmin çelişkili ihtiyaçları sonucu oldukları ve sermaye birikimine kısa veya uzun dönemde bir etkilerinin olmadığı savunulmuştur (Smith, 1977: 61; Mann, 1987: 43 ve International Bureau of Revolutionary Party, 2005;). Öyle ki yukarıdaki 2.2. numaralı başlıkta ele alınan Clausewitz'in tanımında yer alan “politikanın devamını sağlayan savaşlar”da hükümet, halk ve ordu ayrımı yapılmıştır. Oysa modern savaş sonrasında sözkonusu ayrımın yapılması zorlaşmıştır. Özellikle devletlerin savaşın taraflarından biri olarak varolmadığı dini, etnik ve kimlik siyasetine dayalı postmodern savaşlar, devlet politikalarından bağımsızdır (devletin politikalarının bir parçası değildirler) ve devletin politikaları açısından rasyonel sayılmamaktadırlar (Angstrom, 2005: 4, 5, 7). Ancak buna karşın savaştan kazanç sağlayan kesimler arasında özel çıkar grupları ve bunlarla hem çatışan hem de işbirliğine giren devlet aktörleri bulunmaktadır (Münkler, 2010: 86). Böyle bir kapsamda postmodern savaş devlet politikalarıyla çeliştiği ölçüde irrasyonel, bireysel çıkarlara hizmet ettiği ölçüde rasyonel olarak tanımlanmaktadır.

Tekelleşmenin ve şiddetlenmiş rekabetin bir arada sürmesiyle sermaye birikiminin dünya ölçeğinde geliştiği küreselleşme sürecinde gerek yeni pazarlar için gerekse hammadde ve kaynakların kullanımı için ülkelerin savaşlarda fiziksel olarak işgal edilmeleri gerekmemektedir. Sermaye, küreselleşme sürecinde ülkelerin fiziksel işgaline gerek kalmadan, uluslararası işleyişini sürdürmektedir (Weeks, 2005: 198, 201 ve Nitzan; Bichler, 2006: 10, 13). Savaşın değişen etki alanları açısından sözkonusu işlevindeki değişim, savaşın sermaye birikimindeki rolünü de tartışmaya açan önemli bir değişimdir. Çünkü böyle bir dönemde ne yeni pazarların elde edilmesi için, ne de artı-değer üretimini artırmada üretimin sermayenin düşük organik bileşimine sahip olduğu ülkelere kaydırılması için özellikle savaşa ihtiyaç

kalmıştır.

Aşağıda eksik tüketime ve sermayenin organik bileşimindeki yükselişe bağlı kriz teorileri çerçevesinde postmodern savaşın iktisadi rolünün analizi yapılacaktır.

Eksik tüketimci teori açısından krizin çözümü kısıtlı tüketimin artırılmasına, yani talebin artırılmasına bağlıdır. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında artık kapitalist devletlerce ele geçirilmemiş dünya pazarları kalmamıştır. Bazı önemli istisnalar dışında, sınır ötesi askerî fetihler bitmiştir. İç savaşların toplam savaşlar içindeki payı artmıştır (Tilly, 2001: 338). Bu nedenlerle savaş yeni pazarlar oluşturmamakta; sadece önceden paylaşılmış olan pazarların dağılımı tekrar değişmektedir, yani savaşın sadece dolaylı yollarla enflasyon, ülkeler arası fiyat farklılıkları ve gelir bölüşümü gibi konular üzerinden etkisi bulunmaktadır.⁶² Sözkonusu olan ülkeler arasındaki pazar rekabetidir. Savaş, dünya burjuvazisinin bir kısmını dönemsel olarak yoksullaştırırken, diğer bir kısmını güçlendirmektedir (Mandel, 2008: 126, 447-448 ve Nitzan; Bichler, 2006: 14). Böylece kapitalist sistem dünya çapında bir bütün olarak ele alındığında, sistem için yeni talep imkânları yaratılmamış olmaktadır. Oysa eksik tüketimci görüşe göre sermaye birikiminin temeli yeterli talebin varlığına dayandığı için 20. yüzyılın ikinci yarısında savaş, gerçekleşme sorunu için çözüm oluşturamadığından, krizleri öteleyememekte ve bu nedenle kapitalist sistemin gelişmesine katkı sağlayamamaktadır (International Communist Current, 2007 ve Coulomb; Bellais, 2008: 355).

Eksik tüketimci görüş açısından ayrıca Soğuk Savaş'ın neden olduğu yüksek askerî harcamalar da ampirik olarak kapitalist ekonomiye sistemli bir şekilde yarar sağlayamamıştır (Coulomb; Bellais, 2008: 357). Silahlanma harcamalarına veya savaşla ilgili üretime kaynak aktarmak tam istihdam koşullarını sağlayabilse de, sözkonusu alana giden harcamalar nedeniyle örneğin diğer alanlardaki sınaî üretimin

⁶² Savaşın dolaylı etkilerinden en çok petrol şirketleri yararlanmaktadır. Buna göre 2000-2006 arasında ABD hükümetinin savaş için yatırdığı her 1\$ başına petrol şirketleri 0.75\$ kazanmışlardır. Bu durum ise petrol şirketlerine kâr sağlarken, devamında meta fiyatlarında farklılıklardan kaynaklanan kazançlara ve gelir bölüşümünde değişimlere neden olmuştur (Nitzan; Bichler, 2006: 21).

ihtiyaçları için kaynaklar tükenmektedir. Sürekli artırılan askerî harcamaların, diğer alanlarda yapılacak harcamaların kısılmasına neden olmasıyla, askerî harcamaların olumsuz etkisi ortaya çıkmıştır. Öyle ki savaş sanayiine görece daha fazla kaynak ayıran ülkeler, kendi sanayilerini geliştirmede daha etkili olamamışlardır (Mackenzie, 1983: 49 ve Cliff, 2000: 110). Örneğin bu görüşe göre 1970'lerden sonra Amerikan askerî harcamaları, bilimsel ve teknolojik kaynakları sözkonusu alanda israf ederek, Amerikan ürünlerinin rekabet gücünün düşmesine neden olmuştur (Kaldor, 1991). Bu çerçevede daimi silah ekonomisinin etkisi de ampirik ve teorik olarak tartışma konusu haline gelmiştir (Coulomb; Bellais, 2008: 357). Barış dönemlerinde silah üretiminde emek-yoğun değil, toplumsal ortalamanın üzerinde sermaye-yoğun çalışıldığından, yani sermayenin organik bileşimi açısından yüksek değerle çalışıldığından gerçekleşme sorununa çözüm oluşturulamamakta ve kâr oranlarının yükselmesine katkı sunulamamaktadır. Artan teknoloji-yoğun üretim, hem savaş sanayiinde hem de sivil alanlarda daha az istihdam yaratılmasına neden olmaktadır (Mandel, 1993: 276-285).

Postmodern savaşın kapitalist sistem için irrasyonel olması üretim merkezli teori açısından ifade edildiğinde farklı alanlara vurgu yapılmaktadır. Buna göre üretilmiş olan değerlere el koyma biçimi olarak tanımlanan postmodern savaş şeklinde yeni artı-değer üretimi gerçekleşmemektedir. Aksine sözkonusu savaş şekli yavaş, uzun süren ve sürekli bir biçimde güçlerin tüketilmesine dayanmaktadır (Münkler, 2010: 79). Silahların lüks mal sayılarak diğer ürünlerin üretimine hammadde olarak girmemeleri ve aşırı üretime neden olmamaları durumu, krizi öteleyen bir süreç olarak görülmüştür. Ancak diğer yandan silah üretimi için askerî harcamaların yükü sermayedara yüklendiğinde, kâr oranlarının düşme eğilimi hızlanmaktadır; işçi sınıfına yüklendiğinde ise talep daralmaktadır. Her halükarda üretim ve talep arasındaki aşırı üretim krizini işaret eden açık artmaktadır (Coulomb; Bellais, 2008: 357-358); Rekabet nedeniyle sivil üretim alanlarında kullanılan üretim araçlarının üretkenliği, silah üretimi için yapılan uzun süreli anlaşmalar nedeniyle üretim araçlarını yenilemeyen savaş sanayiindeki üretim araçlarının üretkenliğinden yüksek hale gelmiştir (Mackenzie, 1983: 41); Ayrıca 20. yüzyılın sonlarındaki postmodern savaş döneminde önemi artan bilişim teknolojileri, savaş sanayiinde değil;

özelleştirmeler, üretimin uluslararasılaşması ve dış ticaretin artmasıyla, gelişmiş kapitalist ülkelerin sivil özel firmalarından satın alma sistemi geçerli olmuştur (Dunne ve Surry, 2006: 394, 398-399) ve Soğuk Savaş'ın ertesinde, savaş sanayiinin özel sektör ile birlikte faaliyet gösteren bir yapıya dönüşmesi, kaynaklar üzerindeki rekabeti önemli kılmıştır. Sözkonusu gelişmelerin yanı sıra 1980'lerde silah üretimi dışında kullanımı mümkün olmayan teknolojilerin geliştirilmesiyle ve savaş sanayi çıktılarının (üretimlerinin) sivil üretim alanlarından oldukça farklılaşması sonucunda savaş sanayiinin sivil üretim alanlarına teknoloji yayması, yani savaş sanayiinin "spin off" etkisi tartışılır hale gelmiştir (Mackenzie, 1983: 48-49, Frantzen, 1990: 54 ve Dunne; Coulomb, 2008). Bu kapsamda 20. yüzyılın sonlarındaki postmodern savaşlar döneminde "spin off" etkisi tersine dönmüş ve sivil üretim alanları için geliştirilen Ar-Ge teknolojileri, askerî faaliyetlere kaydırılmaya başlanmıştır⁶³ (Yalçınkaya, 2010: 29). Böylece savaş sanayiinde sermayenin organik bileşimi yükselmişken, savaşların hafif silahlarla sürdürülüyor olması postmodern savaşların çelişkili yapısını da sergilemektedir. Çoğunluğunu az gelişmiş ülkelerdeki iç savaşların oluşturduğu sadece ateşli silahlarla sürdürülen postmodern savaşların, topyekûn modern savaşların tahrip etkilerine sahip olmadıkları için savaşın sonrasındaki yeniden yapılanma faaliyetlerine ve üretim alanlarının geliştirilmesine yolaçan imkânlarındaki azalma da dikkate alınmalıdır.

Yukarıda ifade edilen çerçevede postmodern savaşın sermaye birikimi açısından irrasyonel olduğunu savunan talep merkezli ve üretim merkezli teorilerde 20. yüzyılın devamında savaş, iktisadî olarak kapitalist sistemin çelişkileri için çözüm sağlamamaktadır ve sermaye birikimi açısından savaşın yaratabileceği imkânların, neden olduğu maliyetleri karşılayamadığı ifade edilmektedir (International

⁶³ Kar ve buz araçları, elektronik kameralar, hafif portatif jeneratörler, eğitim ve savaş oyunları, similatörler, üç boyutlu fotoğraf malzemeleri, otomatik dil çeviri aletleri, küresel yer bulma birimleri, on-line şifreleme, yeni teknoloji telsizler ve yapay zekâ gibi örnekler sivil alanlar için üretilen ancak savaş ihtiyaçları için de kullanım alanı bulan emtiadır. Ayrıca küresel rekabet nedeniyle istihbarat kuruluşları da ekonomik ve teknolojik istihbarata daha çok önem vermektedirler. İktisadi rekabette rakiplerinin dinlenmesi, ürünlerinin fotoğraflarının çekilmesi, izlenmelerine imkân veren uzayın sivil kullanımı ve ilgili sistemler, askerî alanlarda da kullanılmaktadır (Toffler ve Toffler, 1994: 93, 98).

Communist Current, 2004). Öyle ki savaş, uluslararası kapitalist rekabetin neden olduğu çatışmalar sonucunda dünyayı, gelişmiş devletler arasındaki güç dağılımına göre farklı ülkelerin iktisadî ve/veya idari etki alanları olarak yeniden yapılandırmaktadır. Ancak savaşların, rekabet halindeki uluslararası sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi sürecinde de etkisi bulunmaktadır (Mandel, 2008: 447). Dolayısıyla savaşta artı-değer üretiminin olmadığı ve savaşın bu nedenle de sadece gelir bölüşümünü etkileyebileceği üzerine görüş geliştirilmiştir (Pala, 2005: 203-215). Sözkonusu durum ise yeniden kriz sürecine girişi ifade etmektedir. Böylece savaş ne talebin artırılmasında ne de üretim açısından olumlu etkiye sebep olmaktadır.

Postmodern savaşların tüm özellikleriyle birlikte tanımlanmasında yaşanan zorluklar, sözkonusu savaşların karmaşık yapısından ileri gelmektedir. Savaşın sermaye birikimi açısından irrasyonel olduğunu ifade eden görüşlere karşın, gerçekleşen krizlerin ötelenmesinde savaşa yine olumlu rol veren görüşlerin ortaya çıkmasının önemli bir nedeni de budur. Bu görüşler konuyu tekil sermayedarlar açısından ele almakta veya savaşın tahrip gücünü ve savaşın sermaye birikimini yeniden düzenleme imkânını vurgulamaktadırlar.

Savaşın, kapitalist sistemin genel çelişkilerine bir çözüm yaratmadığını ancak sermayedar için kâr sağlama imkânına sahip olduğunu ifade eden görüşe göre, daimi silah ekonomisi, kapitalist sistemin sorunları için sadece kısa süreli ve çelişkili çözümler sunabilmektedir (Coulomb; Bellias, 2008: 358). Savaş, genel olarak kapitalist sistemin sürekliliğinin sağlanması açısından değil; ancak tekil kapitalist açısından rasyonelliğini sürdürebilmektedir. Öyle ki postmodern savaşlarda, savaşın süresi ve şeklini belirlemek için halktan toplanan vergilerle, kredi ve borçlarla takviye edilen bir devlet hazinesi üzerinden planlamaya gidilmemektedir. Bunun yerine savaşın kendisi, hiçbir siyasi kontrol ve sınırlamaya tabi olmadan iktisadî yaşamın bir parçası halini almıştır. Bu kapsamda postmodern savaşlarda devletlerin yerini almış olan özel aktörler (yerel savaş lordları, gerilla grupları, paralı askerlik şirketleri, uluslararası örgütler) için savaş verimli bir faaliyet alanını oluşturmuştur ve savaş birçok kişinin geçim kaynağı olmuştur. Postmodern savaşlar öncesinde de mevcut olan sözkonusu durumlar, diğer savaş türlerinden farklı olarak postmodern

savaşların çoğunun odak noktası ve amacı haline gelmiştir (Münkler, 2010: 11, 45-46, 78). Böylece savaş yıllarında sermaye birikiminde diğer sermayedarlara nazaran imkân bulmuş bireysel kapitalist için savaş, zenginleşme olanağını verdiği için rasyoneldir.

Savaşların postmodern şekle dönüşmesini dikkate almadan ve topyekûn modern savaşın yaşanması durumuna bağlı olarak analizini sunan Mandel (1986: 97-106), II. Dünya Savaşı örneğinden yola çıkarak, 1970'ler itibariyle süren depresif uzun dalgadan çıkabilmede yine muhtemel bir savaşa rol vermektedir. Öyle ki derinleşen krizde teknolojik devrimin bir üst aşamasıyla geçilecek tam otomasyonda, işsizlik artacak ve üretken emeğin payı azalacağından artı-değer üretimi düşecektir. Üretkenlikteki artışın, sermayenin organik bileşimindeki yükselmeyi telafi edemediği sürece kâr oranlarının düşme eğilimi sürecektir. Söz konusu durumun düzenleyicisi ve “tek yıkıcı uyum sağlayıcı” olarak, topyekûn etkileriyle savaş ifade edilmiştir. Ayrıca Mandel (1993: 278, 285), askerî harcamaların ve savaş sanayiinin geç kapitalizm⁶⁴ ekonomisinin bir bütün olarak kalkınmasındaki etkisini incelerken, söz konusu alanların barış dönemlerinden farklı olarak savaşlarda içeriklerinin değiştiğini ve sermaye birikimi için olumlu etkiler sunabildiklerini savunmuştur. Buna göre savaş sanayi, savaş sırasında düşük ücret seviyesiyle artı-değer oranını yükselterek kâr oranlarının artması için ve emek-yoğun çalışabilirse gerçekleşme için imkân sağlamaktadır.

Ayrıca eksik tüketimci görüş kapsamında, 1929 krizinden beri kapitalizmin yaşamış olduğu en kapsamlı kriz olarak ifade edilen 2007/2008'deki krizin finansallaşma sürecindeki eksik tüketime bağlı sorunlardan kaynaklandığı görüşü temel alınarak, söz konusu krizin çözümünde savaş yine gündeme getirilmiştir. Özellikle “düzenleyici savaş” aracılığıyla eski kurumların, eski teknolojinin ve eski

⁶⁴ Emperyalizm, kapitalizmin tekelci aşamasıdır. Söz konusu dönemde mali sermaye (birkaç büyük tekeli bankası) tekeli sanayi sermayesi ile birleşmiştir. Ayrıca dünya, kapitalist devletlerce paylaşılmıştır (Lenin, 1979 [1962]: 107). Lenin'in tanımladığı söz konusu Emperyalizm Çağı, iki alt evreye ayrılmaktadır. I. Dünya Savaşı ile II. Dünya Savaşı'na dek geçen dönem “klasik” emperyalizm çağıdır. II. Dünya Savaşı ve sonrası ise “geç kapitalizm” çağıdır (Mandel, 1999: 71).

sermaye birikimi yöntemlerinin sonlandırılması aracılığıyla tekrar krizden kurtulunabileceği ifade edilmiştir (Yeldan, 2009a: 14).

Böylece savaşın 20. yüzyılda geçirdiği dönüşümler sonucunda, 1970'ler itibariyle modern savaştan farklılaşarak postmodern savaş ismini aldığı ve sözkonusu farklı içeriğiyle tartışmalı iktisadî etkilere neden olduğu ifade edilmiştir. Her savaşın farklı iktisadî etkileri bulunmaktadır. Öyle ki tarihsel olarak aynı zaman diliminde gerçekleşmiş olan savaşların çıkış nedenlerindeki farklılıklar, savaşta kullanılan araçların çeşitleri, savaşın tarafların az gelişmiş veya gelişmiş ülke olması, iç savaş veya dünya çapında topyekûn küresel savaş olmaları vb. gibi değişikliklere bağlı olarak sözkonusu savaşların farklı iktisadî etkilere neden olabildikleri görülmektedir. Ancak savaşlar yüzyıllar itibariyle dönüşüme uğrayarak ilkel savaşlar, antik savaşlar, modern savaşlar ve postmodern savaşlar olarak gruplandırıldıklarında, postmodern savaşlar dışındaki her savaş grubu için yukarıdaki 2.5.1. numaralı altbaşlıkta ifade edildiği gibi bazı ortak iktisadî etki alanları görülebilmektedir. Bu çerçevede 20. yüzyıl içerisinde modern savaşların sermaye birikiminde olumlu etkileri ifade edilmişken, postmodern savaşların sermaye birikimi açısından etkileri üzerinde ortak bir görüş sunulamamaktadır. Postmodern savaşların sermaye birikimi açısından irrasyonel olduğunu savunan görüşler ile savaşın krizi ötelemeye tekrar rolü olabileceğini savunan görüşler mevcuttur. Tezin üçüncü bölümünde 20. yüzyıldaki ilgili verilerin analizi aracılığıyla savaşların tarihsel süreçteki değişimi ve buna bağlı olarak neden oldukları iktisadi etkileri üzerindeki sözkonusu tartışmaya katkı sunmak amaçlanmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

20. YÜZYIL SAVAŞLARINDA UZUN DALGALAR ve SINAÎ ÇEVİRİMLER

Tezin birinci bölümünde Marksist kriz teorilerinin çerçevesinde sermaye birikimi krizinin ötelenmesinin yöntemleri ve kriz sürecinin uzun dalgalar ile sınaî çevrimlerdeki farklılıkları ele alınmıştır. İkinci bölümde savaş sanayi, askerî harcamalar ve genel olarak savaşların krizi ötelemede iktisadî etkileri üzerindeki teorik tartışmalar ortaya konmuş ve tarihsel çerçevede postmodern savaşların sözkonusu rolleri üzerindeki tartışma analiz edilmiştir. Üçüncü bölümde ise, postmodern savaşların iktisadî etkileri üzerindeki sözkonusu tartışmaya katkı sunabilmek için, ilk iki bölümdeki teorik altyapı aracılığıyla 20. yüzyıldaki savaşların iktisadî etkileri, modern ve postmodern savaş ayrımı dikkate alınarak, uzun dalgalar ve sınaî çevrimler kapsamında incelenecektir.

Aşağıda öncelikle 20. yüzyıldaki uzun dalgalar ve sınaî çevrimlerin analizi yapılacaktır.

3.1. 20. YÜZYILDAKİ UZUN DALGALARIN EVRELERİ VE SINAÎ ÇEVİRİMLER

Çalışmanın uzun dalgalar ve sınaî çevrimler ayrımına dikkat çekmesinin nedeni iki ayrı dönemlemedeki kriz sürecinin farklılaşmasıdır. Tezin birinci bölümünde aktarıldığı üzere uzun dalga olarak tanımlanan kapitalist gelişme eğrisi, dünya çapındaki ortalama kâr oranlarınca belirlenmektedir. Daha kısa süreli olan sınaî çevrimler ise, uzun dalga boyunca süreleri özellikle sabit sermaye yatırımlarına bağlı tekil ülke ekonomisi bazındaki dalgalanmalardır. Sınaî çevrimlerdeki krizlerin çözümü sermaye birikim tarzında değişikliği gerektirmezken, uzun dalgadaki

krizler ancak birikim tarzında önemli değişikliklerle ötelenebilmektedir (Savran, 1988: 44). Aşağıda 20. yüzyıldaki uzun dalgalar ve sınıflı çevrimler konuları ele alınacaktır.

- Uzun Dalgalar:

Kapitalizmin dönemlendirilmesi açısından 19. yüzyıldan itibaren üç aşama yaşanmış olduğu kabul edilmektedir. Şöyle ki, 19. yüzyıl Serbest Mübadele Kapitalizmi dönemidir (Katz, 2004: 12). 20. yüzyılda I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı'nı kapsayan dönem, Klasik Emperyalizm Çağı'dır ve sözkonusu dönemin özelliği ulusal tekeli tröstlerin varlığıdır. II. Dünya Savaşı sonrasında başlayan kapitalizmin üçüncü evresi "Geç Kapitalizm" çağıdır ve ana ögesi çok uluslu şirketler olmuştur (Mandel, 1999: 71 ve Satlıgan, 1997: 111). Sözkonusu dönemlendirme içerisinde uzun dalgaların seyrinde etkisi olan farklı faktörler görülmektedir.

Sanayi ülkelerinin incelenmesine dayanan uzun dalga teorisi çerçevesinde 1848, 1893 ve 1940(48) yılları kâr oranlarının artmaya başladığı dönemler olarak, uzun dalgaların dönüm noktalarıdır¹. Her üç dönemde de kâr oranlarının artmasında iktisat dışı, yani sistemin iktisadî işleyişinin dışındaki sınıf mücadelesi, savaşlar, ideoloji, politika gibi üstyapıyı oluşturan ve ekonomik temeli etkileyen faktörler önemli role sahiptirler. Şöyle ki (Mandel, 1986: 27-29);

- 1848'de Kaliforniya'da altın yataklarının keşfi, kapitalist dünya pazarına nitel bir genişleme getirmiştir. Orta ve Doğu Avrupa, Ortadoğu ve Pasifik Okyanusu, emtia için pazar haline gelmiştir. Sözkonusu durum üretkenliği artırmak için teknolojik bir devrime hız vermiş; sermayenin devir hızı haberleşme, taşımacılık, kredi ve ticaret alanlarındaki değişimler sonucunda artmıştır.

- 1893 sonrasında ise Afrika, Ortadoğu, Çin ve Doğu Asya'nın nihai paylaşımına sömürgeleştirilmeleri, hammadde fiyatlarındaki görece düşüş, sermayenin organik bileşiminin yükselme hızındaki yavaşlama ile elektrik alanındaki teknolojik devrimin

¹ Bölümlendirme için tezin birinci bölümünde ilgili kapsamda incelenen bkz **Ek Tablo 2**

artı-değer oranını artırması, 1873'ten beri süren depresyon dönemini bitirip, ortalama kâr oranlarının yükselmesine neden olmuştur.

- 1940(48) yıllarında ise yine iktisat dışı bir faktör olan savaş, kâr oranlarının artmasını sağlamıştır.

Yukarıda aktarılan her üç dönem kendi içerisinde yükseliş evreleri ve düşüş evreleri olmak üzere iki alt döneme ayrılmaktadır. Her üç uzun dalganın yükseliş evreleri (krizlerin süresinin, sıklığının ve şiddetinin düşük olduğu tarihsel dönemler), kendilerinden önce gelen sürecin otomatik bir devamı olarak yaşanmamıştır. Örneğin kendilerinden önceki uzun dalganın daralan evresinin (durgunluk ve krizlerin daha sık, daha şiddetli ve sürelerinin daha uzun olduğu tarihsel dönemlerin) kaçınılmaz sonuçları olarak gerçekleşmemişlerdir. Uzun dalgalardaki 1848, 1893 ve 1940(48) yıllarındaki yükseliş evreleri, savaşların, devrimlerin ve örneğin altın üretimindeki yükseliş gibi diğer faktörlerin de etkisiyle yaşanmıştır. 1893 yılı itibariyle yükselişe başlayan uzun dalganın 1913'ten 1939'a dek süren düşme seyri, 1940(48)-1967 döneminde yeni bir uzun dalga ile yukarı salınma geçmiş ve 1970'lerin ilk yarısı sonrasında ise aşağı salınma dönüşmüştür (Mandel, 1964: 56-57 ve Mandel, 1986: 93-94). Dolayısıyla tezin kapsamında 20. yüzyılda incelenmesi gereken yeni uzun dalganın iki evresi bulunmaktadır: 1940(48)-1970'lerin başı arasındaki genişleme evresi ve 1970'lerin başı itibariyle daralan evresi. II. Dünya Savaşı'nın 1940(48) yıllarında uzun dalganın yükselmesindeki etkilerinin inceleneceği aşağıdaki 3.2.1. no'lu altbaşlıkta sözkonusu Altın Çağ ayrıntılarıyla analiz edileceğinden, burada sadece genişleme evresinin ana hatları vurgulanacak ve 1970 sonrasındaki evrenin ayrıntılı analizine geçilecektir.

II. Dünya Savaşı sonrasında 1970'lerin ilk yarısına dek süren hızlı bir sermaye birikimi dönemi, yani uzun genişleme dönemi, kapitalizmin Altın Çağı olarak adlandırılmıştır. Sözkonusu dönemde Taylorizm, Fordizm, Keynesçilik ve Bretton-Woods anlaşması neticesinde genel olarak üretimde artış gerçekleşmiş, talep unsurları buna uyum sağlayabilmiş ve böylece elde edilen yüksek kâr oranları sonucunda sermaye birikiminde dünya çapında sorunsuz bir dönem yaşanmıştır (Went, 2001: 103). Dönemde bir dizi gelişmiş kapitalist refah devletleri oluşmuş;

sosyal hizmetler artmış; eğitim, kültür, sağlık ve barınma alanlarında sübvansiyonlar yükseltilmiş; işsizlik düşük seyrederken alım gücü sürekli yükselmiş; büyüme konusundaki iyimserlikle birlikte teknolojik ilerlemeler yaşama geçirilmiş; üretkenlik artmış; dünya nüfusunda ve kişi başına düşen besin üretiminde artış gözlenmiştir. Sözkonusu şekilde ilerleyen süreç, sanayileşmiş ülkeler dışındaki ülkelerde de yaşanmıştır (Mandel, 1986: 74 ve Went, 2001: 106-107).

Marksist teorisyenler 1974-1975 resesyonunun, II. Dünya Savaşı sonrasındaki uzun süreli canlanma dönemini bitirdiğini ve Geç Kapitalizm döneminin krizinin başladığını ifade etmektedirler (Katz, 2004: 12). Uzun dalganın genişleme ve daralma süreçlerindeki verilerin tarihsel olarak karşılaştırması aşağıdaki **Tablo 3.1.**'de gösterilmektedir.

Tablo 3.1.: İmalat Sektörü Verileri Aracılığıyla Genişleme Eğilimli Dalganın Gerileme Eğilimli Dalga ile Karşılaştırması (1950-1993) (%)*

	Net Kâr Oranı		Üretim		Net Sermaye Stoku		Emek Üretkenliği		Reel Ücret	
	1950-1970	1970-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993	1950-1973	1973-1993
ABD	24.4	14.5	4.3	1.9	3.8	2.3	3.0	2.4	2.6	0.5
Almanya**	23.1	10.9	5.1	0.9	5.7	0.9	4.8	1.7	5.7	2.4
Japonya***	40.4	20.4	14.1	5.0	14.5	5.0	10.2	5.1	6.1	2.7
G-7****	26.2	15.7	5.5	2.1	-	-	3.9	3.1	-	-

Kaynak: Çeşitli kaynaklardan aktaran Brenner, 2006: 5.

* net kâr oranı ortalamayı, diğer başlıklar ortalama yıllık değişim oranlarını göstermektedir.

** Almanya için net sermaye stoku 1955-1993 yıllarını kapsamaktadır.

*** Japonya için net kâr oranları ve net sermaye stoku 1955-1991 yıllarını kapsamaktadır.

**** G-7 için net kâr oranı 1990 yılına kadardır.

Yukarıdaki **Tablo 3.1.**, 1950 sonrasının verileri aracılığıyla II. Dünya Savaşı sonrasındaki uzun dalganın yükselme ve alçalma aşamaları arasındaki farklılıkları net kâr oranı, üretim, net sermaye stoku, emek üretkenliği ve reel ücretler aracılığıyla göstermektedir. Buna göre, 1970'ten sonraki dönemde kapitalist sistem, 1970 öncesindeki Altın Çağ döneminin büyüme, üretkenlik, kârlılık ve ücretlerdeki artış düzeyini yeniden yakalayamamıştır. **Tablo 3.1.**, II. Dünya Savaşı ile başlayan uzun dalganın, 1970'lerden günümüze yavaşlayan sermaye birikimiyle nitelenen ikinci evresinin, yani uzun dalganın aynı depresif evresinin sürdüğünü göstermiştir.

Sözkonusu depresif evre içinde kısmî iyileşmeler yaşanmış olsa da, bunlar hem dünya geneline yansıyamamış hem de yerel bazda da kalıcılık gösterememişlerdir (Husson, 2010: 174). 1970 sonrasındaki sözkonusu uzun dalganın gerileme evresinde etkili olan faktörler aşağıda analiz edilecektir.

Üretkenlikteki düşüşün öncelikli nedeni, varolan üretim yöntemlerinin üretkenliği artırmada, yani veri teknolojide emekgücünün sömürülmesinin sınıra ulaşmış olmasıdır (Savran, 1988: 47). II. Dünya Savaşı sonrasında kapitalist sınıf, artı-değeri artırmak için mekanizasyona başvurduğu için sermayenin organik bileşiminin yükselişi hızlanmıştır. 1970'lere doğru teknolojik devrimin yaygınlaşması ve sanayi dallarının genelinde kullanılmaya başlanmasıyla yeni teknolojileri ilk kullanan firmaların garantili kâr elde etme imkânları ortadan kalkmıştır. Ayrıca değişmez sermaye yatırımlarının artış hızı karşısında, esnek olmayan hammadde ve enerji sektöründeki üretim düşük kalmış ve bu nedenle başta petrol olmak üzere enerji fiyatları 1970'lere gelindiğinde yükselmiştir². Makinelerin fiyatlarının, hammaddelerin ve enerji maliyetlerinin toplamını ifade eden değişmez sermayedeki yükseliş sonucunda sermayenin organik bileşimi yükselmiştir (Mandel, 1986: 75-77, 80-81). Buna ek olarak 1960'lı yıllarda, tam istihdam koşullarına yaklaşma sonucunda işçi sınıfı politik olarak güç kazanmış ve iş temposunun, emek sürecinin, iş disiplininin ve emek yoğunluğunun artırılması aracılığıyla üretkenliğin yükseltilmesine karşı Fransa'da 1968 Mayıs Olayları ve İtalya'da 1969 Sıcak Sonbahar gibi işçi mücadeleleri artmıştır (Savran, 1988: 47-48). 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren emek üretkenliğinin artış hızında sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Gelişmiş ekonomilerdeki işçi başına düşen reel katma değerdeki değişim olarak hesaplanan üretkenlik seyrinde, 1960-69 dönemi seviyeleri ilerleyen dönemlerde yakalanamamıştır (Brenner, 2006: 240 ve Bkz. **Ek Tablo 3**). Tüm bu gelişmeler neticesinde sermayenin organik bileşimindeki yükseliş, üretkenlikteki artıştan yüksek olduğundan, 1970'lerin başlarında ortalama kâr oranlarında düşme

² Petrol fiyatlarındaki artış sonucunda elde edilen petro-dolar gelirleri batı bankalarında stoklanmış ve böylece finansal sistemin hacmi genişlemiştir (Yeldan, 2009: 15).

başlamıştır.³ Böylece sermaye, sömürü olanaklarına nazaran fazla birikmiştir, yani bir aşırı birikim sorunu yaşanmıştır (Savran, 1988: 48).

II. Dünya Savaşı sonrasında SSCB karşısında kapitalist düzenin siyasi olarak sağlamlaştırılması amacıyla ABD'nin Batı Avrupa ve Japonya'nın gelişmesini desteklemesi de aşırı üretim sorununa ivme sağlamıştır. ABD, sözkonusu ülkelerdeki yüksek kamu müdahaleleri, korumacı dış ticaret, düşük değerli döviz kurları ve kontrol altında tutulan mali sektör uygulamalarını kabul etmiştir. Sözkonusu gelişmeler sonucunda 1960'lı yılların ortaları itibariyle Batı Avrupa ve Japonya'da artan üretkenlik ve üretim kapasiteleri, dünya pazarlarında rekabeti artırmıştır. 1970'lerin başlarında uluslararası rekabet nedeniyle fiyatları artıramayan ABD, hem II. Dünya Savaşı'nda tahribat yaşamadığından yenilemediği sabit sermaye yatırımlarının aşırı maliyetli üretim süreci, hem de Batı Avrupa ve Japonya'ya nazaran yüksek ücretler sonucunda, eski kâr oranlarını korumakta zorlanmaya başlamıştır (Brenner, 2007: 29-31). Aşırı üretimin bir diğer nedeni de az gelişmiş ülkelerin düşük ücret – düşük fiyatlı emtia sunarak dünya piyasalarında rekabete girmeleridir (Brenner, 2007: 47). Böylece imalat sanayiinde dünya çapında rekabet nedeniyle 1970'ler itibariyle sermayenin devir hızında (dolaşım zamanını ve üretim zamanı), yani üretilmiş olan artı-değerin paraya dönüşme süresinin kısalması zorlaşmıştır (Mandel, 1986: 80) ve aşırı üretim kâr oranlarının düşme seyrini hızlandırmıştır.

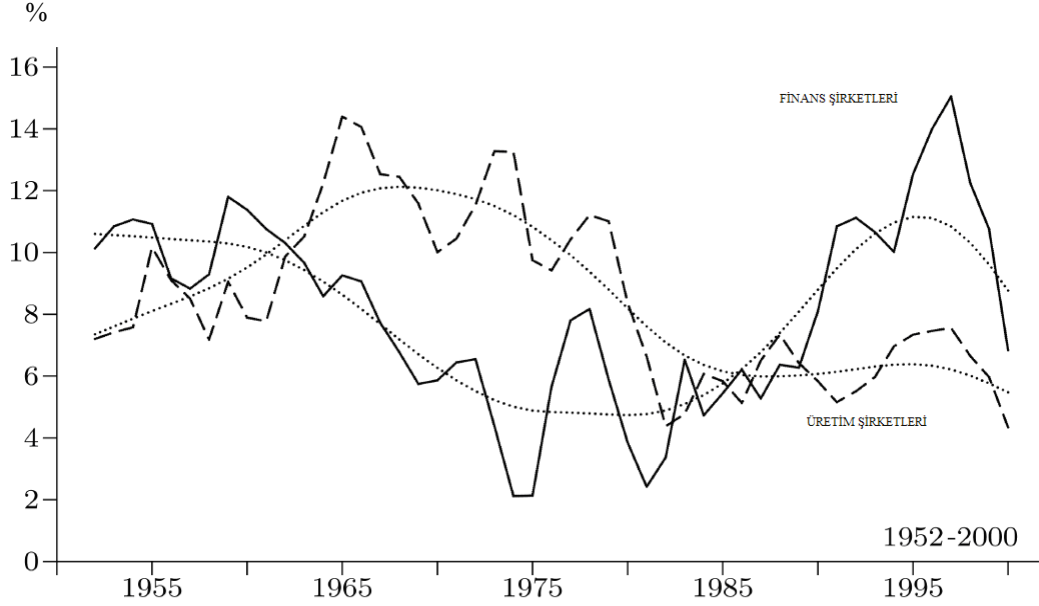
1970'lerin sonlarında aşırı gelişmiş kredi sistemi ve devlet müdahalesiyle iflasları ertelenen firmalar, değersizleşme sürecini de engelleyerek, enflasyona neden

³ ABD örneğinde artı-değer oranı ile sermayenin organik bileşimi 1970'li yıllara dek paralel bir seyir izlemiştir. Ancak 1970'lerin başında sermayenin organik bileşimindeki artışa paralel artı-değer oranında yükseliş izlenememiş, artı-değer oranının yükselişinde yavaşlama yaşanmıştır. Sermayenin organik bileşiminin düşme seyrinde olduğu 1980'ler sonrasında ise, artı-değer oranı yükselme seyrine girmiştir (Moseley, 1997). ABD'de 1996-2000 arasındaki üretkenlikteki kısmî yükseliş ise uzun süreli olmamış ve dünya çapında tarihsel olarak düşen üretkenlik eğilimini tersine çevirememiştir. Elde edilmiş olan üretkenlikteki düşük seviyedeki artış yüksek maliyetli aşırı yatırıma neden olmuştur. 1997 sonrasında ise sermayenin organik bileşimi yükselmiş, artı-değer oranı düşmüştür (Husson, 2010: 176, 191).

olmuşlardır⁴. 1980'ler itibariyle liberal iktisat politikalarına geçiş, sermayenin değersizleşmesinin önündeki sözkonusu engellerin kaldırılması kapsamında önemlidir (Savran, 1988: 61). Böylece II. Dünya Savaşı sonrasındaki genişleyen uzun dalgayı oluşturan farklı birikim biçimi, üretimin maddi güçlerinin, sosyal ilişkilerin ve emeğin uluslararası bölümlenmesi 1980'lerde küreselleşme sürecinin yürürlüğe girmesiyle değişime uğramıştır (Went, 2001: 117). Bu süreçte düşen yatırımlar sonucunda teknolojinin gelişmesi yavaşlamıştır (Brenner, 2007: 54). 1970'ler itibariyle dördüncü bir teknolojik devrimin yaşanmamış olması, büyük miktardaki atıl duran sermaye kütesinin yeniden değerlendirme sürecine girememesi ve üretken olmayan alanlara aktarılmasına neden olmuştur. 1970'li yılların ortalarından itibaren üretken olmayan alanlarda kullanılan sermayenin, üretken emeğin ücretlerini gösteren değişir sermayeye oranı yükseliş seyrindedir, yani üretken olmayan emek alanları genişlemiştir. Sözkonusu üretken olmayan alanların gelişmesi uzun dalganın düşme evresinde etkili olmuştur. Böylece sözkonusu yıllar itibariyle yaşanan yüksek işsizlik oranlarına rağmen kâr oranlarının seyri düşmüştür (Moseley, 1997 ve Brenner, 2004: 63). Bu kapsamda üretilmiş olan artı-değer, imalat sanayiindeki düşük kâr oranları nedeniyle üretken yatırım alanlarında değil; finansal alanlarda bölüşülmüştür. Dolayısıyla finans kesiminin gelişimi de düşük kâr oranlarının bir göstergesidir (Husson, 2010: 182).

⁴ Durumu özetleyen sürece örnek, özellikle 1974-1979 yılları arasında az gelişmiş kapitalist ülkelerdeki durumdur. Sözkonusu ülkelerdeki kapitalist, dünya pazarında rekabet edemediğinden ve dünya piyasasına göre daha düşük üretkenlikte çalıştığından, devlet müdahalesi ile koruma altına alınmaktaydı. Ancak krizde devlet müdahalesi ile korunma, değersizleşme sürecini durdurduğundan hem kâr oranlarının düşme eğiliminin çözümünü ötelemiş hem de ödemeler dengesi açıklarına, borçlanmaya neden olmuştur (Savran, 1988: 59).

Grafik 3.1: ABD’de Finans ve Üretim Şirketlerinin Kâr Oraları (%)

Kaynak: Dumenil ve Levy, 2004: 98

(----) üretim şirketlerindeki kâr oranlarını; (—) finans şirketlerindeki kâr oranlarını ve (.....) seyirleri göstermektedir.

Grafik 3.1'e göre üretim alanından farklı olarak finans kesimindeki kısmî iyileşmeler uzun dalganın seyrini değiştirmemiştir. Finans kesiminin gelişimi, üretim sektörlerinin kâr oranlarını 1970'lerin sonuna dek olumlu etkilemişken, 1980 sonrasında olumsuz etkilemiştir. Finans kesimindeki ortalama kâr oranları 1970'lere dek düşük faiz oranları ve durağan hisse senedi piyasası nedeniyle düşüktür; 1980 sonrasındaki neoliberal dönemde ise yükselişe geçmiştir (Dumenil ve Levy, 2004: 82). Üretim alanındaki düşen kâr oranlarına karşın finans kesimindeki yüksek kârlar nedeniyle, üretim alanındaki şirketler de faaliyet dışı finansal spekülatif aktivitelere kaymışlardır. Böylece üretim sektöründeki artı-değerden pay alan finans sektörünü de içeren üretim dışı alanların ihtiyaç duyduğu artı-değerin, üretim sektörlerinden elde edilmesinin sınırlarına gelinmesiyle kâr oranlarının seyri düşmeye devam etmiştir (Yeldan, 2009b: 28 ve Tonak, 2009: 36-37). 1980 sonrasında kâr oranlarındaki kısmî iyileşmeler, sermaye birikiminde sorunsuz bir döneme imkân verebilecek yükselişi sağlayamamıştır (Husson, 2010: 175).

1970'ler itibariyle kâr oranlarının artırılması için çalışanların doğrudan ücretlerinde kesintiye gidilmesi, fiyatların ücret artışlarından daha yüksek tutulması,

üretim faaliyetlerinin düşük ücret uygulanan dünyanın farklı bölgelerine kaydırılması vb. yöntemlerle ücretler düşürülmeye çalışılmıştır. Sözkonusu yöntemler, yüksek işsizlik oranlarına neden olmuştur (Moseley 1990). ABD, Japonya, Almanya ve AB (12 ülke) örneklerinde kişi başına reel ücretin (ücretler artı yan ödemeler) yıllık ortalama artış seviyesi, 1960-1969 dönemi seviyelerine ilerleyen yıllarda ulaşamamıştır (Brenner, 2006: 240 ve Bkz **Ek Tablo 4**). **Ek Tablo 4**'teki reel ücretlerdeki artışta düşme seyri, genel olarak çıktı başına istihdam maliyetlerindeki seyir açısından da desteklenmektedir. ABD, AB, G7 ve OECD için çıktı başına ortalama reel işgücü maliyetini⁵ veya aynı anlama gelen saat başına ortalama işgücü maliyetleri/saat başına çıktı oranı ve böylece üretkenlik ile üretimdeki işgücünün maliyeti arasındaki ilişki incelendiğinde istihdam maliyetlerindeki artışın 1975 seviyesine, ilerleyen yıllarda ulaşamadığı izlenmektedir. Hatta 1995 sonrasında istihdam maliyetlerinde artışın yaşanmadığı dönemler dahi görülmektedir. (OECD, 2009). Dolayısıyla istihdam maliyetlerinin düşme eğilimi ve ücret artışlarının baskılanması, diğer koşullara bağlı olarak artı-değer kütesini ve kâr oranını olumlu etkileyebilen bir seyir izlemiştir. Ancak talebin daralması gerçekleşme sorunlarına neden olmuştur (Mandel, 1986: 86). Ayrıca üretim kapasitesindeki gelişmenin, nihai tüketicilerin reel ücret artışlarından yüksek olması, aşırı üretim sürecinin devam etmekte olduğunu göstermektedir. Sözkonusu ücretlerdeki düşme sonucunda dahi ABD ekonomisinde kâr oranları, 1970'lerin başındaki kriz öncesi seviyenin yalnızca % 40'ına ulaşabilmiştir (Moseley, 1990). 2000 yılında ise ABD'de kâr oranları, 1948'deki seviyesinin yarısındadır (Dumenil ve Levy, 2002).

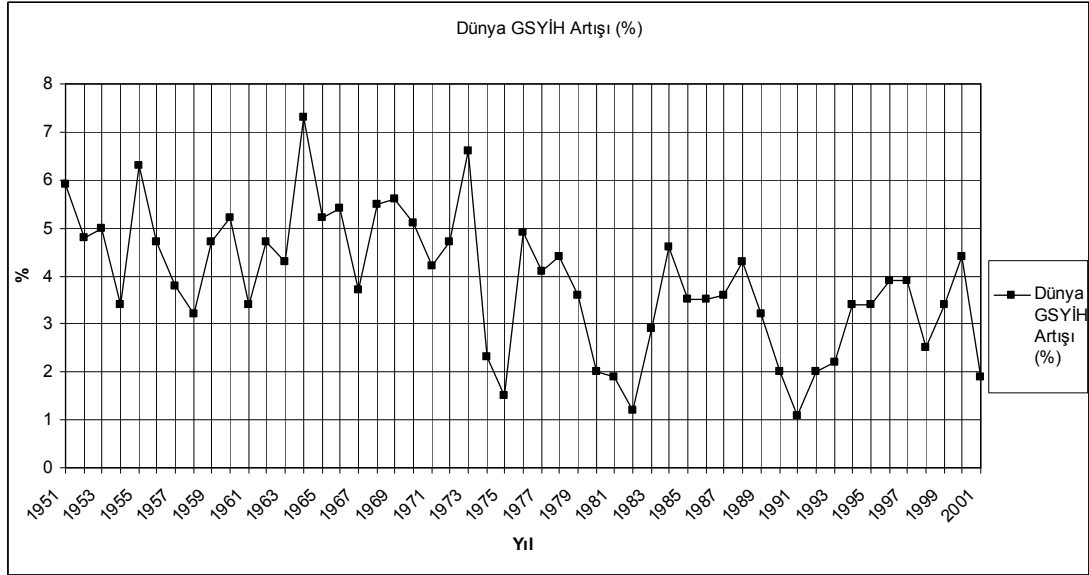
- Sınâî Çevrimler

Geç Kapitalizm çağında, uzun dalgaya nazaran kısa süreli, 7-10 yıllık sınâî çevrimler yaşanmaktadır. II. Dünya Savaşı ile 1974 arasındaki genişleme evresinde dünya kapitalizminde yaşanan kısmî sorunlar, sermaye birikim sürecinde kapsamlı değişiklikler getiren yöntemler ve politikalara gerek duymadan çözülmüştür. Bu dönemdeki sınâî çevrimlerin duraklama süreçleri, bir veya birkaç ülkeye özgü kalmış

⁵ OECD verilerindeki istihdam maliyetleri, ücret ve maaşları, ikramiye, aynî ödemeleri (gıda, yakıt, barınma vb.), kıdem ve fesih tazminatlarını, emeklilik işveren katkı payını, hayat ve kaza sigortalarını ve tazminatları kapsamakta iken, çalışanların eğitim masraflarını içermemektedir (OECD, 2009).

ve kapitalist sistemin genelinde eşzamanlı bir daralmaya neden olmamışlardır. Dalgaların yaşandığı ekonomilerde dahi çevrimler yumuşadığından, yığılımlı krizlere dönüşmemişlerdir. Ekonominin duraklama dönemlerinde devlet, talep yaratıcı müdahalelerle durgunluğun etkilerini sınırlandırabilmiştir (Savran, 1988: 23-24). Aşağıdaki **Grafik 3.2.**'de, tezin birinci bölümünde tarihsel çerçevede sunulan sınaî çevrimlerin 20. yüzyılın ikinci yarısındaki süreci gösterilmektedir.

Grafik 3.2.: Dünya GSYİH Artış Hızı Aracılığıyla Sınaî Çevrimlerin Gösterimi

Kaynak: (Maddison, 2006: 236)

Uzun dalganın genişleme ve durgunluk dönemleri, özellikle ortalama iktisadî büyüme oranlarındaki seyir aracılığıyla gözlemlenebilmektedir (Went, 2001: 97). Bu nedenle **Grafik 3.2.** aracılığıyla sınaî çevrimlerle uzun dalgaların eklenmesi izlenebilmektedir. **Grafik 3.2.**'de 1970'li yıllara dek dünya genelinde ortalama büyüme seyrinin birbirini izleyen sınaî çevrimlerde yüksek düzeyde seyrettiği ve bunun II. Dünya Savaşı sonucundaki uzun dalganın yukarı salınımı olduğu görülmektedir. 1970'ler sonrasında ise sözkonusu uzun dalganın aşağı salımlı yeni bir evresine (düşme evresine) girildiği ve bunun sınaî çevrimleri görülmektedir. 1970'lerden günümüze kesintisiz sürdüğü kabul edilen aşağı salımlı uzun dalga süresince sınaî çevrim olarak, 1974-1975'te bütün büyük kapitalist ekonomiler

eşzamanlı bir daralma ve enflasyonu birlikte yaşamış; 1979-82 arasında sözkonusu durum tekrarlanmış ve yine genel ve eşzamanlı daralma yaşanmıştır. 1976-1979 ile 1983'te iki toparlanma dönemi yaşanmıştır (Savran 1988: 45). Devamında 1984 Meksika ve Brezilya borç krizleri; 1987'de New York borsasında çöküş; 1990-92 arasında bütün gelişmiş ekonomilerde yeniden eşzamanlı bir daralma; 1994 Meksika ve Türkiye krizleri; 1997 Asya, 1998 Rusya ve 1999 Latin Amerika ve Türkiye krizleri; 2000-2001'de New York borsasından başlayarak dünya borsalarının çöküşün eşiğine gelmesi ve devamında yaşanan ekonomik gerileme; 2001'de Türkiye ve Arjantin'de yaşanan mali ve ekonomik çöküş yaşanmıştır. Bunlar, 1974'ten 2001'e dek yaşanan aşağı salınımlı aynı uzun dalganın iç evreleri, sınaî çevrimleridir.

Böylece 20. yüzyılın uzun dalgalar ve sınaî çevrimlerin veriler aracılığıyla analizi yapılmıştır. İlerleyen altbölümlerde sözkonusu tarihsel bilgiler çerçevesinde, modern savaşların ve postmodern savaşların 20. yüzyılda uzun dalga ve sınaî çevrimlerdeki iktisadî etkileri veriler aracılığıyla incelenecektir.

3.2. 20. YÜZYILDA UZUN DALGA ve SINAÎ ÇEVİRİMLERİN SEYRİNDE MODERN ve POSTMODERN SAVAŞLARIN ETKİLERİ

İlerleyen kısımlarda, tezin ikinci bölümünde incelenmiş olan postmodern savaşların iktisadî etkileri üzerindeki tartışmaya katkı sunmak amaçlandığı için, öncelikle 20. yüzyıldaki modern ve postmodern savaşlar ayrımı yapılacaktır. Bu kapsamda öncelikle savaşların uzun dalgayı etkileyecek iktisadî sonuçlar doğurması ele alınacaktır. Uzun dalganın seyrinde etkili olamayan savaşların sınaî çevrimdeki etkileri ise son başlıkta tartışılacaktır.

Tezin teorik çerçevesine göre ortalama kâr oranlarının seyri düşme eğilimindedir ve bu durumun göstergesi olarak uzun dalgada aşağı salınım evresine giriş, sistemin

iç işleyiş yasalarına dayanmaktadır. Ancak uzun dalgalar teorisinde kâr oranlarının yükselmesi, ne teknolojik gelişmelerin bir dizisi ne de kapitalist sistemin kendi içindeki uyumlu işleyişin bir sonucudur. Depresif uzun dalgadan çıkış, kapitalizmin iç işleyişi dışındaki iktisat dışı faktörlerden de etkilenmektedir. Genişleyen dalgaya girişin yöntemi bir önceki genişleyen dalgaya geçiş sürecinden daha gerici ve hatta “barbar” olabilmektedir (Barsoc, 1997: 72-73). Bu çerçevede iktisat dışı bir faktör olan savaşların uzun dalganın tüm evrelerindeki değil, sadece yukarı salınımına geçişteki etkilerinin incelenmesi amaç edinilmiştir. Marxist teoriye göre savaş, ancak ortalama kâr oranlarındaki düşme eğilimini öteleyen diğer koşullardaki gelişmelerle etkileşim halinde uzun dalganın yükselme seyrine girişte bir role sahip olabilmektedir.

Savaşlar süresince sermaye hareketlerinde, dış ticarete, iletişim alanlarında ve sivil hayat üzerinde önemli değişimler yaşanmaktadır. Ancak uzun dalgaların yükselme seyrinde savaşların iktisadî etkileri arasından, özellikle üretim alanındaki ve buna bağlı olarak da küresel ekonomi ile krizler üzerindeki etkileri, dünya çapındaki kâr oranlarının seyrini değiştirmeye yönelik olarak önem taşımaktadır. Savaşların etki alanlarının genişliği ve bu çerçevede de dünya savaşları önem taşımaktadır.

Ülkelerin yayılcı politikalarının genel eğiliminin araçları olan ve aynı zamanda eşitsiz gelişme yasasının işleyişinin sonucunda ortaya çıkan dünya savaşlarında sınaî-mali güçler arasındaki denge, galibiyet ya da yenilgi yoluyla periyodik olarak el değiştirmekte ve böylece dünya, ülke veya bölgeler bazında uzun dönemler için farklı ülkelerin iktisadî ve/veya idari olarak etki alanlarına (nüfus alanlarına) bölünmektedir (Mandel, 1995b: 61, 62). Söz konusu geniş iktisadî etki alanları açısından dünya savaşları, tüm dünya ekonomisini dönüştürebilmeleri bakımından önemlidirler (Tilly, 2001: 330). Bu nedenle uzun dalgaların seyrini yükselme yönünde değiştirmede, kısıtlı etki alanlarına sahip olan iç savaşlar veya bölgesel savaşlar yerine, özellikle topyekûn dünya savaşlarının etkisinin araştırılması gereklidir.

Tezde 1970’li yılların başı, gerek savaşlar, gerekse uzun dalgaların seyri

açısından dönüm noktasıdır. Çünkü modern savaş döneminin bitişiyle postmodern savaşlar dönemine giriş ve uzun dalganın yükseliş evresinin bitişiyle depresyon evresine giriş sözkonusu yıllarda gerçekleşmiştir.

20. yüzyılda uzun dalganın yukarı salınımı 1940'lı yılların başında gerçekleştiği ve sözkonusu dönemde yaşanan topyekûn dünya savaşları dönemi modern savaşlar dönemi olarak adlandırıldığı için, uzun dalgaların yükselmesi yönünde etkisinde incelenecek olan savaş türü, modern savaşlardır. 20. yüzyılda ortalama kâr oranlarının düşme eğilimini tersi yönde etkileyen faktörler üzerinde I. Dünya Savaşı (1914-1918) ile yarım bırakılan süreci tamamlayan II. Dünya Savaşı'nın (1939-1945) rolü aşağıda incelenecektir.

1970'lerin başı itibariyle uzun dalganın salınımının yükselmeye geçmeden aşağı yönde sürmüş olması, diğer koşulların yanı sıra 1970 sonrasında yaşanmış olan savaşların, sermaye birikimine elverişli bir döneme girişi sağlayamadıklarını, yani uzun dalgayı yukarı salınım evresine (yeni bir uzun dalganın genişleme evresine) geçirecek ivmeyi veremediklerini göstermektedir. Uzun dalganın seyrinin değişmediği 1970 sonrasında yaşanmış olan savaşlar postmodern olarak adlandırıldıkları için, sözkonusu dönemde postmodern savaşlarda uzun dalganın yükselişe geçirilememesinin analizi yapılacak ve sınaî çevrimlerdeki dönüşümler incelenecektir.

Böylece II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki savaşların iktisadî etkilerinin analizi, bir anlamda tezin ikinci bölümünde tarihsel olarak sunulan topyekûn modern savaşlar ile nükleer silahların kullanımı tehdidi nedeniyle düşük yoğunluklu süren postmodern savaşların iktisadî etkileri arasındaki farkı gösterecektir.

Aşağıda öncelikle modern savaş olarak II. Dünya Savaşı'nın uzun dalganın yükselmesindeki etkileri analiz edilecektir.

3.2.1. 20. YÜZYILDA UZUN DALGAYI YÜKSELTEN MODERN SAVAŞIN ANALİZİ: II. DÜNYA SAVAŞI'NIN İKTİSADİ ETKİLERİ

I. Dünya Savaşı'nın başlamasında, diğer nedenlerin yanı sıra aşırı üretim krizine girmiş olan ve krizin bitmesi için yeni pazarlara ihtiyaç duyan görece geç emperyalistleşmiş ülkelerin, dünya pazarlarını bölüşmüş olan ülkelerle rekabetleri önemli yer tutmuştur. I. Dünya Savaşı öncesinde kapitalist sistem, uzun bir depresyon döneminden çıkışı, kapitalist üretim sürecinin iç işleyiş mekanizmaları ile gerçekleştirebilmiştir. Ancak 1929 ve 1932 gerilemesinden sonra yeni bir genişleyen uzun dalga evresine geçiş için iktisat dışı faktörlere, yani sürekli enflasyon, artan devlet müdahalesi ve daimi silahlanma gibi yapay uyaranlara ihtiyaç duyulmuştur (Mandel, 1986: 70). Bu nedenle I. Dünya Savaşı'na dek, kapitalizmin gelişimini, savaşın iktisadî etkilerini dikkate almadan analiz etmek mümkündür. Ancak I. Dünya Savaşı sonrasında, savaş ve savaşa hazırlanmanın etkileri iktisadî olarak göz ardı edilememiştir. Öyle ki 50 ülkenin katıldığı küresel çaptaki II. Dünya Savaşı (Tilly, 2001: 330), sadece askerlerin değil; sivil halkın da yaşam koşullarını etkilemiştir (Cliff, 1957). Böylece sadece savaş dönemlerinin değil; savaş sonrası dönemlerde de süren savaş sanayiinin iktisadî etkileri önem kazanmıştır.

1970'lere dek süren "Altın Çağı" mümkün kılan etkenlerin analizi, 20. yüzyılda uzun dalganın yükselme seyrine geçişte II. Dünya Savaşı'nın süreçteki rolünü ayrıntılarıyla incelemeyi gerektirmektedir. Aşağıda öncelikle II. Dünya Savaşı'nın üretimi artırıcı etkisi ele alınacaktır.

I. Dünya Savaşı'nın bitiminde savaş sanayiinin faaliyetlerinde yaşanmış olan azalmaya karşın, 1929 krizi sonrasında ve Hitler'in yönetimi sırasında ilk kez barış dönemlerinde de süren savaş sanayiinin güçlenmesine tanık olunmuştur. Hatta süreç barış dönemlerinde silahlanma yarışına dönüşmüştür (Cliff, 1957). II. Dünya Savaşı sırasında da savaşan ülkelerde üretimin yarısı, savaşın ihtiyaçlarının karşılanması için devletin talebine yönelik olarak dönüştürülmüştür. II. Dünya Savaşı'nın sonrasında ise hem savaş sanayi alanında üretime devam edilmiş hem de savaş

sanayide kullanılan teknolojilerin sivil üretim alanlarına uyumlaştırılmasıyla genel bir üretim artışı yaşanmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında tekeli devlet kapitalizminin gelişmesi dönemin önemli özelliğidir. Savaş, genel olarak sistemin işleyişini desteklerken, tekeli gruplarla devlet arasındaki ilişkileri geliştirmiştir⁶ (Dobb, 1999: 67, 68). ABD’de toplam yatırımlardaki 1929 kriziyle başlayan duraklama ancak II. Dünya Savaşı sonrasında, sözkonusu devlet ve tekeli gruplar arasındaki işleyiş neticesinde 1929 öncesi seviyeye yükselbilmiştir⁷ (Bkz. **Ek Grafik 4**). İngiltere’de ise 1945 sonrasında, kömür, gaz, elektrik ve çelik üretimi, demiryolları ve karayolu taşımacılığı ve Bank of England kamulaştırılmış ve özellikle konut yatırımları olmak üzere, yatırımlar konusunda doğrudan kontrol alanı genişletilmiş; devlet sermaye malları konusunda satıcı olarak ağırlığını artırmıştır (Dobb, 1999: 66, 67). Fransa’da savaş öncesinde 1930’larda dahi sanayi eskimiş teknoloji ile çalışmıştır. Komünist Parti, De Gaulle döneminde temel bazı sanayiinin ve finans kesiminin millileştirilmesinde etkili olmuştur (Frantzen, 1990: 80).

Sermayenin merkezileşme, kamulaştırma ve kısmî planlama koşullarında, savaş sonrasında da devlet garantili kârlarla silah üretimine yatırılması, genişleyen uzun dalga sürecini desteklemiştir. **Ek Grafik 5**, üretim artışıyla bağlantısı açısından II. Dünya Savaşı öncesinde negatif seyreden kapasite kullanım oranlarının, savaşın başlamasıyla yükselişini sergilemektedir. Bu çerçevede artmış olan üretimin işleyiş mekanizmaları, aşağıda ayrıntılarıyla incelenecektir.

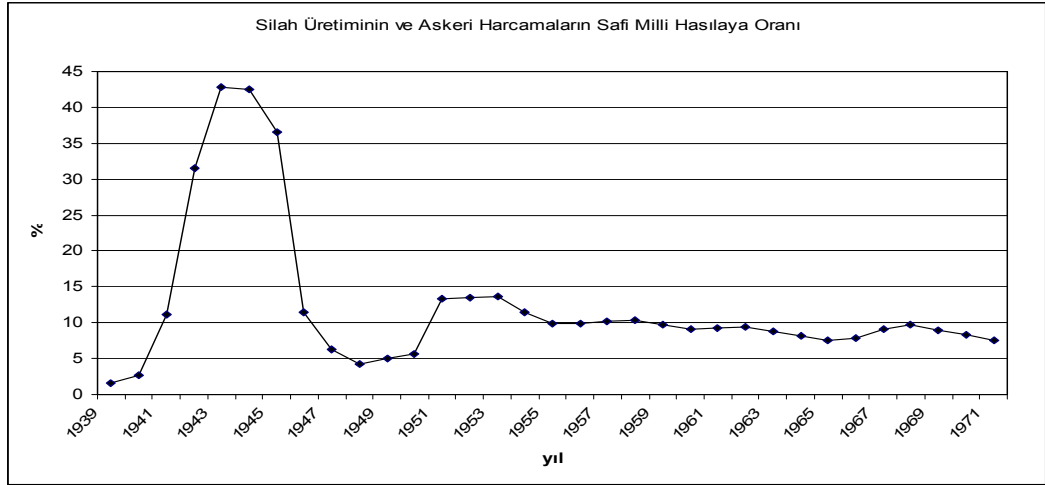
II. Dünya Savaşı’nda üretim şekli olarak Fordist üretim tipinde yani aktarma kayışı üzerinde kitlesel üretimin yapıldığı bir savaş ekonomisi hakimdir. Kitlesel şekilde yapılan uçak, tank, top, cephaneye üretimi, ya bu amaç için kurulan fabrikalarda ya da savaş nedeniyle sivil üretimden askerî üretime dönüştürülmüş

⁶ II. Dünya Savaşı sırasında ABD’de 175 milyar doları bulan silah siparişlerinin % 67.2’si ağır sanayide faaliyette bulunan 100 tekeli tröste verilmiştir (Mandel, 2008: 482).

⁷ Savaş sırasında, uzun genişleme dalgasının başında, askerî zorunluluklar nedeniyle ABD de dahil ülkeler, ekonomilerini geniş kamu sektörü, millileştirilmiş sanayi ve geniş kapsamlı planlama ile yönetmişlerdir (Hobsbawm, 1988:82).

fabrikalarda gerçekleştirilmiştir. Örneğin Japon tekstil sanayiinin fabrikaları uçak fabrikasına çevrilmiştir (Mandel, 1995b: 87, 88). 1929'daki Büyük Bunalım, Almanya ve daha sonra uluslararası alanda silahlanmanın ağır sanayiindeki etkisiyle hafifletilebilmiştir. Amerika'da ise ancak 1940 sonrasındaki hızlı bir silahlanma, ağır sanayideki durgunluğu önleyebilmiştir (Mandel, 2008: 481). ABD için doğrudan askerî harcamaların⁸ GSMH içindeki payını II. Dünya Savaşı sonrasında 1970'li yıllara dek gösteren **Grafik 3.3.** aşağıda yer almaktadır.

Grafik 3.3.: ABD'de Askerî Harcamaların GSMH İçindeki Payı (% - 1939-1971)

Kaynak: Farklı kaynaklardan aktaran (Mandel, 1993: 276)

Grafik 3.3.'te askerî harcamaların GSMH'ye oranının, II. Dünya Savaşı'nın başlangıcı olan 1939'da % 1,6 seviyesinde olduğu, savaş esnasında en yüksek 1943 yılında % 40 seviyesinin üzerine çıktığı ve savaşın sonrasındaki daimi silah ekonomisi olarak adlandırılan süreçte, savaş dönemlerindeki değerlerinden daha düşük, ancak savaş öncesine nazaran oldukça yüksek, yıllık ortalama % 9 seviyesinde sürdüğü gözlenmektedir. Kore Savaşı ve Vietnam Savaşı da sözkonusu seyrin sürmesinde etkili olmuşlardır. Diğer ülke örnekleri kapsamında süren askerî harcamaları gösteren **Tablo 3.2.** aşağıdadır.

⁸ Doğrudan askerî harcamalar, emekli ikramiyeleri ile Nasa harcamalarını içermemektedir (Mandel, 1993: 275).

Tablo 3.2: GSMH'nin Yüzdesi Olarak Askerî Harcamalar

	1950	1955	1960	1965	1970
İngiltere	6.3	7.7	6.3	5.9	4.9
Fransa	5.8	4.9	5.4	4.0	3.3
Batı Almanya	4.5	3.3	3.2	3.9	3.2
İtalya	3.2	2.8	2.5	2.5	3.6

Kaynak: Farklı kaynaklardan aktaran (Mandel, 1993: 276)

Ayrıca 1950-1970 döneminde askerî harcamalarda ortalama olarak Japonya'da % 3.9, İngiltere'de % 1.3, Fransa'da % 4.2, Batı Almanya Federal Cumhuriyeti'nde % 5.8 ve İtalya'da % 4.1 artış yaşanmıştır. 1961 yılında silah üretimi dünya genelindeki brüt yatırımların (gayri safi sermaye oluşumu) yaklaşık yarısına ulaşmıştır (Mandel, 1993: 275, 276). Dolayısıyla savaş sonrasında da savaş sanayi için üretim, toplam çıktının düzenli bir parçası olmayı sürdürmüştür.

Savaş sırasında askerî harcamalar, talep artışına neden olmuşlardır ancak tüm üretken kapasitenin savaş sanayiinde kullanılması, tüketim malları üretiminde kısıtlamalara ve emeğin kendisini yeniden üretiminde zorluklara neden olmuştur (Frantzen, 1990: 34). Böylece savaş sırasındaki savaş sanayi faaliyetleri, diğer sektörlerin aleyhine gelişmiştir. Fabrikalar ve donanımları eskimiş ve yenilenememişken, konut sektörü, otomobil üretimi, tekstil sektörü vb. gerilemiştir (Cliff, 1957). Sözkonusu durumun göstergesi olarak, II. Dünya Savaşı yıllarında artı-değer oranındaki artışa rağmen savaş sırasında üretim araçları yatırımlarında artış izlenmemiştir. Örneğin II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Büyük Britanya, Almanya ve Japonya'da üretim malları ve tüketim malları üreten sektörlerdeki üretimin azalması, biriken artı-değerin sadece üçüncü sektör olan tahrip malları (silah) üretimi için kullanıldığını göstermektedir (Mandel, 2008: 313). Almanya'da silahlanma sonucunda, 1939'da makine ve alet üretimi, 1932'ye oranla 4 kat artmışken tüketim malları üretiminde artış sadece % 50 civarındadır (Mandel, 2008: 482). Rusya'da 1942 yılında sivil alanlardaki üretim, savaş öncesine nazaran % 40 azalmıştır (Parker, 2001: 140). Japonya'da, Batı Avrupa'ya nazaran savaş nedeniyle sanayi merkezlerinin tahribatı daha fazla olduğundan, savaş sonunda 1947'de üretim savaş öncesine nazaran % 50 düşmüştür (Frantzen, 1990: 78). 1939-1943 yılları arasında işçi sınıfının kendisini yeniden üretim maliyetleri, sivil üretim alanlarındaki

düşen üretimler nedeniyle İtalya'da 3.5 kat, İngiltere'de % 25, Almanya'da ise % 10 artmıştır. Almanya'nın görece düşük fiyat artışı, ülkenin işgal ettiği ülkelerden elde ettiği malların düşük fiyatlarına dayanmaktadır (Parker, 2001: 145-146). ABD'de savaş sanayi dışındaki sektörlerde üretim azalışlarının enflasyona neden olmaması, devletin fiyat müdahaleleri sonucunda mümkün olmuştur. Böylece yüksek seviyelerde özel tasarruf sağlanmıştır (Frantzen, 1990: 34).

Savaş sonrası yıllarda yatırımlardaki artış devletin inisiyatifinde hem savaş sanayiinde görülmüştür hem de Almanya, Japonya, İtalya, Fransa ve ABD'de yatırımlar, savaş sanayi dışında diğer özel yatırım alanlarına da yayılmıştır (Mandel, 1995b: 166). ABD için savaş dönemi üretim artışı, savaş öncesi dönemle karşılaştırılırsa 1914-1938 dönemi için sınıflı üretimin yıllık bileşik büyüme hızı % 2 iken, 1939-1967 dönemi için % 5.2'dir. Savaşın neden olduğu yüksek talep ile ABD ekonomisi, savaş sonrasında yeniden yapılanma sürecine girmiştir (Brenner, 2007: 25). ABD'de GSMH seyrini gösteren **Ek Grafik 6**, II. Dünya Savaşı öncesinde küçülen ekonominin, Savaş ve sonrasındaki yükselişini desteklemektedir. Sözkonusu durum İngiltere ve Almanya için de geçerlidir. Şöyle ki İngiltere'de savaş öncesi dönemde sanayi malları üretimindeki büyüme oranı % 2 iken, 1939-1967 döneminde % 3 olmuştur. Almanya'da ise durum sırasıyla % 2,2'den % 3,9'a yükselmiştir. II. Dünya Savaşı ile Sovyetler Birliği'nde endüstriyel üretim çeyrek asır öncesinin üç misline yükselmiş; Japonya'da savaş ekonomisiyle silah imalatının önemli yer tuttuğu ağır sanayiinde gelişme yaşanmıştır (Giddens, 2008: 313 ve Mandel, 1986: 13). II. Dünya Savaşı süresince savaş sanayi alanında devam eden üretim ve yatırım artışı, savaşlar aracılığıyla gelişen teknoloji neticesinde savaş sonrasında sivil üretim alanlarına da yayılmıştır. Ayrıca savaş sonrasında iktisadî genişleme sürecinde, sivil üretim alanlarındaki artışın yanı sıra, savaş dönemlerinde genişlemiş olan savaş sanayiinin ve artan askerî harcamaların savaş sonrasında da kesilmeyen faaliyetleri önemli paya sahiptir.

Farklı ülkelerde sermaye birikiminin canlanması, ülkelerin savaşta konumlarına bağlı olarak değişik tarihlerde başlamıştır. Savaş döneminde fiilen tahrip edilen ülkelerde sermaye birikimi krizi, savaşta sadece saldırıda bulunan ve fiziksel olarak veya işgücünün sakatlanması-kaybı vb. şekillerde tahrip edilmeyen ülkelerdeki krize

kıyasla farklı gelişmeler göstermiştir. Örneğin II. Dünya Savaşı yıllarında savaşta fiziki tahribat yaşanmayan ABD’de iktisadî canlanma 1940’larda başlamışken; Avrupa’da savaşın neden olduğu yıkım nedeniyle canlanma daha geç (1948’de) başlamıştır (Savran, 1988: 22, 23). Ayrıca savaşın etkileri Latin Amerika, Afrika ve Hindistan’da olduğu gibi doğrudan işgale uğramamış Asya ülkelerinde de yaşanmıştır. Örneğin Hindistan’da Japonlarla savaşmak amacıyla üretilen silahlar ve bunların malzemelerinin üretimi endüstriyel gelişmeyi teşvik etmiştir (Giddens, 2008: 314).

Yukarıdaki çerçevede görüldüğü üzere uzun dalganın yükselme evresinin başlangıcında, sermaye birikiminde yeni katkılar sunan II. Dünya Savaşı’nın rolü önem taşımaktadır (Frantzen, 1990: 28, 33). II. Dünya Savaşı’nda özellikle askerî alanlarda ve savaşın sonrasındaki genel üretim artışının temel nedeni olarak ifade edilen daimi silah ekonomisi, yatırımları teşvik ederek, istihdam yaratarak, teknolojik gelişmeyi ve uluslararası ticareti hızlandırmıştır ve aşırı üretim ile işsizlik sorunlarının 1950 ve 1960’larda sürmesini engelleyen temel nedendir (Georgiou, 1983: 192). Üretim artışına paralel olarak talebin de artışı, Savaş sonrasındaki uzun dalganın yükselme evresinin sürmesine imkân sağlamıştır.

Savaş sonrasında dünya ortalama kâr oranındaki artış, maddi üretimde bir yükselme ve dünya ticaretinde genişleme ile eş zamanlı gelişmiş ve sermaye birikiminde 1970’lere dek sorunsuz bir süreç yaşanmıştır. İlerleyen alt başlıklarda II. Dünya Savaşı’nın, uzun dalganın ilk evresi olan 1940(48)-1970’li yılların başı arasındaki yükselme evresine girişe imkân sağlayan rolü, artı-değer oranının artması, üretimdeki üretken emeğin payının yükselmesi ve sermayenin değersizleşmesi başlıkları altında incelenecektir.

3.2.1.1. ARTI-DEĞER ORANININ ARTIRILMASI

Uzun dalganın gelişimi kâr oranı formülü⁹ aracılığıyla analiz edildiğinde, II. Dünya Savaşı'nın kâr oranlarını artıran etkenlerden biri olabilmesi ve dolayısıyla uzun dalgayı yukarı salınım yönünde dönüştürücü işlev görebilmesi, savaşın hem artı-değer oranını (a/d) yükselterek payı artırmış olmasına hem de sermayenin organik bileşimindeki (s/d) yükselişi yavaşlatarak paydayı küçültmüş olmasına dayanmaktadır.

Kâr oranlarındaki yükselişin bir nedeni özellikle ABD'de II. Dünya Savaşı sırasında artı-değer oranındaki yükseliştir. Dönemin başlarında artı-değer oranı önceleri hızlı bir yükseliş göstermiştir. Öyle ki 1930'larda ve 1940'larda artı-değer oranı Almanya, Japonya, Fransa ve İspanya'da % 100 ile % 300 arasında yükseliş göstermiştir ve ilerleyen süreçte istikrarlı bir seyir izlemiştir (Mandel, 1986: 29 ve Mandel, 1993: 131). Sözkonusu artı-değer oranının büyüklüğü ücretlerin seviyesi, üretim şekilleri ve sınıf mücadeleleri ile bağlantılıdır (Frantzen, 1990: 34). Bu kapsamda II. Dünya Savaşı nedeniyle (aracılığıyla) yaşanan gelişmeler sonucunda artı-değer oranındaki artış konusu aşağıda ücretlerin düşürülmesi, çalışma saatlerinin artırılması ve üretkenliğin yükseltilmesi yöntemleri çerçevesinde analiz edilecektir.

- Ücretlerin Düşürülmesi ve Çalışma Saatlerinin Artırılması

Artı-değer oranının yükselmesi, artı-değer kütledeki yükselişin değişir sermayedeki (ücretler) yükselişten fazla olduğunu göstermektedir. Sözkonusu durum, özellikle savaş yıllarındaki sınıf mücadelesindeki gerilemenin varlığını ifade etmektedir. Öyle ki II. Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarında gelişmiş ülkelerde 1930'lara oranla işçi sınıfı mücadelesi aleyhindeki gelişmelerle sermaye birikimi hızlanmıştır (Balkan, 1994: 42). Uzun dalganın başında ücretler düşüktür ve askerî disiplin, üretim sürecinde sermaye lehine kullanılmıştır (Savran, 2988: 25-26). Dolayısıyla artı-değer oranındaki artışın önemli bir nedeni savaş şartlarındaki ucuz

⁹ Kâr oranı= $a / (d + s)$ 'dir. Hem pay hem de payda değişir sermayeye bölüldüğünde,

Kâr oranı= $(a/d) / (1 + s/d)$ olarak yazılır. Bkz. Birinci Bölüm'deki formül (3) ve formül (4).

emekgücü ve sendikal hareketi güçlü olmayan işçi sınıfıdır.

Artı-değerde yükselme özellikle savaştan en çok etkilenmiş olan Almanya, Japonya, İtalya, Fransa, İspanya ve ABD’de olmuştur (Giddens, 2008: 313). ABD şirketleri 1930’ların sonunda, Japon, Alman ve diğer Avrupa şirketleri ise 1940’ların sonundan itibaren elde ettikleri yüksek kâr oranlarını, öncelikle 1930’ların ortasında başlayan ve gelişmiş kapitalist ülkelere yayılan işçi mücadelelerini II. Dünya Savaşı sırasında bastırarak elde etmişlerdir. Örneğin II. Dünya Savaşı boyunca Almanya’da üretimde emeğin ve çalışmanın askerleşmesiyle artan ölçüde köle emeğine geçilmiştir (Mandel, 2008: 495). 1944’te Alman işgücünün % 38’i zorlama koşullar altında çalıştırılan yabancı işçilerden oluşmuştur. Sözkonusu işçiler, savaş nedeniyle ele geçirilen tutsaklardan veya göç edenlerden oluşmuştur. Bunların arasında Fransa, Belçika ve Norveç’ten gelen kalifiye işçiler, Almanya’nın ilerleyen süreçlerdeki teknolojik gelişmesine de katkı sağlamışlardır (Parker, 2001: 137-138 ve Went, 2001: 107-108, 111). ABD’de Savaş öncesindeki yüksek işsizlik oranları, reel ücretlerin düşmesi yönünde baskı oluşturmuştur. Hem savaş öncesinde hem de savaş sırasında işçi hareketleri kontrol altına alınmıştır. Savaş süresince getirilmiş olan grev yasağı (sermaye ile tarihsel uzlaşma), işçi sınıfının kazanımlarındaki erozyonun bir işaretidir¹⁰(Brenner, 2007: 24). Savaş, faşizm ve ABD’de McCarthy döneminin (1947-1957) neden olduğu sözkonusu sınıf mücadelesindeki yenilgi, artı-değer oranının artışı sağlamıştır (Mandel, 1986: 29). Böylece reel ücretler üretkenlik düzeyinin altına indirilmiş ve sanayi sektöründe mevcut sermaye stoklarına oranla yüksek artı-değer elde edilmiştir (Mandel, 1993: 178-179)

Savaş sırasında çalışanlar, üretim araçlarının toplumun mülkiyetinde olması taleplerinden (üretimin toplumsallaşması taleplerinden) vazgeçmişler ve işveren ise istihdam olanaklarını artırma yönünde hareket etmiştir (Went, 2001: 111). İngiltere’de, Almanya ve ABD’de tam istihdama yakın koşullarda toplam çalışma saatleri savaş sırasında artış göstermiştir (Parker, 2001: 143). **Ek Grafik 7**’de izlenildiği üzere ABD’de toplam çalışma saatlerinin savaş öncesindeki düşen

¹⁰ ABD’de II. Dünya Savaşı boyunca, savaşla ilgili yönetimin toplantılarına tekel sermayesinin temsilcilerinin yanı sıra sendika liderleri de katılmışlardır (O’Connor, 1973: 153).

seyrinin II. Dünya Savaşı ile kaybedildiği görülmektedir. Savaş sonrasında sermaye birikimindeki olumlu süreç, daha fazla işsizlik yaratılarak değil, yedek sanayi ordusunun küçülmesi ile ancak işçi sınıfının yaşam standardını düşürerek gelişmiştir. Savaş ve sonrasında kitlesel olarak yaşam standardındaki düşme ve emekgücünün kendisini yeniden üretmesi için gerek duyduğu ihtiyaçların talebinin, örneğin karneye bağlanması sonucunda kısılması nedeniyle, emeğin kendisini yeniden üretmesi için gerekli olan zaman kısalmıştır. Bu durum ise nispi artı-değerin artmasını sağlamıştır (Vance, 1951b).

Tablo 3.3. ABD’de Sınıfların¹¹ Kişi Başına Yaşam Standardı (1939 fiyatlarıyla, \$)

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
İşçi sınıfı	596	608	628	589	599	632	647	589	531	552	594	588	534
Orta sınıf	635	670	672	600	612	660	664	818	740	807	870	836	819
Burjuva	7546	7739	7732	7195	6781	7134	7908	10081	10391	10586	10937	11040	10330

Kaynak: Vance, 1951b

Tablo 3.3.’te izlenen yaşam standardı serisi kişi başına özel tüketim harcamalarına, kişi başına kamu sivil harcamalarının eklenmesiyle bulunmuştur (Vance, 1951b). Buna göre savaş döneminde her üç sınıfın yaşam standardında 1942 yılında düşüş yaşanmıştır¹². Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında orta sınıf ve burjuva

¹¹ **Tablo 3.3.**’de sınıflar, üretim araçlarının mülkiyetine dayalı ilişkileri açısından sınıflandırılmışlardır. Buna göre burjuva sınıfı, üretim araçlarına sahip olan ve mal ile hizmetlerin üretimiyle dağıtımını kontrol altında tutan sınıftır. Toplam nüfusun % 12’sini oluşturan orta sınıf, burjuva ile işçi sınıfı arasındaki sınıftır ve küçük esnaf, tüccar, sanatkâr, serbest meslek erbabı, memur ve özel sektördeki personeli kapsamaktadır. Toplam nüfusun 2/3’ünü oluşturan işçi sınıfı ise geniş anlamıyla fabrikalarda çalışan proleteriyadır. (Öncelikle sanayi kesimi üzerinden analiz yürütüldüğünden nüfusun % 20’sini oluşturan tarım kesimi sözkonusu tabloya dahil edilmemiştir.) (Vance, 1951b).

¹² Ayrıca savaş koşullarında besin üretiminin azalması, gıda dağıtımının yapıldığı ulaşım şebekelerinin çökmesi ve karne uygulaması sonucunda Avrupa halkı savaş öncesinin % 50 ile % 65’i arasında kalori almıştır (Akad, 1992: 385). Almanya’da savaş sırasında ve hemen sonrasında açlık çekilmiş ancak yine de karne uygulaması İngiltere’dekinden önce sona ermiştir (Weinberg, 2009: 242). Britanya’da 1943 yılında sivil halkın tüketim gücünde % 20’den fazla azalma yaşanmıştır.

sınıfı için veriler dalgalanarak da olsa yükselme seyrine girmiştir. 1945’le 1958 arasındaki dönemde ekonomi genel bir büyüme halinde iken işçilerin hayat seviyesinde mutlak bir düşüş izlenmemiştir (Mandel, 1008: 487). Böylece Savaş sonrasında ücretlerde hafif bir yükseliş yaşanmış ve sermayenin organik bileşiminin yükselme seyri yavaşlamıştır (Went, 2001: 108 ve Mandel, 1993: 116, 131). Ancak yine de işçi sınıfının yaşam standardında savaşın başlangıcındaki seyir yakalanamamıştır. Toplam ücret ödemeleri, kişi başına ücretin artırılmasından çok, toplam çalışan nüfusun artışı nedeniyle yükselmiştir. (Frantzen, 1990: 75, 88). Savaşın sonunda, 1945 yılında sadece ücret artışları talebiyle değil; toplu sözleşme hakkı için de bir dizi büyük grev yapılmıştır. Ancak sendikaların, tarihsel uzlaşma dönemi koşullarında direniş göstermemesi nedeniyle çalışma şartlarının iyileştirilmesinde büyük kazanımlar elde edilememiştir (Frantzen, 1990: 73).

Ücretlerin gelişiminde savaşın işgücü piyasası ve istihdam imkânları üzerindeki etkisi de önem taşımaktadır. ABD’de 1929’da % 3 olan işsizlik oranı, 1932’de % 25’e yükselmiştir. Keynezyen politikalar çerçevesinde borçlanmayla finanse edilmiş olan kamu yatırımları sayesinde 1938’de işsizlik % 19’a gerilemiştir¹³ (Frantzen, 1990: 33). Topyekûn savaşta büyük devletlerdeki cephede faal hizmet için asker ihtiyacının artması ile bunların ölümü veya sakat kalması gibi nedenler¹⁴, emekgücü arzında düşmeyle sonuçlanmış ve savaş sonrasında belli sektörlerde işçilerin pazarlık etme güçlerini artırmış, sendikaları güçlendirmiş ve eriyen emekgücü rezervleri, kadınların çalışma hayatına katılım oranlarını yükseltmiştir¹⁵ (Hobsbawm, 1988: 71 ve Giddens, 2008: 308). Böylece sözkonusu kitlesel kronik yapısal işsizlik

Britanya ancak planlı ekonomiye geçiş sonucunda daha iyi beslenen ve sağlıklı bir nüfusla savaşı bitirebilmiştir (Hobsbawn, 2003: 66).

¹³ 1930’ların sonlarında savaşla ilgili sanayiinin işleyişini henüz geliştirmemiş olan İngiltere’de 1,5 milyon ve ABD’de 11 milyon işsiz bulunmaktadır (Sternberg, 1968 [1951]).

¹⁴ II. Dünya Savaşı’nda seferber edilenler faal nüfusun % 20’sidir; doğrudan savaş alanlarında 15 milyon kişi ölmüş ve ayrıca 25 milyon kişinin de cephede olmasa da savaşın etkisiyle ölmesi nedeniyle II. Dünya Savaşı insanlık tarihinin en yıkıcı savaşı olmuştur (Hobsbawn, 2003: 63 ve Tilly, 2001: 330).

¹⁵ Kapitalist olmayan Rusya’da ise Savaş öncesinde kadın istihdamının toplam içindeki oranı % 41 iken, Savaş sırasında % 52’ye yükselmiştir (Parker, 2001: 142).

sonrasında, Savaş itibariyle genişleyen uzun dalgada emperyalist ülkelerde istihdam oranı belirgin ölçüde yükselmiştir (Mandel, 1986: 74). Savaşın emekgücü hareketleri, yedek sanayi ordusu ve dolayısıyla da ücretler üzerindeki etkisini gösteren ülke örneklerine aşağıda yer verilmiştir.

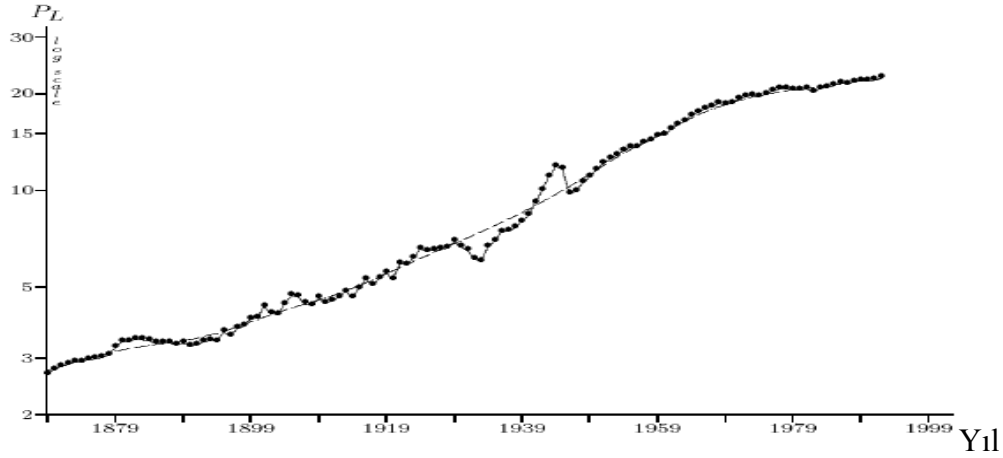
1940(48) ila 1960'lı yılların sonuna dek Almanya, Japonya, Fransa ve İtalya gibi gelişmiş ülkeler, geri kalmış kırsal bölgelerde ve küçük işletme sektörlerinde oluşan geniş işsiz nüfusun sanayi merkezlerine göçleri neticesinde yedek sanayi ordularını düzenli bir şekilde yenileyebilmiş ve ücret artışlarını üretkenlik artışının altında tutabilmişlerdir (Mandel, 1986: 31; Frantzen, 1990: 81-82 ve Brenner, 2007: 26). ABD'de Savaş sırasında biriken tasarrufların, Savaş sonrasında kullanılması ile kırsal kesimde görece küçük olan yedek işgücü ordusu ve istihdam fazlası ile çalışan aile şirketleri, işgücü talebini artırmıştır (Frantzen, 1990: 74 ve Brenner, 2007: 25-26). İtalya'da reel ücretler 1922'deki seviyelerinden ilerleyen yıllarda düşme eğilimine girmiş ve 1922 seviyesine ancak Savaş sonrasında, 1948 yılında erişebilmiştir. İspanya'da kişi başına reel gelir (1953 fiyatlarıyla) 1935'te 8500 peseta iken düşme eğilimine girmiş; 1945'te 5400 pesetaya gerilemiş ve 1945-1950 arasında işgücünün kendisini yeniden üretebilmesinin maliyetinde % 60 yükselme olmuşken ücretler sabit kalmıştır. İspanya'da ücretlerdeki durum ancak 1950'lerde düzelme göstermiştir. Japonya'da ise Savaş öncesinde, 1933-1940 arasında yaşam standardında düşme izlenmiş, savaş yıllarında ABD işgalinde ücretler oldukça düşük seviyede tutulmuştur. Yüksek yedek sanayi ordusunun varlığı nedeniyle Batı Avrupa'dakinden daha uzun çalışma saatleri oluşmuş ve ücretlerde yükselme, Savaş sonrası gelişme yıllarında dahi düşük seyretmiştir (Frantzen, 1990: 79 ve Mandel, 1993: 162-163). Fransa'da güçlü bir sendikal hareketin varlığı, ücretlerin düşmemesi ve çalışma saatlerinin sınırlandırılması üzerinde etkili olmuştur. Ancak Marshall Yardımları'nın kullanılması için Truman yönetimi, sözkonusu iyileştirmelerin sınırlandırılması koşulunu getirmiştir (Frantzen, 1990: 80). Batı Almanya Federal Cumhuriyeti'nde Savaş sonrasında ihtiyaç duyulan emekgücü farklı ülkelerden ithal edilmiştir. Sermaye birikiminin gelişmesinde, Doğu Almanya'dan gelen işçi göçünün işgücü arzını artırması ve bu nedenle çalışma koşullarında iyileşmeyi sağlayabilecek mücadelede engel oluşturması önemli role sahiptir (Frantzen, 1990: 76-77 ve

Weinberg, 2009: 239-240). Erken sanayileşmiş olan İngiltere’de sendikalar, Taylorist üretim yapısına karşı ve vardiya sistemine karşı toplu sözleşmelerle kısıtlama getirmişlerdir. Ayrıca diğer ülkelerde yaşanmış olan tarım işçisinin sanayi alanına kayması İngiltere’de yaşanmadığı için, II. Dünya Savaşı sonrasında sermaye birikimi sürecinden işçi sınıfı da kazanımlarını kaybetmeden, üretkenlik artışı ile paralel ilerleyen ücret artışları ile çıkmıştır. Böylelikle İngiltere, diğer Batı Avrupa ülkelerine nazaran savaş sonrasında sermaye birikimi, rekabet, ortalama yatırımlar ve büyüme açısından daha küçük gelişmeler kaydetmiştir (Frantzen, 1990: 83-84).

- Üretim şeklinin değişimi ve üretkenlik artışı

II. Dünya Savaşı, emekgücünün kazanımlarının azaltılması dışında, işçilerin üretkenliğini artırarak ve kısmî de olsa emekgücünün yoğunlaşmasını sağlayarak da artı-değer oranında yükselişe neden olmuştur (Mandel, 1993: 149). Savaşın nispi artı-değeri artırma açısından işlevi, topyekûn savaşın teknolojiyi geliştirmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Savaşı’nın ertesindeki genişleme döneminde teknolojik buluşların hızlanması, silahlanma ekonomisindeki askerî buluşların sivil alanlarda uygulanmasıyla ilintilidir. Barış zamanlarında kâr-zarar hesabı gözönünde tutularak geliştirilemeyen teknolojiler, savaş sırasında icatların gelişim maliyetlerini de savaşa yükleyerek teknik ilerlemeyi artırmışlardır (Mandel, 2008: 489 ve Hobsbawn, 2003: 67). Yukarıda aktarıldığı üzere askerî harcamaların artması, devletin ekonomiye müdahaleleri ve yatırımların artması, savaş sanayiindeki icatların gelişimi, üretim şekline uygun gelişen emek organizasyonu, emekgücünün üretkenliğinin artmasını sağlamıştır (Frantzen, 1990: 35). Aşağıdaki **Grafik 3.4.**’te artı-değerin yükseltilmesindeki diğer bir etken olan işgücünün üretkenlik seyri görülmektedir.

Grafik 3.4.: ABD’de İşgücündeki Üretkenlik Artışı* (1869-1992)

Kaynak: (Dumenil; Levy, 1994: 16)

*Üretkenlik (PL), 1987 yılı \$ bazında fiyatlarla hesaplanmış Safi Milli Gelirin yıllık toplam çalışma saatine bölünmesiyle bulunmuştur (Dumenil; Levy, 1994: 3).

Grafik 3.4.'e göre işgücünün üretkenliği II. Dünya Savaşı öncesinde düşme eğiliminde iken savaşın başlamasıyla artmıştır. Sözkonusu durumun daimi silah ekonomisi ve bu alandaki yarışın neden olduğu teknolojik gelişmelerle ilişkisi bulunmaktadır. 1930'larda birçok üretim aracının kriz nedeniyle üretimden çekilmesi ve II. Dünya Savaşı'nda özellikle Japonya ve Avrupa'da yeniden inşa sürecinde yeni teknolojide çalışan makinelerin konulması ve yaygınlaşması uzun genişleme dalgasında emeğin üretkenliğini artırmıştır¹⁶ (Savran, 1988: 26, 27). Nispi sömürü olanaklarını artıran sözkonusu icatlara bağlı üretim teknikleri yukarıda sözedilen işçi sınıfının dönem boyunca düşen sınıf mücadelelerinden ötürü geniş uygulama alanı bulmuştur (Frantzen, 1990: 36). II. Dünya Savaşı öncesinde sadece ABD'de uygulanan üretimdeki bazı teknikler, savaş sonrasında diğer kapitalist ülkelere de yayılmıştır. Sözkonusu teknikler arasında, özellikle Taylor'un emegücünün yoğunlaşmasını artıran "Bilimsel İş Yöntemi" ve Ford'un montaj üretim hattı üzerinde seri üretim yönteminin vardiya sistemi gibi orijinal uygulamaları sayılmaktadır. Sözkonusu üretkenlik artışı, Batı Avrupa ve Japonya'da 1945-1948 sonrasındaki reel ücretlerde artış olmasına rağmen artı-değer oranında da yükseliş

¹⁶ Sermayenin değersizleşmesi altbaşlığında konu aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

yaşanmasına olanak vermiştir¹⁷ (Mandel, 1993: 178). ABD’de ücret artışları, sözkonusu teknolojik gelişmeler sonucundaki üretkenlik artışının altında kalmıştır. Böylece uzun genişleme dalgası döneminin başında ücretlerin görece düşüklüğüyle birleşen üretkenlik artışı, sermaye birikimine ivme vermiştir (Savran, 1988: 26-27).

ABD ekonomisi II. Dünya Savaşı’nın sonu itibariyle genişlemesini, savaş öncesinde ve savaş sırasında üretim maliyetlerindeki düşüşle sağlamıştır. 1940’ların ortalarında ABD’de üretim sürecinde yaygın kullanıma sokulmamış olan icatlar savaş sonrasında kullanılmaya başlanmıştır (Brenner, 2007: 24). Sermaye öncelikle savaş sanayiine, sonra ise üçüncü teknolojik devrim¹⁸’in yeniliklerine yatırılmıştır. Sözkonusu teknolojik devrim, değişmez sermayenin ucuzlamasına ve kâr oranında yükselişe imkân sağlamıştır (Mandel, 1993: 131). Böylece üretkenliği artan emek aracılığıyla üretim araçları (sınâî tüketim malları ve makineler) üretimi dışında, ayrıca hammaddeler ve besin maddeleri de mekanik süreçlerde üretilmeye başlanmış ve üretim maliyetleri düşürülmüştür. Ekonominin tüm alanlarının sanayileşmesi ilk defa bu dönemde gerçekleşmiştir. Böylece savaş sonrasında değişmez sermaye ucuzlamış, ücretlerdeki hafif bir yükselişle sermayenin organik bileşiminin yükselme seyri yavaşlamıştır (Went, 2001: 108 ve Mandel, 1993: 116, 131). Sözkonusu yükseliş seyrinin yavaşlamasında, vardiyalı üretime geçilmesi de etkili olmuştur. Öyle ki vardiyalı üretim, işçi başına makine sayısını artırmadan makinelerin daha

¹⁷ Taylorizm’in Avrupa’da yerleşmesi I. Dünya Savaşı sırasında savaş ihtiyaçlarının hızlı bir şekilde üretilmesi amacıyla gerçekleşmiştir. Taylorcu emek örgütlenmesi, ödenmiş ancak üretken olmayan emek-zamanı (işçinin “aylaklık” ettiği zamanı), kesintisiz bir biçimde sıralanan görevlerin tanımlanmasıyla asgariye indirmeyi ve uzmanlaşma ile görev bölüşümü neticesinde her hareketin etkinleştirilmesini amaçlamaktadır (Barsoc, 1997: 48-49). Otomobil sektörüyle özdeşleştirilen Fordist üretim yöntemi ise, ABD’ye nazaran Avrupa’da sınırlı piyasaların ortalama üretim maliyetlerindeki kısıtlamalardan ötürü önemli yer edinmemiştir (Frantzen, 1990: 38).

¹⁸ Uzun dalgaların yükselme evrelerinde teknolojik devrimlerin yaygın kullanıma geçmesinin etkisini ifade eden Mandel’e (1993: 120-121) göre teknolojik devrimler şöyledir: el sanatları ve manüfaktürlü üretilmiş buhar makinesi (18. yüzyıl sonundan 1847’ye dek Sanayi Devrimi), makineyle üretilmiş buhar motorları (1847’den 1890’lı yıllara dek birinci teknolojik devrim), elektrikli ve patlamalı motor (1890’lardan II. Dünya Savaşı’na dek ikinci teknolojik devrim), makinelerin aygıtlarla denetiminin genelleşmesi ve nükleer enerjiye geçiş (II. Dünya Savaşı itibariyle üçüncü teknolojik devrim).

retken kullanılmasını sağlayarak, iŖi baŖına üretim miktarını artırmıŖ ve artı-değer oranında ykseliŖi saęlamıŖtır (Frantzen, 1990: 38, 73).

SavaŖ aracılığıyla ABD’de yaŖanan sermayenin organik bileŖimindeki yavaŖlamanın ve dolayısıyla da kr oranlarındaki ykseliŖin bir diğer nedeni de, üçüncü dünya ülkelerinden sağlanan hammaddelerin ucuzluğudur (Went, 2001:108). II. Dünya SavaŖı sonrasında azgeliŖmiŖ ülkelerle iki savaŖ arasında kesintiye uğrayan uluslararası iŖblm yeniden kurulmuŖtur. Tarımda ve maden çıkarmada uzmanlaŖan ülkeler, ucuz hammadde kaynağı haline gelmiŖlerdir (Savran, 1988: 29). Böylece II. Dünya SavaŖı aracılığıyla ABD’nin, ucuz hammaddelere (zellikle Ortadoğu petrollerine) ulaŖabilmesi ve hammadde fiyatlarındaki dŖŖ yaŖanması da sabit sermayeyi ucuzlatarak, sermayenin organik bileŖimindeki ykseliŖi yavaŖlatabilmiŖtir (Mandel, 1986: 29). Öyle ki ABD’de 1939’da sermayenin organik bileŖimi % 72.2 iken, II. Dünya SavaŖı süresince sermayenin organik bileŖiminde % 68’e dek dŖme yaŖanmıŖtır. Ancak SavaŖ’ın sonrasında barıŖ zamanında savaŖ teknolojisinin sivil alanlara yayılmaya baŖlamasıyla sermayenin organik bileŖimi artmaya baŖlamıŖ ve deęiŖmez sermayenin üretimdeki oranının artması neticesinde 1950 yılında % 77,5’e ykselmiŖtir (Vance, 1951a ile Bullock; Yaffe, 1988: 265). **Ek Grafik 8** aracılığıyla 1929 Krizi ve II. Dünya SavaŖı süresince dŖen sermayenin organik bileŖiminin, SavaŖ’ın ertesini dönemde yavaŖ bir seyirle ykseliŖe geçtiği gösterilmektedir.

SavaŖ sonrası dönemdeki yüksek kr oranları, geliŖmiŖ kapitalist ülkelerin belli bir makine teçhizat (sermaye stoku) karŖısında göreli olarak daha fazla miktarda artı-değer üretmeleriyle mümkün olmuŖtur (Brenner, 2007: 22). Yüksek miktardaki artı-değer, yüksek yatırım hızına ve buna bağlı olarak yüksek verimlilik artıŖına imkân saęlamıŖtır. Ayrıca SavaŖ sonrasındaki süreçte kr oranlarının dŖmesine sebep olmayacak Ŗekilde reel ücret artıŖlarını da karŖılamak mümkün olmuŖtur (Brenner, 2007: 22). SavaŖ sonrasındaki ücretlerdeki artıŖ, alım gücünü ykseltmiŖ, talebi artırmıŖ ve yatırımları yükselterek, uzun dalganın geniŖleyen sürecinin sürdürülmesinde etkili olmuŖtur (Frantzen, 1990: 37). Böylece SavaŖ sonrasında emek ve sermaye arasındaki stratejik iŖbirlięinin sonucunda Keynes tam istihdam politikaları geliŖtirilmiŖtir (Mandel, 1986: 88). SavaŖ’ın bitimiyle emekgücü

rezervinin azalması nedeniyle yükselmiş olan ücretler, ABD’de kârları düşürmemiştir. Bu durumun gerçekleşmesinin önemli etkenlerinden biri Ar-Ge faaliyetlerinin artışı sonucunda dönemde sermayenin devir hızının çok yükselmiş olmasıdır (Cliff, 1957). Öyle ki Savaş sırasındaki üretim araçlarının yukarıda sözedilmiş olan Savaş sonrasında sivil alanlara kaydırılmasıyla ve teknolojik buluşlar ile Taylorizm ve Fordizm üretim tekniklerinin uygulamada kullanılmasıyla sermayenin devir hızı artırılmıştır (Mandel, 1986: 29 ve Balkan, 1994: 41, 42). Üretim ve tüketim için gerekli sürenin kısalmasıyla, yatırılan sermaye yeni yatırımlar için daha hızlı tahsis edilmiş ve daha sık yatırım imkânı elde edilmiştir (Went, 2001: 103). Böylece sözkonusu dönemde sermayenin organik bileşiminin yükselme oranında yavaşlama, artı-değer oranında artış ve sermayenin devir süresinde hızlanma, kâr oranının artmasını sağlamıştır (Went, 2001: 103).

II. Dünya Savaşı’nın artı-değer oranını artırıcı etkisinin analizi sonrasında, aşağıda savaş sırasında üretken emeğin payının seyri incelenecektir.

3.2.1.2. ÜRETKEN EMEĞİN PAYININ ARTMASI

Kâr oranının düşme eğilimini tersi yönde hareket ettirebilen bir diğer etken, üretim sürecinde üretken emeğin üretken olmayan emekten, yani artı-değer üreten emeğin artı-değer üretmeyen emekten daha hızlı artmasıdır. Çünkü tersi durumda, toplam istihdamda üretken olmayan emeğin görece hızlı artışı bireysel kapitalist için olumlu etkilere neden olsa da ekonominin bütünü için artı-değerde ve dolayısıyla kârda bir artış sağlamadan maliyetlerin yükselmesine neden olmaktadır (Moseley, 2006: 262). II. Dünya Savaşı sırasında ülkelerin değişen koşulları, üretim sürecini ve de uluslararası ticareti etkilemiştir. Ayrıca Savaş sonrası genişleyen uzun dalga döneminde kredilerin (para-sermayenin) artması ve devlet harcamalarının yükselmesi, bankacılık, ticaret ve serbest meslek alanlarındaki istihdamın artmasında etkili olmuştur. Gerek teknolojik gelişmeler ve kredi sisteminin gelişmesi gerekse devletin müdahaleci yapısının genişlemesi toplam istihdam içinde üretken emeğin payının düşmesi yönünde etkili olmuştur (Bullock; Yaffe, 1988: 278). Bu çerçevede

II. Dünya Savaşı'nın üretken emeğin istihdamdaki payında neden olduğu azalmanın anlaşılması, bazıları yukarıdaki 3.2.1.1. numaralı başlıkta ele alınmış olan konular olmak üzere, üretken olmayan emeğin payını artıran diğer gelişmelerin de analizini gerektirmektedir. Aşağıda konu, altbaşlıklar halinde incelenecektir.

- Yönetim, Gözetim, Denetim ve Satış Alanlarının Gelişmesi: II. Dünya Savaşı, endüstriyel gelişme ve dolayısıyla dolaşım alanındaki istihdamın artışı üzerinde etkili olmuştur:

- Savaş sonrası dönemde sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması, üretim sürecinin planlanması ve denetlenmesini gerektirmiştir (Bullock; Yaffe, 1988: 278);

- II. Dünya Savaşı'nda özellikle hava kuvvetleri için gerekli olan büyük miktarda ikmal maddesi ve yedek parçanın takibi için yöneylem araştırması, programlama ve bilgisayar alanında gelişmelere yol açmıştır (Akad, 1992: 474);

- Teknolojik gelişmeler de hem işçi başına düşen sermaye yatırımlarını hem de üretken olmayan emeğin üretken emeğe olan oranını artırmıştır (Baran; Sweezy, 1966: 144 ve Frantzen, 1990: 44). Üçüncü teknolojik devrim (yarı otomasyon), üretken emeğin üretkenliğini artırdığından, üretilen emtianın satılması için daha fazla üretken olmayan emeğe (pazarlamanın farklı alanlarında çalışan emekgücüne) ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle Taylorist üretim süreci, denetim ve disiplin alanında takım liderleri, denetimciler ve fabrika disiplin takımları gibi üretken olmayan emeğin istihdamını artırıcı koşulları oluşturmuştur (Moseley, 2006: 262-263 ve Frantzen, 1990: 43). Üretkenlik artışı, aşırı üretim ve sermayeler arasındaki rekabet beraberinde üretken olmayan sözkonusu alanların gelişimini zorunlu kılmıştır. Böylece II. Dünya Savaşı sonrası süreç, finans, yönetim, gözetim, denetim ve satış alanlarında çalışan ancak üretken olmayan emeğin artmasına neden olmuştur. Sözkonusu üretken olmayan emek ile bu alandaki sermayenin artışı, gerçekleşme sorununa bir çözüm getirmesine ve sermayenin çevrimini (P-M-P') tamamlamasındaki olumlu rolüne karşın, kapitalist sistem için olumsuz etki yaratmıştır (Frantzen, 1990: 44). Sözkonusu alanlarda çalışan emek, artı-değer üretmediğinden ve istihdamının finansmanı artı-değerden yapıldığından, sözkonusu

alanların gelişmesi artı-değerin üretken olmayan şekilde harcanmasına neden olmaktadır ve sermayenin kâr haddini düşürücü etki yaratmaktadır (Bullock; Yaffe, 1988: 278 ve Frantzen, 1990: 44).

- Askerî Harcamaların Artışı: Yukarıdaki 3.2.1. numaralı başlıkta ele alındığı üzere, II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle gelişmiş kapitalist ülkelerde devletin ekonomiye müdahalesi ve özellikle askerî teçhizata yönelik harcamalar aracılığıyla kamu harcamalarının payı artmıştır (Barsoc, 1997: 63). Aşağıdaki **Tablo 3.4.**, konuyu savaş öncesi ve sonu itibariyle Almanya, İngiltere ve ABD için sergilemektedir.

Tablo 3.4.: Almanya, İngiltere ve ABD'de Askerî Harcamaların Milli Gelir Payındaki Artış (%) (1939-1943/45)

	Almanya		İngiltere		ABD	
	1939	1943	1938	1943	1939/40	1944/45
Askerî Harcamalar / Milli Gelir (%)	68	80	19.2	64.1	18	51

Kaynak: (Sternberg, 1968 [1951]: 438)

Tablo 3.4., II. Dünya Savaşı sırasında Almanya, İngiltere ve ABD'de askerî harcamaların milli gelirdeki payının arttığını göstermektedir. Daimi silah ekonomisi döneminde, sözkonusu askerî harcamalardaki artışın talep yaratması, dönemin önemli bir özelliğidir. Ancak askerî harcamaların ve sözkonusu alanda istihdam edilenlerin üretken sayılmaması, sözkonusu alanın genişlemesinin sermaye birikimine etkisini tartışmaya açık hale getirmektedir.

Eksik tüketimci görüşe göre, talep yaratılmasındaki rolüne bağlı olarak üretken olmayan emeğin de sermaye birikiminde olumlu etkisi bulunabilmektedir ve artı-değerin üretken olmayan şekilde emiliminin en net örneği olarak askerî harcamaların artışı uzun dalganın genişleyen sürecinin temelini oluşturmuştur (Frantzen, 1990: 51). Oysa üretken olmayan bir harcama olarak devlet harcamalarının (örneğin askerî harcamaların) artması ve sözkonusu harcamaların finansmanı kâr kütlelerinde sermaye birikimine kalan kısmın azalmasına neden olmaktadır. Bu durumda sermayedar, emeğin üretkenliğini sürekli artırarak, kâr haddini artırmaya çalışmaktadır (Bullock;

Yaffe, 1988: 277). Sözkonusu gelişmelerin sermayenin organik bileşimin yükselmesine neden olması ve bu nedenle de krize götürücü etkisi tezin teorik çerçevesinde ifade edilmiştir. Böylece sözkonusu alanın üretken sayılmaması ve bu alanda istihdam edilen emeğin de üretken olmaması çerçevesinde, emekgücü içinde üretken olmayan emeğin payında artışa ve dolayısıyla artı-değerin azalmasına neden olmaktadır.

- Refah Devletinin Gelişimi: Savaş sonrasındaki hükümetler, özellikle büyük ölçekli işsizlikten kaçınmak için harcamaların artırılması ve ekonomi üzerinde kontrollerin yapılması gibi süreçlere zorunlu kılınmışlardır (Giddens, 2008: 317). Uzun dalganın genişleme evresinde Batı'da nüfus kitlesinin yaşam düzeyinde önemli yükselişler yaşanmış ve toplumsal reformlar kazanılmıştır (Mandel, 1986: 74). Yeni sosyal güvenlik sistemlerinin geliştirilmesiyle artan kamu harcamalarında sosyal harcamaların payı yükselmiştir (Frantzen, 1990: 50). Gelişmiş kapitalist devletlerde hanehalklarının taleplerini düzenleyen ve iktisadî yavaşlama dönemlerinde dahi talebin düşmesini sınırlayıcı etki sağlayan hastalık sigortası, emeklilik ve işsizlik tazminatı gibi sosyal sigorta sistemleri kurulmuştur (Barsoc, 1997: 63). Örneğin İngiltere'de ulusal sağlık hizmeti, birçok ülkede ücretli tatiller ve sosyal güvenlik sistemleri genelleşmiştir (Mandel, 1986: 74). Ancak gelir bölüşümünde adaleti artırarak tüketim mallarına olan talepte artışa neden olan refah devletinin geliştirdiği alan üretken sayılmamaktadır (Frantzen, 1990: 42, 44, 50). Bu nedenle sözkonusu alanın gelişimi, askerî harcamaların neden oldukları sonuçları paylaşmaktadırlar.

- Finans Kesiminin Gelişmesi: Kâr oranının yeniden yükseltilmesine imkân veren gelişmelerin, aynı zamanda artı-değerin gerçekleşmesini (realizasyon-talep yaratma) de sağlaması gereklidir (Husson, 2010: 155). Bu çerçevede II. Dünya Savaşı, savaş sonrasındaki ekonomik düzenlemelerle ilgili araçlar üzerinde etkili olmuştur (Akad, 1992: 474). Savaş sonrasında hem üretimin teşviki hem de talebin oluşturulması koşullarında başta ABD'nin savaştaki konumu olmak üzere, savaş sonrası oluşturulan Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi yeni kurumların da etkisi önem taşımaktadır.

Savaştan dolayı tahrip olmamış büyük sanayi kapasitesine sahip tek ülke olan

ABD'nin sanayi malları, diğer ülkelerin mallarına göre daha ileri teknoloji ve emek üretkenliğinde görece yüksek kalitede üretilmişlerdir. Bu nedenle savaş sonrasında ABD, sözkonusu malları dünya pazarı için üretebilen tek kapitalist ülke durumundadır (Mandel, 1986: 65). Ayrıca Savaş sonrasında dünya üretiminin yarısını gerçekleştiren ve tahıl fazlası olan tek Kuzey ülkesi olan ABD'de 20 milyar dolarlık altın stoku bulunmaktadır. Ancak gerek SSCB'nin I. Dünya Savaşı sonrasında kapitalist pazardan çekilmesiyle, gerek ulusal kurtuluş savaşları hareketleriyle pazarlar daralmıştır¹⁹. Bu nedenle ABD, elindeki rezervi Avrupa ve üçüncü dünya halklarına dağıtarak ABD malları için talep yaratmıştır. Bu çerçevede Marshall Planı gibi yardım projeleri geliştirilmiştir²⁰ (Mandel, 1986: 66 ve Sertel, 1999: 15, 16). Hem ekonomik hem de SSCB'nin varlığına dayalı politik, askerî, stratejik ve diplomatik koşullar nedeniyle Savaş sonrasındaki keynesyen tam istihdama bağlı projelerin ve kredi sistemlerinin gelişmesi bir zorunluluktur.

Sermayenin hareketliliğini sağlayan yukarıda aktarıldığı şekliyle kredi ve finans sistemindeki gelişmeler üretken olmayan emeğin istihdamını artırmıştır (Mandel, 1986: 29 ve Frantzen, 1990: 44-45). Artığın genişlemesi ve daralmasındaki etkisine de bağlı olarak kredi ve finans alanlarında istihdam edilen emek üretken sayılmamaktadır ve yine bu alana yapılan yatırımlar da üretken olmayan sermaye kabul edilmektedir. Dolaşım alanındaki emeğin, sermayenin üretim ve dolaşım çevrimini hızlandırmadaki etkisinin varolması, sözkonusu emeğin artı-değer yarattığı anlamına gelmemektedir. Örneğin kredilerin artması sonucunda artan üretim ve yükselen artı-değer kütesinin kaynağı, finans kesiminde istihdam edilen üretken

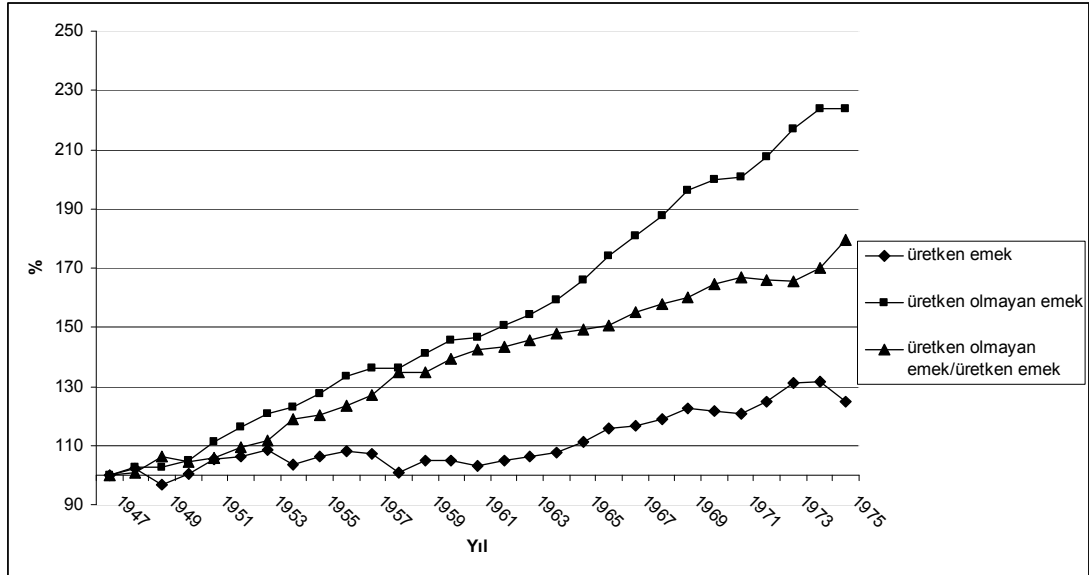
¹⁹ Dünya pazarı, dünya savaşları ve kapitalist olmayan alanların genişlemesi (Doğu Avrupa, Çin, Kuzey Kore, Kuzey vietnam, Küba) nedeniyle daralmış ancak daha sonra emperyalist ülkelerde uluslararası işbölümünün artması ve yarı sömürge ülkelerdeki sanayileşmenin başlamasıyla genişlemiştir (Mandel, 1993: 131-132).

²⁰ Bretton Woods, IMF ve Dünya Bankası gibi kurumsal düzenlemeler sonucunda savaş sonrası yeniden inşa sürecinde kullanılan projeler, ABD'nin mallarının dünya pazarlarına yayılmasını da mümkün kılmıştır. Bu şekilde sermayenin gerçekleştirme sorunu zorluklarına da çözüm imkânı sunulmuştur. Amerikan dolarını temel alan farklı ülkelerin merkez bankaları, ekonominin düzenli bir şekilde kredi ihtiyacına cevap verebilmiştir. Sözkonusu kredilerle, özellikle Avrupa'da iktisadî dalgalanmaların seyrinin de bozulmaması sağlanmıştır (Barsoc, 1997: 63).

olmayan emek değil, üretkenliği artmış olan üretimdeki emektir (Savran; Tonak, 1999: 131).

Yukarıda aktarılmış olan gelişmelerin sonucunda Savaş sonrası, artı-değerin üretken olmayan şekillerde emilimi ile karakterize olmuş bir dönemdir (Frantzen, 1990: 42). Aşağıdaki **Grafik 3.5**, üretken emeğin ve üretken olmayan emeğin (dolaşım ve denetim alanındaki emek) seyrini göstermektedir.

Grafik 3.5: ABD’de Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emeğin Gelişimi (%) (1947-1975), (1947=100)

Kaynak: Moseley, 1983: 182 ve Moseley 1997

Grafik 3.5.'te II. Dünya Savaşı ile 1970 arasındaki "Altın Çağ"da ABD ekonomisinde üretken olmayan emek %100 artmışken; üretken emek % 22 artmıştır. Diğer bir deyişle, üretken olmayan emek, üretken emeğe göre yaklaşık 5 kat daha hızlı artmıştır. Üretken olmayan emek/üretken emek oranı ise 1947'de 0.35'ten 1970'te 0.58'e yükselmiş yani % 65 artmıştır. Süreç 1970 sonrasında da aynı seyrinde ilerlemiştir. Sözkonusu üretken olmayan emeğin artışı ve artı-değerin üretken olmayan alanların finansmanında kullanılması, artı-değer üretmeden, sadece önceden üretilmiş olan artı-değerin el değiştirmesine (bölüşümüne) neden olmaktadır (Frantzen 1990: 45). Bu nedenle üretken emeğin payının düşmesi, aşırı üretimin

emilmesindeki rolüne karşın, Savaş sonrasında kâr oranının artışına karşıt bir eğilim olarak analize dahil edilmektedir. II. Dünya Savaşı sonrası genişleme dalgasında gerçekleşme sorununun çözümünde kullanılan hem üretici olmayan emeğin artması hem de devlet harcamalarının ve kredi sisteminin yükselmesi, fiyatların yükselme eğilimini hızlandırmıştır. Böylece ilerleyen süreç, II. Dünya Savaşı sonrası dönemin çelişkili gelişmelerini doğurmuştur.

Aşağıda son olarak II. Dünya Savaşı'nın sermayenin değersizleşmesiyle kâr oranlarını arttırmadaki rolü analiz edilecektir.

3.2.1.3. SERMAYENİN DEĞERSİZLEŞMESİ

Tezin birinci bölümünde ifade edildiği üzere sermayenin değersizleşmesi, işçi başına düşen sermaye yatırımının azaltılarak sermayenin organik bileşiminin düşürülmesinde ve böylece ortalama kâr oranlarının yükselmesinde etkiye sahiptir. Sözkonusu kapsamda II. Dünya Savaşı'nın uzun dalganın genişleyen seyrine girilmesindeki etkisi savaşın tahribat gücüne bağlı olmuştur.

20. yüzyılda dünya savaşları, 19. yüzyılda iktisadî dalgalanmaların gerçekleştirdiği gibi, birikmiş sermayeyi tahrip etmiştir ve yeniden üretim süreci ile kârlılığın artırılmasında rol oynamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı, kullanılan yüksek miktarda ürün ve yaşanan tahribat açısından kitle savaşıdır ve bu nedenle Savaş sonrasında sermaye malları stokunda büyük bir yenilenme yaşanmıştır (Desai, 1977: 198, 199; Went, 2001: 107 ve Hobsbawn, 2003: 64). Öyle ki II. Dünya Savaşı'nda, dört yıl içinde, savaşan ülkelerdeki toplam kaynakların % 35'inin imha edildiği veya israf edildiği tahmin edilmektedir. I. Dünya Savaşı sırasındaki tahribat, II. Dünya Savaşı'ndaki tahribata nazaran oldukça düşüktür. I. Dünya Savaşı'nda savaş sanayi, dünya çapındaki sınaî üretimin sadece % 5-7'si arasındadır. II. Dünya Savaşı sırasında ise dünya sınaî üretiminin 1/3'ü savaş sanayi alanında üretilmiştir (Sternberg, 1963 [1951]: 477, 478). II. Dünya Savaşı sırasında Rusya, Almanya, Japonya, Büyük Britanya, Fransa ve Belçika sistematik olarak sanayi merkezlerinin tahribatını yaşamışlardır. Savaş sırasında, savaş öncesindeki sermaye varlıklarının

SSCB'de % 25'i, Almanya'da % 13'ü, İtalya'da % 8'i, Fransa'da % 7'si ve Britanya'da % 3'ü tahrip edilmiştir (Hobsbawn, 2003: 68). Örneğin 9.Mart.1945'te Amerikan bombardıman uçakları tarafından Tokyo'daki tek bir saldırıda 267.171 bina yıkılmıştır. Sözkonusu şekilde yoğun saldırılar İngiltere'de Coventry'ye, Almanya'da Dresden'e ve Avrupa'nın birçok şehrine yapılmıştır (Toffler ve Toffler, 1994: 39). Tahrip edilen üretim faktörlerinin eski ve düşük üretkenliğe sahip olması sonucunda, hem fiziki hem de mali bir değersizleşme gerçekleştiği için, savaşta hem silahlar hem de tüketim ve yatırım malları, altyapı sistemi tahrip edildiğinden, Savaş sonrasında kalkınmanın daha düşük bir gelişme aşamasındaymış gibi geniş bir üretim ve pazar alanı açılmıştır (Grossman, 2003: 95-97, 98 ve Carchedi, 2002b: 104). II. Dünya Savaşı'nda sermayenin tahribatı geniş zaman ve ölçülerde yaşanmıştır. Aşırı üretimi ötelemek açısından, ek değer üretilmeksizin varolan değer tahrip edilmesi, önemli bir yol olduğu için, savaşın neden olduğu değersizleşme sürecinden, aşırı birikimin olduğu ülkelerdeki sermaye sınıfı yararlanmaktadır (Carchedi, 2002a ve Pala, 2005: 208). Böylece artı-değer elde edebilme olanaklarına göre aşırı birikmiş olan sermayenin yeniden artı-değer üretiminde kullanılarak yeni bir sermaye birikiminin koşulları oluşmuştur.

Savaşın bizzat yaşanmadığı ve bu nedenle de tahribatın olmadığı ülkeler, tahrip edilen ülkelerle ihracat veya yardım-borç verme gibi ilişkiler kurmaktadır (Carchedi, 2002a). Savaşa katılmayan ABD'de GSMH'de büyüme artarak devam etmiştir. Üretimin devam ettiği Amerika'dan ithal edilen tüketim malları, üretim araçları ve savaş sonrası Avrupa'nın yeniden inşası sözkonusu büyümede etkili olmuşlardır (Victor, 2005). II. Dünya Savaşı'nda diğer ülkelerdeki tahribata rağmen savaş sonrasında artan üretkenlik nedeniyle dünya genelindeki üretim düşmemiştir (Victor, 2005). Örneğin Fransa, fazla tahrip olmamış sanayiini yenileyerek 1949-1969 arasında otomobil, alüminyum, traktör, demir, çelik ve çimento üretimini artırmıştır. Batı Almanya Federal Cumhuriyeti'nde savaş sonrasında yatırımların % 40'ı sanayiye yapılmıştır. Japonya'da ise Kore Savaşı sırasında ABD, Japon sanayiine siparişler vererek güçlendirmiş ve kalkınma projelerine destek vermiştir (Sertel, 1999: 73, 79, 93). Tahrip edilmiş olan Batı Avrupa, eski teknolojiye üretim araçlarının yerine daha ucuz ama gelişmiş ABD teknolojisini edinerek, ABD'ye

iktisadî gelişmede yetişmenin olanaklarını kullanmıştır (Brenner, 2007: 27). Böylece savaşta yıkım yaşayan ülkeler, savaş sonrasında eski üretim seviyelerine nazaran daha ileri teknolojide üretime geçerek üretkenliklerini artırmış ve rekabet gücü elde etmişlerdir.

Değersizleşme sonrasında üretimin rasyonalizasyonu ve yeni teknolojilerle üretime geçilmesi sonucunda hem yerel sermayede hem de dünya çapında üretim dalları arasında yeni bir işbölümü de gerçekleşmektedir (Savran, 1988. 54, 55). Batı Avrupa ülkelerinde savaş sonrası yeniden inşa, ülkelerin savaş öncesi durumlarına dönmeleri ile bitmemiştir ve tahrip edilmiş olan fabrika, makine, teçhizatın yeri, sürekli gelişen teknoloji sonucunda üretkenlik artışı sağlayan yeni üretim araçlarıyla değiştirilmiştir. Dolayısıyla savaş sonrası sözkonusu ülkelerin uluslararası rekabette savaş öncesi durumlarını ilerletmiş olduğu örnekler mevcuttur. II. Dünya Savaşı sonrası yeniden yapılanma süreci 1960'lara dek sürmüştür (Victor, 2005 ve Brenner, 2007: 27-28). Böylece Savaş sonrasındaki ilerleyen süreç, üretkenlik artışı, artan yatırımlar ve talep aracılığıyla sermayenin değerlenmesi (artı-değer üretimi sonucunda sermaye birikimi) için etkili imkânları sağlamıştır (Frantzen, 1990: 35).

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde sermayenin değerlenmesi koşullarının oluşturulmasında devlet müdahalesinin etkisi önem taşımıştır (Frantzen, 1990: 42). Öyle ki özellikle ABD'de devlet, özel sektöre ucuz hammadde ve hizmet sağlaması sayesinde veya ucuz kredi imkânları sunması aracılığıyla sermaye birikiminin koşullarını yerine getirmede destekleyici rol almıştır. Sübvansiyonlar, sermayenin uluslararası hareketliliğinin sınırlandırılması, borç verenlerin ve spekülâtörlerin denetlenmesi, yerli sermayenin korunması için uygulanmış olan önemli örneklerdir. Ayrıca kamu işletmelerince üretilen hammaddeler özel firmalar için ucuza girdi sağlayarak, sistematik olarak sermaye birikimine katkı sağlamışlardır. Sözkonusu değer transferi, devletin özel sektörden yüksek fiyata aldığı mal ve hizmetler aracılığıyla da gerçekleşmiştir. Bu durumun örneği askerî alandaki talepleri karşılayan askerî-sınâî kompleksler için mümkündür (Brenner, 2007: 28 ve Frantzen, 1990: 52). Ancak devlet müdahalesi bir taraftan yüksek teknoloji maliyetlerine gerek duymadan özel sektörün kâr elde etmesine imkân sağlamışken diğer yandan, yerli sermayenin korunması politikaları ve kredi sistemi iflasları erteleyerek değersizleşme

sürecini engellemiştir (Mandel, 1986: 86). Ayrıca devlet müdahalesi, sermayeler arasındaki rekabeti askıya aldığından, sermayenin normal koşullarda rekabet nedeniyle kendisini yenilemesini gerektiren süreci uzatmış ve sözkonusu durum ise 1970'lere yaklaşıldığında üretkenliği düşürmüştür. Kamu müdahalesinin kâr oranları üzerindeki etkisi, korumacılık nedeniyle iflasların ertelenmesi sonucunda üretkenliği düşürmesine karşılık, üretim maliyetlerini ucuzlatma imkânı ile talep yaratma imkânı arasındaki dengeye bağlı olmuştur.

Üretim alanındaki gelişmelerin yanı sıra savaşta sermayenin değersizleşmesi ve artı-değerin gerçekleşmesine yönelik etkileşim ile ortalama kâr oranında yükseliş yaşanmıştır (Mandel, 1986: 29). Sözkonusu durumlar çerçevesinde Savaş sonrası dönemin genel eğiliminde, dünya kapitalist sisteminin genişleyen yeniden-üretimini sorunsuz geçtiği söylenebilir (Savran, 1988: 25). II. Dünya Savaşı ve sonrasında ortalama kâr oranının düşme eğilimine karşıt gelişen güçler uzun süreli, eşzamanlı ve aralarında güçlü bir uyumlaşma ile genişleyen uzun dalgaya imkân vermişlerdir. 1970'lerin başına dek ortalama büyüme hızı, birbirini izleyen birkaç sanayi çevrimi süresince ortalamanın üzerinde tutulmuştur (Mandel, 1986: 31).

Böylece modern savaş örneği olarak II. Dünya Savaşı'nın ve savaşla etkileşim halinde gelişen sürecin, uzun dalgayı yükseltici etkileri incelenmiştir. Uzun dalganın 1970'ler itibariyle sürmekte olan depresif evresinde, postmodern olarak adlandırılan savaşların neden oldukları iktisadî etkiler ise, tezin ilerleyen kısımlarında analiz edilecektir.

3.2.2. 20. YÜZYILDA UZUN DALGANIN DEPRESİF EVRESİNDEKİ SAVAŞLARIN ANALİZİ: POSTMODERN SAVAŞLARIN İKTİSADİ ETKİLERİ

II. Dünya Savaşı ile başlayan uzun dalganın 1970’li yıllardan günümüze dek depresif evresinde olduğumuz ve sözkonusu dönemdeki savaşların postmodern savaşlar olması çerçevesinde, postmodern savaş türünün 1970 sonrasında uzun dalgada genişlemeye yönelik ivme veremediği yukarıdaki 3.1. ve 3.2. numaralı alt başlıklardaki bilgiler doğrultusunda ifade edilebilmektedir. 1970’lerin başı itibariyle uzun dalganın seyrinin düşme yönünde sürmesi (kâr oranlarının dünya çapında düşme seyrinde olması), sözkonusu ifadenin temelini oluşturmaktadır. Aşağıdaki altbaşlıklarda ise konunun desteklenmesine yönelik ayrıntılı analizler yapılacaktır.

Gerek 2000 ve sonrasındaki önemli savaşlar henüz bitmediği için, gerekse 2000 sonrası savaşlarla ilgili veriler henüz oluşturulmadığı için 2000 yılı çalışmada sınır olarak alınmıştır. Bu nedenlerle ilerleyen albölümde, 1970-2000 yılları arasındaki postmodern savaşlarda uzun dalganın depresif evresinin sürmekte olması, modern savaşların analizinde ele alınmış olan şekliyle yine savaşlarda artı-değer üretiminin artışı, üretken emeğin payının yükselmesi ve sermayenin değersizleşmesi konuları çerçevesinde incelenecektir. Postmodern savaşlarda uzun dalganın incelenmesi sonrasında, ayrıca sözkonusu dönemdeki savaşlarda ülke bazında sınaî çevrimlerin analizi de yapılacaktır.

Marksist teorinin ampirik verilerle analiz edilmesinde kullanılan farklı yöntemler, uzun dalga ve sınaî çevrimler konularının analizinde de görülmektedir. Kullanılacak olan verilerin mevcudiyetine bağlı olarak uzun dalgaların ve sınaî çevrimlerin incelenmesi farklı veriler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Uzun dalgaların analizinde kullanılan Marksist değer teorisi kategorileri yerine, sınaî çevrimlerde kullanılan fiyat kategorileridir (Sherman, 1979: 1). Marksist teoriye dayalı ampirik çalışmalar genellikle gelişmiş ülkelerdeki veriler üzerinden oluşturulmaktadır ve gelişmiş ülkelerin dünya ortalama kâr oranları üzerindeki etkileri gözönüne

alındığında, uzun dalgalar kapsamında dünya çapındaki ortalama kâr oranlarının analizi, sözkonusu gelişmiş ülkelerin Marksist teoriye dayalı verileriyle yapılmaktadır. Ancak uzun dalgaların 18. yüzyıldaki ve 19. yüzyıldaki dalgalarının gösteriminde Marksist kategorilerdeki verilerin oluşturulmamış olması nedeniyle, ampirik kanıtlar sınaî üretim, ihracat ve ortalama büyüme oranları vb. rakamlar üzerinden yapılmıştır. (Örnek bir analiz için bkz. Mandel, 1986: 11-38) Uzun dalgalarla eklemlenen sınaî çevrimlerin analizi ise ülke bazında yapıldığı için ve her ülke için Marksist kategorilerdeki veriler henüz oluşturulmadığı için, sözkonusu analizlerde temel etken olarak ülke bazında sabit sermaye yatırımları serileri kullanılmaktadır. Aşağıdaki altbaşlıklarda 1970-2000 yılları arasında uzun dalga ve sınaî çevrimler analizi, postmodern savaşların yaşandığı her ülke için ayrı ayrı yapılacaktır. Bu nedenle sözkonusu analizlerde hem gelişmiş ülkeler hem de azgelişmiş ülkeler için zaman serisinde bütünlük içeren keynezyen veri setleri²¹ kullanılacaktır. (Kullanılan veriler: United Nations Statistics Division-National Accounts Main Aggregates Database). Bu çerçevede postmodern savaşlarda uzun dalganın incelenmesinde kullanılan artı-değer üretimi, üretken emeğin payı, sermayenin değersizleşmesi konuları ve sınaî çevrimler, sözkonusu keynezyen veri setinde yer alan değerler aracılığıyla analiz edilecektir ancak, sözkonusu analizlerin sonuçları Marksist teorinin ilgili alanlarındaki kavramlar çerçevesinde yorumlanacaktır.

Analizlerin yorumlanmasında, savaşların tarihsel olarak geçirdikleri dönüşümlere de atıf yapılacaktır ve özellikle yukarıdaki 3.2.1 numaralı altbaşlıkta analiz edilmiş olan 1940(48) yıllarında ortalama kâr oranlarını yükseltmede etkisi ifade edilmiş olan II. Dünya Savaşı ile 1970-2000 yılları arasındaki savaşların farklılıkları karşılaştırılacaktır. Böylece hem iktisadi etkileri bakımından postmodern savaşın, modern savaştan farklılıkları sergilenmiş olacak, hem de tezin ikinci bölümünde incelenmiş olan postmodern savaşın iktisadî etkileri üzerindeki tartışmaya ampirik alanda katkı sunulmaya çalışılacaktır.

²¹ Marksist teorinin kavramları doğrultusunda geliştirilen artı-değer oranı, sermayenin organik bileşimi ve kâr oranı verileri yerine, keynezyen teori çerçevesinde oluşturulmuş olan sabit sermaye yatırımları ve sektörel katma değer serileri gibi ortodoks veri setleri.

Savaşların şekilleri, içerikleri ve süreleri gibi değişkenler savaşların olası iktisadî etkileri üzerinde etkili olmaktadır. Sözkonusu dönüşümler, tezin ikinci bölümünde tarihsel olarak analiz edilmiştir. Aşağıda öncelikle analizin konusu olan 1970-2000 yılları arasında yaşanmış olan savaşların özellikleri ifade edilecek, savaşların sınıflandırması yapılacaktır ve daha sonra postmodern savaşların iktisadî etkilerinin incelenmesine geçilecektir.

3.2.2.1. ANALİZDE KULLANILAN POSTMODERN SAVAŞLARIN GENEL ÇERÇEVESİ

Tezin ikinci bölümünde ayrıntılarıyla incelenmiş olan savaşların tarihsel çerçevedeki dönüşümleri konusu, aşağıdaki analizlerde önemli bir yere sahiptir. Çünkü savaşların dönüşümü incelendiğinde, genel olarak 20. yüzyılda 1970'lere dek sürmüş olan modern savaşlar ve sonrasındaki postmodern savaşlar arasındaki ayırım, savaşların değişen iktisadî etkilerinin altyapısını oluşturmaktadır.

20. yüzyılda Soğuk Savaş'a dek savaşlarda ülkeler ve onların düzenli orduları karşı karşıya gelmişlerdir, buna karşılık Soğuk Savaş döneminde savaş halinde olanlar bloklardır, Soğuk Savaş sonrasında ise çoğunlukla azgelişmiş ülkelerdeki iç savaşlarda sivil halklar, çeşitli amaçlar doğrultusunda bir araya gelmiş gruplar ve örgütler savaşmışlardır. Soğuk Savaş dönemine dek olan savaşlar dünya çapında topyekûn savaşlar iken, 20. yüzyılın sonlarında ise çoğunlukla savaşlar, kuralları ve standartları olmayan, düzensiz güçlerin veya paralı askerlerin katıldığı, sivil ölüm oranlarının arttığı, nükleer silahların kullanımı tehdidi altında sınırlı ve düşük yoğunluklu ancak yüksek şiddet içeren hafif silahlarla uzun süreler boyunca sürdürülen, çatışma olarak anılan eylemlere-iç savaşlara dönüşmüştür (Kaldor, 2006: 15 ve Yalçınkaya, 2008: 337, 354, 357). Soğuk Savaş döneminde ABD tarafından gerilla savaşları ve terör saldırıları için düşük yoğunluklu savaş tanımı kullanılmışken; yüzyılın son çeyreğinde savaşın tanımına, "büyük ölçekli ve şiddet içeren çatışma" ifadesi de eklenmiştir (Kaldor, 2006: 2 ve Yalçınkaya, 2008: 40).

Tüm bu özellikleriyle yeni (postmodern) savaşın sonucu, askerî kuvvetlerin zaman ve mekâna yoğunlaştırılması yerine, dağıtılmasına bağlı olarak belirlenmektedir (Münkler, 2010: 27).

Modern savaşlardan farklı olarak, nihai muharebenin olmadığı ve nadiren çatışmanın gerçekleştiği sözkonusu postmodern savaşların ekonomisinin özellikleri yüksek işsizlik oranı, yüksek ithalat oranı ve merkezi olmayan yönetimdir (Münkler, 2010: 27, 28, 29). Böylece tüm kaynakların savaş için kullanıldığı, fiyatlar, üretim, tüketim ve bölüşüm konularının devlet kontrolünde gerçekleştiği topyekûn bir savaş ekonomisinin uygulanmadığı postmodern savaşlarda, düşük yoğunluk nedeniyle savaş sonrası yeniden yapılanma faaliyetlerine de gerek kalmamaktadır (Hobsbawn, 2003, 63; Kaldor, 2006: 10; Yalçınkaya, 2008: 304). Postmodern savaşlarda, askerî alandaki teknolojik gelişmeler savaşın süresini kısaltma yönünde etkili olsa da, düzensiz ordularla çatışmalar ve siyasal etkiler süreyi uzatmada etkili olmaktadır (Okyar, 1987: 46-47; Angstrom, 2005: 11; Hobsbawn, 2008: 8; Yalçınkaya, 2008: 357 ve Giddens, 2008: 293). Teknolojinin askerî alandan sivil alana aktarılması yerine, tersine sivil alandan askerî alana Ar-Ge desteği sağlanmaktadır (Mackenzie, 1983: 48-49; Frantzen, 1990: 54 ve Dunne; Coulomb, 2008). Teknolojik gelişmelerle savaşlar hep daha geniş alanlara yayılabilmektedir (Yalçınkaya, 2008: 336). Atom bombası örneğinden gidilirse, kontrol edilmesi güçleşmektedir ve bu nedenle de daha az rasyonelleşmektedir. Geliştirilen yüksek tahrip gücüne sahip silahların kullanılmamasına yönelik politik süreç postmodern savaşlar döneminde önem kazanmaktadır (Giddens, 2008: 427, 430). Postmodern savaşların genel özellikleri böyle bir çerçevede ifade edilmektedir. Aşağıda ise 1970 sonrasındaki uzun dalga ve sınaî çevrimler analizlerinde kullanılacak olan postmodern savaşların ayrıntılı çerçevesi incelenecektir.

Analizlerde kullanılacak olan 1970-2000 yılları arasındaki savaşlara ilişkin veriler, COW (Correlates of War-Savaşın Korelasyonları Projesi) ile UCDP (Uppsala Conflict Data Program- Uppsala Çatışma Veri Programı) birimleri tarafından sunulmuş olan verilerdir. Sözkonusu iki kaynağın ilki, savaş bazında verileri; ikincisi ise savaşlardaki çatışmalar bazında verileri sunmaktadır. Buna göre savaş, iki silahlı tarafın mücadelesinde bir yıl süresince 1000 kişiden az olmayan ölüm gerçekleşen

şiddet olayı iken, çatışma ise 25 ila 1000 ölüm ile sonuçlanan silahlı şiddete bağlı olaydır. Tezin ilerleyen altbölümlerinde araştırma konusu çerçevesinde ölüm rakamları üzerinden bir ayrıştırma gerekmemektedir ve bu nedenle de aşağıdaki analizlerde hem savaş hem de çatışma listesi kullanılmıştır. 1970-2000 döneminde yaşanmış olan postmodern savaşların sözkonusu iki kaynaktan (COW ve UCDP) derlenmiş kronolojik listesi **Ek Tablo 5**'te sunulmaktadır. **Ek Tablo 5**'te 1970 öncesinde başlamış ancak 1970 sonrasında da sürmüş olan savaşlar ve 2000 yılı öncesinde başlamış ancak 2000 yılı sonrasında da devam eden savaşlar listeye dahil edilmişlerdir. Buna göre 1970-2000 yılları arasında toplam 158 savaş yaşanmıştır.

Savaşların ülke içinde, ülkeler arasında veya dünya çapında yaşanması, neden oldukları iktisadî etkiler açısından önem taşıdığı için, aşağıdaki analizlerin konusu olan 1970-2000 yılları arasındaki postmodern savaşları sınıflandırmak ve hangi savaş türünün çoğunlukla yaşanmış olduğunu görmek, savaşların iktisadî etkilerinin yorumlanmasına katkı sağlayacaktır. Sözkonusu COW ve UCDP verileri savaşları 3 kategoriye ayırmaktadır. Bunlar,

- Ülkeler arası savaş (savaşın tarafları devletlerdir);
- İç savaş ve dış kaynaklı savaş (savaşan taraflarda devlet ile devlet sınırları içerisinde veya dışından en az bir devlet dışı aktör bulunmaktadır);
- Devlet dışı aktörler arası savaştır.

Yukarıdaki sınıflandırmada iç savaş ile dış kaynaklı savaş olarak adlandırılan savaşlar birlikte ele alınmıştır. Çünkü postmodern savaşlardaki sözkonusu şekillerdeki “küçük çatışmalar”, çoğu komşu veya uzak ülkeleri de etkilemekte ve dışarıdan özel askerî harekâtlara²² neden olabilmektedir (Toffler ve Toffler, 1994: 88). Böylece dış kaynaklı güçler ilişki kurdukları tarafın savaşta kazanmasını

²² Özel hareket, komando baskını için tabur gücünde olabildiği gibi, çok az sayıda kişiden de oluşabilmektedir. Bunların görevleri arasında bir felaketten sonra köylüleri beslemekten, dost bir devletin askerlerini bir ayaklanmayla mücadelede eğitmeye, bilgi toplamak için baskınlar yapmaya, rehine kurtarma veya rehineleri suikastlerde kullanmaya, psikolojik savaşlar yapmak veya ateşkesleri denetlemeye varan çeşitleri vardır (Toffler ve Toffler, 1994: 89).

sağlamak amacıyla, iç savaflara müdahalelerini artırmaktadırlar. Örneğin Angola, Burundi, Filipinler, Guatemala, İran, Kamboçya, Lübnan, Nikaragua, Pakistan, Rodezya, Sri Lanka ve Ürdün’de büyük iç savaflar yaşanmıştır. Sözkonusu savaflardan sadece Guatemala’da ülke dışı güçlerin önemli bir müdahalesi izlenmemiştir (Tilly, 2001: 337). Böyle bir kapsamda işleyen uluslararası bağlantılar yeni savaş şeklinin iç kaynaklı-dış kaynaklı veya yerel-küresel olarak sınıflandırılmasını zorlaştırmaktadır (Kaldor, 2006: 2). Bu nedenle aslında incelenen savafların dış destek olmaksızın iç savaş olarak sınıflandırılması günümüzde mümkün gözükmezken, iç savafların dış kaynaklı savaş ile birlikte ele alınması daha açıklayıcı gözükmektedir. Bu çerçevede ilerleyen altbölümlerde “iç savaş + dış savaş” terimi her iki savaş tarzını ifade etmek için kullanılacaktır. Buna göre **Ek Tablo 5**’te yeralan toplam 158 savaşın 26 tanesi ülkeler arası savaş, 128 tanesi iç savaş + dış savaş, 4 tanesi ise devlet dışı aktörler arasındaki savaftır.

Yukarıdaki savaş verileri kaynaklarının analizi sonucunda, 1970-2000 yılları arasında yaşanmış olan 158 savaşın dağılımını görebilmek için onar yıllık alt dönemler oluşturulmuştur. Buna göre savaflar hem başlangıç dönemlerine hem de devam ettikleri dönemlere ayrı ayrı eklendiğinden toplam savaş sayısı 1970-2000 arasında 191 olarak görülmektedir. Aşağıdaki **Tablo 3.5.**’in amacı onar yıllık alt dönemlerde yaşanmış olan savafların kategorik dağılımını sergilemektir.

Tablo 3.5.: 1970-2000 Yılları Arasındaki Savafların Sınıflandırılması (Savaş Adedi)

	1970-1979	1980-1989	1990-2000	Toplam
Ülkeler arası Savaş	12	7	8	27
İç Savaş + Dış Savaş	47	46	67	160
Devlet Dışı Aktörler Arası Savaş	3	0	1	4
Toplam	62	53	76	191

Kaynak: (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)

Tablo 3.5., onar yıllık dönemler itibariyle incelendiğinde en fazla savaş 1990-2000 döneminde yaşanmıştır. 1970-1979 dönemi savaş sayısının fazlalığı

bakımından ikinci en yüksek dönemdir. En düşük savaş sayısına sahip 1980-1989 döneminde tüm savaş kategorilerinin sayısında azalma izlenmiştir. Ayrıca **Tablo 3.5.**'e göre 1970-2000 yılları arasında yaşanmış olan toplam 191 savaşın 160 tanesi yani % 84'ü iç savaş + dış savaştır. Geriye kalanların 27 tanesi ülkeler arasında yaşanan savaş ve 4 tanesi ise savaşan taraflar arasında devletin olmadığı savaşlardır. Dolayısıyla 1970-2000 yılları arasındaki postmodern savaşlarda en fazla yaşanmış olan savaş tarzı, yani egemen savaş şekli, yerel nitelikli iç savaş + dış savaş olmuştur. Öyle ki 1970-1979 döneminde toplam savaşların % 76'sı sözkonusu kategorideki savaşlar iken, sözkonusu oran 1980-1989 döneminde % 87'ye ve 1990-2000 döneminde ise % 88'e yükselmiştir.

Tablo 3.5., postmodern savaşların sınıflandırmasını gösteren tablo olarak, teori ile uyumludur. Öyle ki 1970-2000 yılları arasındaki savaşlar, çoğunluğu iç savaş + dış savaş olarak yaşanmış olan ve özellikle de Soğuk Savaş sonrası dönemde düşük yoğunluklu (genelde hafif silahlarla süren) ama uzun süreli “çatışma” şeklinde ifade edilebilir hale gelmişlerdir. Sözkonusu savaşlarda genellikle hava kuvvetlerinin kullanımı etkin rol almamışken, tüfek, roketatar, havanlar ve diğer hafif piyade silahları, kitle imha silahlarının yerine kullanılmışlardır (Yalçınkaya, 2008: 322, 336, 337).

Süreleri açısından, devlet içindeki silahlı çatışmalar, Keşmir, Angola, Sri Lanka, Çeçenistan ve Kolombiya örneklerinde olduğu gibi bir anlaşmaya varılması ihtimali olmadan on yıllarca sürebilmiştir. 1990'lı yıllardaki silahlı çatışmaların hiçbiri istikrarlı bir anlaşmayla sonuçlanamamıştır (Hobsbawn, 2008: 13-14, 15). Analizde kullanılan savaşlar süreleri bakımından incelendiğinde, tüm savaşların % 23'ü sadece bir yıl süren savaşlar iken; geriye kalan % 77'si bir yıldan uzun süreli savaşlardan oluşmuştur. En yaygın olan iç savaş + dış savaş kategorisindeki savaşların uzun süreli olmaları, 1970-2000 döneminde yaşanmış olan 128 savaşın başlangıç ve bitişlerine dek her onar yıllık alt döneme eklenmesiyle oluşturulmuş olan yukarıdaki **Tablo 3.5.**'te sayılarının 160'a çıkması ile görülmektedir.

30 yıllık dönem olan 1970-2000 arasında COW ve UCDP verilerine dayanarak oluşturulmuş olan **Ek Tablo 5**'teki kronolojik savaş listesi incelenmiş ve 110 ülkenin

savaş yaşamış olduğu tespit edilmiştir. Ülkeler arasında genellemeye gidilmesinin getirdiği yanılısamayı azaltmak amacıyla, aşağıdaki analizlerde ülkeler arasında kapitalist sistem içerisindeki konumlarına bağlı olarak gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler olarak bir ayrıştırmaya gidilecektir. Sözkonusu sınıflandırma bağlamında, Maddison (1999: 21)'deki sıralama kullanılarak, ülkelerin dünya GSYİH'sinin % 80'ini oluşturan ve bunun içindeki payları açısından sıralanışı ile ilk 20'ye giren ülkelerden savaş yaşamış olanlar, aşağıdaki analizlerde diğer ülkelerden ayrı olarak, gelişmiş ülkeler kategorisinde ele alınacaklardır. (Sözkonusu 20 ülke için bkz. **Ek Tablo 6**) Savaş yaşayan ülkelerin azgelişmiş veya gelişmiş oldukları incelendiğinde, savaşan ülkelerin % 16'sı gelişmiş ülkeler ve geriye kalan % 84 ise azgelişmiş ülkelerdir²³. Bu kapsamda, ilerleyen kısımlarda iktisadî etkileri analiz edilecek olan 1970-2000 yılları arasındaki postmodern savaşların çoğunlukla azgelişmiş ülkelerin taraf oldukları iç savaş + dış savaş kategorisinde ve düşük yoğunluklu ancak uzun süreli olma özelliklerinin dikkate alınması gereklidir.

1970-2000 dönemindeki genel özellikleri yukarıda ifade edilmiş olan üç farklı savaş kategorisinden devlet dışı aktörler arasındaki savaşların sayısının azlığı (4 adet) nedeniyle sözkonusu grup, ilerleyen altbölümlerde analizin daraltılması amacıyla iç savaş + dış savaş kategorisi içerisine dahil edilmişlerdir.²⁴ Böylelikle aşağıdaki analizlerde, 1970-2000 yılları arasında yaşanmış olan postmodern savaşlar, savaşın taraflarının devlet olup olmaması üzerinden iki alt gruba ayrılacaktır: savaşın taraflarının devletler olduğu ülkeler arası savaşlar ve geriye kalan tüm savaş şekillerini kapsayan iç savaş + dış savaş kategorisi. Her iki alt grubun aynı zamanda yaşandığı savaş dönemleri ise “diğer” başlığı altında incelenecektir. Savaş yaşamış olan sözkonusu 110 ülkenin ülke bazında savaş dönemleri, yukarıda tanımlanan şekilde ülkeler arası savaşlar ve iç savaş + dış savaş grupları çerçevesinde ikiye

²³ İncelenmekte olan dönemde savaşlar istisnalar dışında azgelişmiş ülkeler arasında gerçekleşmiştir. Bu durumun etnik, kültürel, siyasi nedenlerinin yanında konunun Afrika'daki savaşların Dünya Bankası ve IMF politikaları ile bağlantısı açısından ele alınışı için bkz. (Federici, 2000).

²⁴ Devlet dışı aktörler arasındaki savaşların, iç savaş + dış savaş kategorisine dahil edilmesi, sözkonusu savaş türlerinin incelenen diğer savaş sınıflandırmalarında analize hiç dahil edilmemiş olmaları nedeniyle de uygun görülmüştür. (örneğin bkz. Anderton; Carter, 2009: 3)

ayrılarak kronolojik sıraya konmuştur. (Bkz. **Ek Tablo 7**)

Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda aşağıda yapılacak olan analizler savaşları sürelerine göre bir yıl ve daha uzun olmak üzere 2'ye; şekillerine göre ülkeler arası, iç savaş+dış savaş ve diğer (ilk iki tür savaşın birlikte yaşandığı dönem) olmak üzere 3'e ve savaş yaşayan ülkeleri de gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler olmak üzere 2 gruba ayıracaktır. Her bir analizde savaş dönemi sayıları, ilgili ülke verilerinin mevcudiyetine bağlı olarak değişmektedir. Analiz edilen tüm savaşlar, sözkonusu savaşın tarafı olan her ülke için ayrı ayrı incelenecektir. Eğer incelenen bir ülkedeki farklı savaşların tarihleri üst üste çakışıyorsa veya ardı ardına geliyorsa, yani aralarında bir yıldan fazla zaman farkı yoksa sözkonusu zaman sürecinde birden fazla savaş da olsa, sözkonusu yıllar "1 savaş dönemi" olarak ele alınacaktır.

Aşağıdaki çalışmalarda sözkonusu sınıflandırmalar ve **Ek Tablo 7**'deki ülke, savaşın tarihi, savaşın süresi ve savaşın şekli hakkındaki bilgiler aracılığıyla 1970 sonrasında postmodern savaşlar döneminde uzun dalganın depresif evresinin sürmekte olması konusu artı-değer üretimi, üretken emeğin payı ve değersizleşme konularının analizleri çerçevesinde incelenecektir. Tezin genelinde ortalama kâr oranlarının düşme eğilimini durduran etkenler olarak ifade edilmiş olan sözkonusu durumların, postmodern savaşlardaki gelişiminin analizi, böylece 1970 sonrasında yaşanmakta olan uzun dalganın depresif evresinde postmodern savaşın rolünün de anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu kapsamda yapılan analizlerle postmodern savaşlarda sınaî çevrimlerin seyri konusu da ele alınacaktır.

3.2.2.2. ARTI-DEĞER ORANININ ANALİZİ

Postmodern savaşların dünya genelinde ortalama kâr oranları üzerindeki etkisi, öncelikle sözkonusu savaşlardaki artı-değer üretimi ile analiz edilecektir. Artı-değer üretiminin gerçekleştiği sanayi sektörünün içinde imalat sanayiinin payının büyüklüğü nedeniyle sözkonusu analizde, imalat sanayiinin katma değer verileri

kullanılacaktır.

1970 sonrasındaki sürecin analiz edildiği yukarıdaki 3.1 numaralı başlıkta ifade edildiği üzere ve **Ek Tablo 4**'te izlendiği üzere istihdam maliyetlerindeki düşüş ve ücret artışlarının baskılanması politikaları uygulanırken imalat sanayiinin katma değeri, aşağıdaki analizde ilgili iktisadî yılda üretilen artı-değerin göstergesi olarak ele alınmaktadır. Çünkü imalat sanayiinde, yeni ürün oluşumunda yer alan fiziksel veya kimyasal dönüşüme uğrayan malzeme, madde veya bileşenlerden üretim yapılmaktadır. Dönüştürülmüş malzemeler, maddeler veya bileşenler, tarım, ormancılık, balıkçılık ürünleri, madencilik ve taşocakçılığı gibi diğer üretim faaliyetlerinin hammaddeleridir (UNSTATS, 2010). Marksist teoride ortalama kâr oranlarının hesaplanmasında da imalat sanayi verileri ele alınmaktadır (Bkz. **Ek Kutu 1**). Bu nedenlerle aşağıda postmodern savaşlarda artı-değer üretimi, imalat sanayiinin katma değer serisi ile analiz edilecektir. Artı-değer üretimi dışında genel iktisadî durumu göstermesi açısından ise GSYİH verileri incelenecektir.

Aşağıda postmodern savaşlarda artı-değer üretimi konusu öncelikle sadece savaş yıllarında analiz edilecek, daha sonra ise savaş öncesi-savaş-savaş sonrası bir süreç olarak incelenecektir.

3.2.2.2.1. Savaşlar Döneminde Artı-Değer Üretimi

Savaşlardaki üretim sürecinin durması veya sürmesi, artı-değer üretimi açısından önemlidir. Artı-değer üretiminin göstergesi olarak imalat sanayiinin katma değeri ele alındığından, aşağıdaki **Tablo 3.6**, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin savaş yıllarındaki imalat sanayiinin katma değerinin yükselmesi veya düşmesi açısından sınıflandırılmasıyla oluşturulmuştur. Sözkonusu sınıflandırma, ülkelerin yaşadıkları savaş sırasındaki katma değerlerinin değişim oranlarının geometrik ortalaması dikkate alınarak oluşturulmuştur. **Tablo 3.6**'nın hazırlanmasına yönelik örnek için bkz. **Ek Kutu 4**.

Tablo 3.6.: Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sırasında İmalat Sanayiinin Katma Değerinin Seyri (Savaş Adedi)

Gelişmiş Ülkeler		İmalat Sanayiinin Katma Değeri				Toplam		
		Yükselme		Düşme		Bir Yıllık	Uzun Süreli	Toplam
		Bir Yıllık	Uzun Süreli	Bir Yıllık	Uzun Süreli			
Gelişmiş Ülkeler	Ülkeler arası	3	6	3	0	6	6	12
	İç +Dış Savaş	4	5	2	1	6	6	12
	Diğer	0	6	0	1	0	7	7
	Toplam	7	17	5	2	12	19	31
			24		7		31	
Azgelişmiş Ülkeler	Ülkeler arası	10	6	6	0	16	6	22
	İç +Dış Savaş	29	38	17	22	46	60	106
	Diğer	1	19	0	6	1	25	26
	Toplam	40	63	23	28	63	91	154
			103		51		154	
Genel Toplam								
		127		58		185		

Kaynak: Savaş verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)
İmalat Sanayi Katma Değer Değişim Oranları verisi (UNSTATS: 2009b)
Gelişmiş ve Azgelişmiş ülkeler ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Verilerin mevcudiyeti kapsamında oluşturulan **Tablo 3.6**'ya göre, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin katıldıkları toplam 185 savaş döneminin % 69'unda savaşlar sırasında imalat sanayiinin katma değerinde yükselme eğilimi mevcuttur. Söz konusu yükselme seyri, gelişmiş ülkelerin katıldıkları 31 savaşın % 77'sinde gerçekleşmiş iken, azgelişmiş ülkelerin katıldıkları 154 savaşın % 67'sinde yaşanmıştır. Ayrıca gelişmiş ülkelerin katıldıkları "diğer" kategorisindeki (iç savaş+dış savaş ile ülkeler arası savaşların birlikte yaşandığı) savaşların bir tanesi haricindekilerde imalat sanayi sektörünün katma değer seyri yükselme eğilimindedir.

Konunun incelenmesinde ülkelerde savaşın yaşandığı yıllarda GSYİH'deki seyrin analizi de önem taşımaktadır. Aşağıdaki **Tablo 3.7**, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin savaş yıllarındaki büyüme verilerinin yükselme veya düşme seyrinde olmaları bakımından sınıflandırılmasıyla oluşturulmuştur. Yukarıdaki imalat sanayi sektörünün katma değerinin değişim oranının analizinde olduğu gibi, aşağıdaki **Tablo 3.7** ülkelerin savaş sırasındaki GSYİH'lerinin geometrik ortalaması dikkate alınarak oluşturulmuştur. **Tablo 3.7**'nin oluşturulmasında kullanılan yöntem için bkz. **Ek Kutu 5**.

Tablo 3.7.: Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sırasında GSYİH'nin Seyri (Savaş Adedi)

Gelişmiş Ülkeler		GSYİH				Toplam		
		Yükselme		Düşme		Bir Yıllık	Uzun Süreli	Toplam
		Bir Yıllık	Uzun Süreli	Bir Yıllık	Uzun Süreli			
Gelişmiş Ülkeler	Ülkeler arası	4	5	2	1	6	6	12
	İç +Dış Savaş	4	5	2	1	6	6	12
	Diğer	0	7	0	0	7	0	7
	Toplam	8	17	4	2	12	19	31
		25		6		31		
Azgelişmiş Ülkeler	Ülkeler arası	13	6	4	0	7	6	23
	İç +Dış Savaş	32	38	12	22	44	60	104
	Diğer	2	18	0	8	2	26	28
	Toplam	74	62	16	30	63	92	155
		109		46		155		
Genel Toplam		134		52		186		

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009);
GSYİH verisi (UNSTATS: 2009b)
Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Yukarıdaki **Tablo 3.7'**e göre gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin katıldıkları toplam 186 savaş döneminin % 72'sinde savaş sırasında GSYİH'de yükselme eğilimi hakimdir. Sözkonusu oran gelişmiş ülkelerin katıldıkları savaşlarda % 81 iken, azgelişmiş ülkelerin katıldıkları savaşlarda % 70'tir. Ayrıca gelişmiş ülkelerin katıldıkları "diğer" kategorisindeki (iç savaş+dış savaş ile ülkeler arası savaşların birlikte yaşandığı) savaşların tümünde GSYİH yükselme seyrindedir.

Yukarıdaki analizlerde savaş sırasındaki GSYİH ve imalat sanayiinin katma değerinin ayrı ayrı ele alınmasıyla ortaya çıkan yükselme seyri, aşağıda savaş başına GSYİH ve imalat sektörü katma değerinin birlikte yükselmesi veya düşmesi açısından tekrarlanmıştır. Aşağıdaki **Tablo 3.8.** GSYİH ile imalat sektörü arasındaki bağlantıyı vermesi açısından önemlidir.

Tablo 3.8.: Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasında Savaşlar Sırasında GSYİH ve İmalat Sanayiinin Katma Değerinin Aynı Yönde Seyri (Savaş Adedi)

Gelişmiş Ülkeler		GSYİH ve İmalat Sanayi Katma Değeri				Toplam		
		Yükselme		Düşme		Bir Yıllık	Uzun Süreli	Toplam
		Bir Yıllık	Uzun Süreli	Bir Yıllık	Uzun Süreli			
	Ülkeler arası	3	5	2	0	5	5	10
	İç +Dış Savaş	4	5	2	1	6	6	12
	Diğer	0	6	0	0	0	6	6
	Toplam	7	16	4	1	11	17	28
		23		5		28		
Azgelişmiş Ülkeler	Ülkeler arası	10	6	2	0	12	6	18
	İç +Dış Savaş	25	33	10	18	35	51	86
	Diğer	1	16	0	4	1	20	21
	Toplam	36	55	12	22	48	77	125
		91		34		125		
Genel Toplam		114		39		153		

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)
İmalat Sanayi katma değer verisi ve GSYİH verisi (UNSTATS: 2009b)
Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Yukarıdaki **Tablo 3.8**'e göre toplam 153 savaşta GSYİH ve imalat sanayiinin katma değeri birlikte ya yükselme ya da düşme yönünde hareket etmişlerdir. Dolayısıyla toplam 185 savaştan geriye kalan 32 savaşta GSYİH'deki düşme veya yükselme seyri ile imalat sanayiinin katma değerinin seyri arasında kopukluk (zıt yönde ilişki) mevcuttur. Toplam 153 savaşın % 75'inde gerek GSYİH gerekse imalat sanayiinin katma değerinde yükselme seyri yaşanırken, geriye kalan % 25'te düşme seyri görülmüştür. Sözkonusu yükselme seyri, gelişmiş ülkelerin taraf oldukları savaşların % 82'sinde ve azgelişmiş ülkelerin taraf oldukları savaşların % 73'ünde gerçekleşmiştir. Savaşlar süreleri açısından incelendiğinde, GSYİH ve imalat sanayiinin katma değerindeki sözkonusu yükselme seyri uzun süreli savaşların % 76'sında ve bir yıl süreli savaşların % 73'ünde görülmüştür. Sözkonusu veriler, süreleri açısından farklılık yaratmadan incelenen toplam 185 savaşın % 62'sinde savaşların yaşandığı yıllarda GSYİH ve imalat sanayi sektörünün katma değerinin birlikte artmış olduğunu, yani büyümenin ve üretim faaliyetlerinin durmadığını göstermektedir.

Yukarıda sadece savaşların yaşandığı yıllar için yapılan analizler, aşağıda savaş öncesi-savaş ve savaş sonrası kapsayan süreç içinde ele alınacaktır.

3.2.2.2.2. Savaş Öncesi - Savaş - Savaş Sonrasında Artı-Değer Üretimi

Yukarıdaki altbaşlıkta, savaşan ülkelerde sadece savaşın yaşandığı yıllar için analizi yapılmış olan postmodern savaşlarda artı-değer üretimi konusu, aşağıdaki **Tablo 3.9** aracılığıyla, savaş öncesi-savaş-savaş sonrası sürecinde incelenecektir. Burada amaç, sadece savaşın yaşandığı yılların analizi dışında, savaş yıllarının savaşın öncesine nazaran ve savaşın sonrasının savaş yıllarına nazaran durumunun karşılaştırmasıdır. Böylece postmodern savaşın artı-değer üretimindeki etkisini barış dönemleri ile karşılaştırmak amaçlanmıştır.

Tablo 3.9'un oluşturulmasında savaş yaşamış olan ülkelerdeki imalat sanayi sektörünün katma değer rakamları serisinin yükselme veya düşme seyri incelenmiştir. Analizde “savaş öncesindeki iki yıl”, “savaş sırası” ve “savaş sonrası bir yıl” olmak üzere üç dönem oluşturulmuştur. Savaşın öncesindeki 2 yılın imalat sanayi katma değer rakamlarının seyri, savaş sırasındaki ortalama rakam ve savaşın ertesi yılındaki rakam ile karşılaştırılmıştır. Her bir dönemde katma değer seyri düşmekte ise “d” harfi ile yükselmekte ise “y” harfi ile gösterilmiştir ve sözkonusu üç dönem, bir savaş süreci olarak ifade edilmiştir. Aşağıdaki **Tablo 3.9**'un oluşturulması örneği için bkz. **Ek Kutu 6**.

Tablo 3.9: Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde İmalat Sanayiinin Katma Değerinin Seyri (Savaş Adedi)

Gelişmiş ülkeler	Savaş öncesi-savaş-savaş sonrası	Savaş Öncesi Sınai Üretimde Düşme Eğilimi								Savaş Öncesi Sınai Üretimde Yükselme Eğilimi								Toplam		
		ddd		ddy		dyy		dyd		yyy		yyd		ydd		ydy		K	U	T**
		K*	U*	K	U	K	U	K	U	K	U	K	U	K	U	K	U			
ülkeler arası	0	0	3	0	1	1	0	0	2	1	0	1	0	0	0	0	6	3	9	
iç +dış	0	1	0	0	0	2	1	1	1	1	0	1	0	1	0	0	0	9	9	
Diğer	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0	3	3	
Toplam	1		3		4		2		6		4		1		0		21			
	10								11											
Azgelişmiş ülkeler	ülkeler arası	0	0	0	0	2	0	2	0	7	0	1	0	3	0	3	0	18	0	18
iç +dış	1	3	7	1	4	3	2	2	12	17	4	2	7	4	3	5	40	37	77	
Diğer	0	0	1	0	1	2	0	1	0	6	0	1	0	2	0	1	0	15	15	
Toplam	4		9		12		7		42		8		16		12		110			
	32								78											
Genel Toplam	42								89								131			

K* :Bir yıl süren savaş, U* : Bir yıldan uzun süren savaş, T** : toplam

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)

İmalat Sanayiinin katma değer verisi (UNSTATS: 2009a)

Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Tablo 3.9'daki sonuçlar postmodern savaşların öncesindeki ve sonrasındaki seyrin karşılaştırılması açısından ele alındığında, savaş öncesi-savaş ve savaş-savaş sonrası olarak 2 grupta incelenebilir. Buna göre savaşların % 65'inde savaş öncesindeki imalat sanayi sektörünün katma değeri, savaş sırasında yükselmiştir (3'lü notasyonda ortadaki harfin y olduğu örnekler: dyy, dyd, yyy, yyd örnekleri). Sözkonusu yükselme seyri, gelişmiş ülkelerdeki savaşların % 76'sında ve azgelişmiş ülkelerdeki savaş örneklerinin % 63'ünde gerçekleşmiştir. Sözkonusu yükselme seyri uzun süreli savaşların % 67'sinde ve bir yıl süreli savaşların % 59'unda gerçekleşmiştir. Ayrıca **Tablo 3.9'**a göre 131 savaş örneğinin % 67'sinde savaş sırasındaki imalat sanayi sektörünün katma değeri, savaş sonrasında yükselmiştir (3'lü notasyonda sondaki harfin y olduğu örnekler: ddy, dyy, yyy, ydy örnekleri). Sözkonusu seyir, gelişmiş ülkelerdeki savaşların % 62'sinde ve azgelişmiş ülkelerdeki savaşların % 68'inde yaşanmıştır. Sözkonusu savaş sonrasındaki yükselme seyri, uzun süreli savaşların % 76'sında ve bir yıl süreli savaşların % 73'ünde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerde savaşların

süreleri bakımından farklılık gözetmeden çoğunlukla hem savaş öncesine nazaran savaş sırasında hem de savaş sırasına nazaran savaş sonrasında imalat sanayi sektörünün katma değerinin arttığı görülmüştür.

Tablo 3.9 eğer savaş öncesi-savaş-savaş sonrası bütünlüğü içinde analiz edildiğinde de sonuç değişmemektedir. Buna göre, 131 savaş sürecinin % 22'sinde savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki imalat sanayi sektörünün katma değerindeki yükselme seyri, savaşın sonrasında düşüşe geçmiş (12 yyd=4+8 ile 17 ydd=1+6); % 21'inde ise savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki düşme seyri savaşın sonrasında yükselişe geçmiştir (12 ddy=3+9 ile 16 dyy=4+12) ve % 16'sında imalat sanayi sektörünün katma değer seyri dalgalanmıştır (9 dyd=2+7 ile 12 ydy=0+12). 131 savaş sürecinin geriye kalan % 40'ında ise imalat sanayi sektörü katma değerinin seyirinde hiç değişme olmamıştır. Bunlar (5 ddd=1+4) ile (48 yyy=6+42) örnekleridir. Savaş öncesi, savaş ve sonrasında süren imalat sanayiinin katma değerindeki yükselme seyri (48 yyy) çıkan sonuçlar arasında en yüksek olanıdır. Dolayısıyla çıkan sonuçlar arasında en yüksek olanına göre, postmodern savaşlar sürecinde imalat sanayi sektörünün katma değerinin varolan yükselme seyirinde değişim olmamıştır. Seyirde değişim yaşanan örneklerde ise az bir farkla da olsa daha yüksek olan sonuç, savaş öncesinde ve/veya savaş sırasında varolan yükselme seyirinde savaş sonrasında düşüş yaşanmış olmasıdır (12 yyd+ 17 ydd= 29).

Yukarıdaki savaş öncesi-savaş-savaş sonrası bütünlüğü içinde yapılmış olan analizde savaşan ülkelerin gelişmiş veya azgelişmiş olmaları da önemlidir. Çıkan sonuçlar çoğunluk sırasına göre dizildiğinde gelişmiş ülkelerdeki savaş süreçlerinin % 33'ünde savaş süresince imalat sanayiinin katma değerindeki yükselme veya düşme seyri hiç değişmeden devam etmiştir (ddd+yyy); aynı şekilde % 33'ünde savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki düşme seyri savaşın sonrasında yükselişe geçmiştir (ddy+dyy); % 24'ünde savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki yükselme seyri savaş sonrasında düşüşe geçmiştir (yyd+ydd) ve geriye kalan % 10'da ise savaş sürecinde seyirde dalgalanma yaşanmıştır (dyd+ydy). Azgelişmiş ülkelerde ise savaş süreçlerinin % 42'sinde savaş süresince imalat sanayiinin katma değerindeki yükselme veya düşme seyri hiç değişmeden devam etmiştir (ddd+yyy); % 22'sinde savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki

yükselme seyri savaş sonrasında düşüşe geçmiştir (yyd+ydd); % 19’unda savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki düşme seyri yükselişe geçmiştir (ddy+dyy) ve geriye kalan % 17’de ise savaş sürecinde seyirde dalgalanma yaşanmıştır (dyd+ydy). Dolayısıyla savaş sürecinde hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkelerde en fazla görülen durum, varolan imalat sanayi sektörü katma değerinin yükselme veya düşme seyrinin değişime uğramamış olmasıdır. Savaş sürecinde gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki sonuçların sıralanış farklılığı ise, postmodern savaşların çoğunlukla azgelişmiş ülkelerde gerçekleşmesine dayalı üretim sürecinin devamlılığında yaşanabilen kopuşlara bağlanabilir.

Yukarıdaki analizler artı-değerin seyrini ifade etmişlerdir. Seyir olarak analizin dışında, **Tablo 3.9**’daki tüm kategorilerdeki rakamların savaş öncesi ve sonrası seviyeleri karşılaştırıldığında aşağıdaki **Tablo 3.10** oluşturulmaktadır. **Tablo 3.10**’un yapılış örneği için bkz. **Ek Kutu 7**.

Tablo 3.10: 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde İmalat Sanayi Sektörü Katma Değerinin Savaş Öncesine Nazaran Savaş Sonrası Durumu (Savaş Adedi)

Savaş sonrası ile savaş öncesinin krşl.	ddd	ddy	dyy	dxd	yyy	yyd	ydd	ydy	Toplam
Savaş öncesine göre savaş sonrası yüksek	0	5	15	5	48	7	0	6	86
Savaş öncesine göre savaş sonrası düşük	5	6	2	4	0	5	17	6	45
Toplam	5	11	17	9	48	12	17	12	131

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)
İmalat sanayi katma değer verisi (UNSTATS: 2009a)

Yukarıdaki **Tablo 3.10** da, yukarıda artı-değerin seyri üzerine yapılan analizi desteklemektedir. Öyle ki toplam 131 savaş sürecinin 86’sında (% 66) savaş sonrasındaki imalat sanayiinin katma değer seviyesi, savaşın öncesindeki değerden yükselmiştir. İmalat sanayi sektörünün katma değeri toplam savaş süreçlerinin % 37’sinde sürekli yükselmiş (48 yyy); % 31’inde savaş öncesinde ve/veya savaş sırasında yükselirken savaş sonrasında savaş öncesindeki seviyesinin altına düşmüş (6 ddy + 2 dyy + 4 dyd + 5 yyd + 17 ydd + 6 ydy); % 29’unda savaş öncesinde ve/veya savaş sırasında düşerken savaşın sonrasında yükselerek savaş öncesindeki seviyesini geçmiş (5 ddy + 15 dyy + 5 dyd + 7 yyd + 0 ydd + 6 ydy) ve son olarak % 4’ünde savaş süresince sürekli düşmüştür (5 ddd).

Yukarıdaki 3.2.2.2.1 no'lu altbaşlıktaki analize göre savaş yıllarında imalat sanayi sektörü katma değeri artmış ve 3.2.2.2.2 no'lu altbaşlıktaki analizlerden çıkan sonuçlar arasında en yüksek olanına göre savaş öncesi-savaş-savaş sonrası süreçlerinde de imalat sanayiinin katma değeri sürekli yükselmiştir. Postmodern savaşların uzun dalganın yükselmesi açısından etkisini gösterebilecek örnekler barış dönemlerindeki düşmekte olan artı-değerin savaşlar nedeniyle yükseldiğini gösteren örneklerdir. Sözkonusu durumu gösteren savaşın, savaş öncesinde düşmekte olan artı-değer üretiminde yükseliş yönünde bir değişiklik yaptığı örnekler ise çok düşüktür (toplam savaşların % 29'u). Böylece postmodern savaşların çoğunlukla artı-değerin seviyesinde varolanın dışında bir yükselişe neden olmadıkları görülmüştür. 1970 sonrasında sözkonusu artı-değer kütlesi yükselirken, uzun dalganın yükselişe geçememesi ise ya sözkonusu artı-değer kütesinin kâr oranlarında yükselmeye ivme verecek denli yüksek olmadığı ya da kâr oranlarını artırıcı diğer koşulların gerçekleşemedikleri yönünde yorumlanabilmektedir. Yukarıdaki 3.1. numaralı başlıkta ifade edildiği üzere 1970'lerden sonra artı-değeri artıracak yeni bir teknolojik devrimin (dördüncü teknolojik devrimin) gerçekleşmemiş olması ve veri teknolojiyle emegücünün sömürülmesinin bir sınıra gelmiş olması, artı-değer üretiminin görece düşük seviyesi hakkındaki yorumu desteklemektedir.

Postmodern savaşların uzun dalgada araştırılacak ikinci etkisi olan artı-değerin üretildiği üretken sektörlerin payı konusu aşağıda analiz edilecektir.

3.2.2.3. ÜRETKEN SEKTÖRLERİN PAYININ ANALİZİ

Tezin genelinde kâr oranlarının düşme eğilimini tersi yönde etkileyebilen gelişmeler arasında istihdamda üretken olmayan emeğin payına nazaran üretken emeğin payının artışı konusu ele alınmıştır. Postmodern savaşların sözkonusu alandaki etkilerinin incelenmesinde savaşın her ülke için üretken olan-üretken olmayan emek üzerine veri seti bulunmadığından, aşağıdaki analizde artı-değer üretiminin gerçekleştiği sektör olarak imalat sanayi sektörünün katma değerinin toplam katma değer içindeki payı analiz edilecektir. İmalat sanayiinin toplam katma

değer içindeki payının incelenmesi, artı-değer üretilmeyen ve bu nedenle üretken kabul edilmeyen üretim dışı sektörlerin (ticaret, hizmetler, finans vb. sektörlerin) savaştaki seyrini görebilmek için önemlidir. Bu kapsamda örneğin üretim dışındaki sektörlerin katma değerindeki büyüme, iktisadî büyümenin üretken olmayan alanlardaki gelişmeyle gerçekleştirildiğini gösterebilecektir.

3.2.2.3.1. Savaşlar Döneminde Üretken Sektörlerin Analizi

Aşağıdaki **Tablo 3.11**'in oluşturulmasında reel rakamlar kullanılarak savaş öncesindeki 2 yıldaki “imalat sanayi katma değeri/toplam katma değer” oranının seyri, savaş sırasındaki ortalama oran ve savaşın ertesi yılındaki oran ile karşılaştırılmıştır. Böylece savaş öncesi-savaş-savaş sonrası imalat sektörünün katma değer payının gelişimi karşılaştırılarak, savaş öncesindeki duruma nazaran savaş sırasındaki ve savaş yıllarına kıyasla savaş sonrasında üretken sektörlerin durumu analiz edilecektir. **Tablo 3.11**'in oluşturulma örneği için bkz. **Ek Kutu 8**.

Tablo 3.11.: Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkelerde 1970-2000 Arasındaki Savaşlarda İmalat Sanayi Katma Değeri/Toplam Katma Değer Oranının Seyri (Savaş Adedi)

Gelişmiş ülkeler	Savaş öncesi-savaş-savaş sonrası	Savaş Öncesi İmalat Sanayi Katma Değeri/Toplam Katma Değer Oranında Düşme Eğilimi								Savaş Öncesi İmalat Sanayi Katma Değeri/Toplam Katma Değer Oranında Yükselme Eğilimi								Toplam		
		ddd		ddy		dyy		dyd		yyy		yyd		ydd		ydy		K	U	T**
		K*	U*	K	U	K	U	K	U	K	U	K	U	K	U	K	U			
Gelişmiş ülkeler	ülkeler arası	1	0	2	1	1	1	0	0	1	1	0	0	2	1	0	0	7	4	11
	iç +dış	1	4	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	3	4	7
	Diğer	0	2	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	3	3
	Toplam	8		3		3		0		4		0		3		0		21		
Azgelişmiş ülkeler	ülkeler arası	4	0	1	0	1	0	2	0	0	1	3	0	1	0	4	0	16	1	17
	iç +dış	4	8	8	3	2	4	5	5	6	6	3	3	9	4	3	3	40	36	76
	Diğer	0	2	1	2	1	4	0	1	0	4	0	2	0	0	0	0	2	15	17
	Toplam	18		15		12		13		17		11		14		10		110		
Genel Topl.	72								69								131			

K* : Bir yıl süren savaş, U* : Bir yıldan uzun süren savaş, T** : toplam

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)

İmalat Sanayi Katma Değer verisi ve Toplam Katma Değer verisi (UNSTATS: 2009a)

Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Tablo 3.11'e göre 131 savaş örneğinin % 54'ünde savaş öncesindeki imalat sanayiinin toplam katma değerdeki payı savaş sırasında düşmüştür (3'lü notasyonda ortadaki harfin d olduğu örnekler: ddd, ddy, ydd, ydy örnekleri). Sözkonusu düşme seyri, gelişmiş ülkelerdeki savaşların % 67'sinde ve azgelişmiş ülkelerdeki savaş örneklerinin % 52'sinde gerçekleşmiştir. Savaş sırasındaki sözkonusu düşme seyri, uzun süreli savaşların % 48'inde ve bir yıl süreli savaş örneklerinin % 60'ında gerçekleşmiştir. Ayrıca **Tablo 3.11**'e göre 131 savaş örneğinin % 51'inde savaş sırasındaki imalat sanayi katma değerinin toplam katma değer içindeki payı savaş sonrasında düşmüştür (3'lü notasyonda sondaki harfin d olduğu örnekler ddd, dyd, yyd, ydd örnekleri). Sözkonusu oran gelişmiş ülkelerdeki savaşların % 52'sinde ve azgelişmiş ülkelerdeki savaşların % 51'inde yaşanmıştır. Savaş sonrasındaki sözkonusu düşme seyri, hem uzun süreli savaşların hem de bir yıl süreli savaş örneklerinin % 51'inde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerde çoğunlukla hem savaş öncesine nazaran savaş sırasında hem de savaş sırasına nazaran savaş sonrasında üretim yerine ticaret ve hizmetler gibi artı-değer yaratmayan sektörlerin payının arttığı izlenmiştir. Ancak gelişmiş ülkelerde sanayiinin payının düştüğünü gösteren savaş oranı, azgelişmiş ülkelerekinden daha yüksektir.

3.2.2.3.2. Savaş Öncesi-Savaş-Savaş Sonrası Sürecinde Üretken Sektörlerin Analizi

Yukarıda **Tablo 3.11**'deki veriler, savaşın yaşandığı yılların, savaşın öncesi ve sonrasına kıyasla karşılaştırılmasında kullanılmıştır. Aşağıda ise savaş sürecinin bütününde süreklilik halinde yapılacak olan analizde yine **Tablo 3.11** kullanılacaktır. Aşağıda öncelikle imalat sanayiinin toplam katma değere oranının seyri incelenecek, daha sonra ise sözkonusu oranın reel gelişimi analiz edilecektir.

Aşağıda **Tablo 3.11**, savaş öncesi-savaş-savaş sonrası bütünlüğü içinde analiz edilmiştir. Buna göre, 131 savaş sürecinin % 21'inde imalat sanayiinin katma değerinin toplam katma değer içindeki payının savaş öncesindeki ve/veya savaş

sırasındaki yükselme seyri savaş sonrasında düşüşe geçmiş (10 yyd=0+10 ile 18 ydd=3+15); % 25'inde ise savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki düşme seyri savaş sonrasında yükselişe geçmiştir (18 ddy=3+15 ile 15 dyy=3+12) ve savaş süreçlerinin % 18'inde toplam katma değer içindeki imalat sanayiinin payının seyri dalgalanmıştır (13 dyd=13+0 ile 10 ydy=0+10). 131 savaş sürecinin geriye kalan % 47'sinde ise toplam katma değerdeki imalat sanayiinin payının düşme veya yükselme seyrinde hiç değişme olmamıştır. Bunlar (26 ddd=8+18) ile (21 yyy=4+17) örnekleridir. Savaş öncesi, savaş ve savaş sonrasında süren düşme seyri (26 ddd) çıkan sonuçlar arasında en yüksek olanıdır. Dolayısıyla postmodern savaşlar sürecinde toplam katma değer içindeki imalat sanayiinin payının seyri üzerine yapılan analizlerde en yüksek çıkan sonuç, savaş süresince varolan düşme seyrinin korunmasıdır. Seyirde değişim yaşanan örneklerde ise daha yüksek olan sonuç, savaş öncesinde ve/veya savaş sırasında varolan toplam katma değer içinde üretken sektörlerin katma değerindeki düşme seyrinde savaş sonrasında yükseliş yaşanmış olmasıdır (18 ddy+15 dyy).

Yukarıdaki savaş öncesi-savaş-savaş sonrası bütünlüğü içinde yapılmış olan analizde savaşan ülkelerin gelişmiş veya azgelişmiş olmaları da önemlidir. Çıkan sonuçlar çoğunluk sırasına göre dizildiğinde gelişmiş ülkelerde savaş süreçlerinin % 57'sinde savaş süresince toplam katma değer içinde imalat sanayiinin payının yükselme veya düşme seyri hiç değişmeden devam etmiştir (ddd+yyy); % 29'unda savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki düşme seyri savaşın sonrasında yükselişe geçmiştir (ddy+dyy); % 14'ünde savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki yükselme seyri savaş sonrasında düşüşe geçmiştir (yyd+ydd). Azgelişmiş ülkelerde ise savaş süreçlerinin % 31'inde savaş süresince toplam katma değerinde imalat sanayiinin payının yükselme veya düşme seyri hiç değişmeden devam etmiştir (ddd+yyy); % 25'inde savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki düşme seyri yükselişe geçmiştir (ddy+dyy); % 23'ünde savaş öncesindeki ve/veya savaş sırasındaki yükselme seyri savaş sonrasında düşüşe geçmiştir (yyd+ydd) ve geriye kalan % 21'inde ise savaş sürecinde seyirde dalgalanma yaşanmıştır (dyd+ydy). Dolayısıyla savaş sürecinde hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkelerde en fazla görülen durum, varolan toplam katma değer içinde imalat sanayiinin payının

değişime uğramamış olmasıdır. Gelişmiş olan ülkelerde sözkonusu oran çoğunlukla düşme seyrindedir (% 67). Azgelişmiş ülkelerde ise varolan imalat sanayiinin katma değer payının değişmeden sürdüğü savaşların % 52'sinde sürekli düşme, % 48'inde sürekli yükselme seyri mevcuttur.

Yukarıdaki analizler imalat sanayiinin toplam katma değerdeki payının seyrini ifade etmişlerdir. **Tablo 3.11**'deki tüm kategorilerdeki oranların savaş öncesi ve sonrası reel seviyeleri karşılaştırıldığında aşağıdaki **Tablo 3.12** oluşturulmaktadır. **Tablo 3.12**'nin yapılış örneği için bkz. **Ek Kutu 9**.

Tablo 3.12: 1970-2000 Yılları Arasında Savaşlar Sürecinde Toplam Katma Değerdeki İmalat Sanayiinin Payının Savaş Öncesine Nazaran Savaş Sonrası Durumu (Savaş Adedi)

Savaş sonrası ile savaş öncesinin karşılaştırması	ddd	ddy	dyy	dxd	yyy	yyd	ydd	ydy	Toplam
Savaş sonrası yüksek	0	7	15	7	21	6	0	5	61
<i>Gelişmiş Ülkeler</i>	0	3	2	0	4	0	0	0	9
<i>Azgelişmiş Ülkeler</i>	0	4	13	7	17	6	0	5	52
Savaş sonrası düşük	26	11	0	6	0	5	17	5	70
<i>Gelişmiş Ülkeler</i>	8	1	0	0	0	0	3	0	12
<i>Azgelişmiş Ülkeler</i>	18	10	0	6	0	5	14	5	58
Toplam	26	18	15	13	21	11	17	10	131

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)

İmalat sanayi katma değer verisi ve toplam katma değer verisi (UNSTATS: 2009a)

Yukarıdaki **Tablo 3.12**'de imalat sanayiinin toplam katma değerdeki payının seyri üzerine yapılan analizi desteklemektedir. **Tablo 3.12**'den çıkan en önemli sonuca göre, savaşın ertesinde savaş öncesine nazaran imalat sanayi katma değeri/toplam katma değer oranında düşme yaşayan savaş sayısı çoğunluktadır (% 53). Dolayısıyla yukarıdaki 3.2.2.2. numaralı altbaşlıkta ifade edildiği üzere savaşlarda artı-değer üretimi sürmektedir, ancak savaş öncesi ile sonrası karşılaştırmasında savaşların çoğunluğunda üretken olmayan faaliyetler, üretken faaliyetlerden daha yüksektir.

Tablo 3.12'den çıkan diğer sonuçlar ise şöyledir: İmalat sektörünün toplam katma değerdeki payı toplam savaş süreçlerinin % 37'sinde değişmemiştir (26 ddd + 21 yyy); % 34'ünde savaş öncesinde ve/veya savaş sırasında düşerken savaşın

sonrasında yükselerek savaş öncesindeki seviyesini geçmiştir (7 ddy + 15 dyy + 7 dyd + 6 yyd + 0 ydd + 5 ydy); % 31’inde savaş öncesinde ve/veya savaş sırasında yükselirken savaş sonrasında savaş öncesindeki seviyesinin altına düşmüştür (11 ddy + 0 dyy + 6 dyd + 5 yyd + 17 ydd + 5 ydy). Ancak savaş yaşayan ülkeler arasında gelişmiş ve azgelişmiş ülke olmalarına dayalı sonuçlarda farklılıklar görülmektedir.

Tablo 3.12’deki sözkonusu ayrıştırmaya dikkat edildiğinde, gelişmiş ülkelerde savaş sürecinde imalat sanayiinin sürekli düşen paya sahip olması çıkan sonuçlarda en yüksek oranlı olanıdır (21 savaşta 8 ddd - % 38); en düşük paylı sonuç ise imalat sanayiinin sürekli yükseldiğini gösteren % 15’lik orandır. Oysa azgelişmiş ülkelerde savaş sürecinde sanayiinin payının sürekli artışı (% 15.5) ile sürekli düşüşü (% 16) arasında çok düşük bir fark vardır. Postmodern savaşların 1970 sonrasındaki uzun dalganın seyrini yükseltmede etkili olabilmesi için gerekli olan üretken alanların genişlemesine yönelik etkisi ise, savaşların öncesinde veya savaş sırasındaki imalat sanayiinin toplam katma değer içinde düşme seyrindeki payının savaşın sonrasında yükselerek, savaş öncesindeki payı geçtiğini gösteren örneklerle mümkündür (ddy+dyy). Ancak sözkonusu durumu gösteren örnekler, toplam savaşların sadece % 17’sinde, gelişmiş ülkelerin katıldıkları savaşların % 24’ünde ve azgelişmiş ülkelerin katıldıkları savaşların ise % 15’inde gerçekleşmiştir.

Buraya dek yapılan analizlerde postmodern savaşlarda artı-değer üretiminin gerçekleştiği sektör olarak toplam katma değerde imalat sanayiinin payının seyir ve reel olarak gelişimi incelenmiştir. Buna göre, ülkeler arasında gelişmiş-azgelişmişlik ayrımı yapılmaksızın konu ele alındığında, hem savaş öncesine nazaran savaşa girişte hem de savaşa nazaran savaş sonrasında imalat sanayiinin toplam katma değer içindeki payının düştüğü yani imalat sanayiinin katma değerine kıyasla üretken olmayan faaliyetlerde daha yüksek bir artışın yaşandığı savaş örnekleri çoğunluktadır. Ancak gelişmiş ülkelerde, azgelişmiş ülkelere kıyasla sözkonusu üretken olmayan alanların katma değerindeki artışı gösteren sonuçlar daha yüksek oranlarla ifade edilmiştir. Savaş öncesi-savaş-savaş sonrası bütünlüğünde konu kesintisiz bir süreçte analiz edildiğinde çıkan sonuçlar içinde en yüksek paya sahip olanı, savaş sürecinde imalat sanayiinin toplam katma değer içindeki payının değişime uğramadan yükseldiği veya düştüğü şeklindeki sonuçtur. Sözkonusu

sürecin analizinin sonuçlarında ülkelerin gelişmiş veya azgelişmiş olmasının farklılık yarattığı görülmüştür. 1970-2000 yılları arasındaki postmodern savaşlar döneminde gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerdeki sözkonusu farklılık savaşın etkisinden ziyade, gerek dönüşüm geçirerek postmodern hale gelen savaşın özelliklerine gerekse gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerdeki farklı sektörlerin katma değerlerinin genel seyrine dayanmaktadır. Yukarıdaki sonucun oluşturulmasına öncelikle postmodern savaşın modern savaştan farklılıkları çerçevesinde açıklama getirilecektir.

II. Dünya Savaşı sırasında üretim artışı, başta çok sayıda silah olmak üzere savaşın ihtiyaçlarının karşılanması nedeniyle gerçekleşmiştir. Örneğin II. Dünya Savaşı'nda tüm silah sistemleri için petrol türevleri kullanılmıştır. Sondaj yapmak, çıkan petrolü rafine etmek, ürünü cepheye taşımak ve cepheyi destekleyen fabrikalardaki faaliyetler, savaş nedeniyle artan üretimin sadece önemli bir kaç örneğini sunmaktadır. Böylece savaş yıllarında II. Dünya Savaşı'nın topyekûn halini gösterir şekilde kitlesel bir üretim artışı yaşanmıştır (Friedman, 2009: 235-236). Savaş sonrasında ise savaş için geliştirilmiş olan teknolojilerin diğer sivil alanlara yayılmasıyla üretim artışı devam etmiştir. Oysa Soğuk Savaş ve sonrasındaki postmodern savaşlar döneminde topyekûn savaşların bitişiyle, savaş dönemlerinde savaşa yönelik kitlesel üretim de azalmıştır. Her bir iyi eğitilmiş askerî verimliliğini artırıcı yüksek teknolojiye sahip silahlar geliştirilmiş ve böylece ihtiyaç duyulan askerlerin sayısı azalmıştır. Ayrıca savaşta düşmanın kritik öneme sahip mekânları hakkında istihbarat, haber ve veri akışına sahip olmak, bilgisayar ve iletişim teknolojilerinde ilerlemeler ile silahların artan isabet kabiliyetleri de üretimde ve imhada diğer girdilere olan ihtiyacı azaltmıştır. Öyle ki hammadde israfı kısılmakta, ürünlerin boyutları küçülmekte, böylece stok ve nakliye faaliyetleri/masrafları azalmaktadır (Friedman, 2009: 238 ile Toffler ve Toffler, 1994: 66-67, 70, 71). Sözkonusu gelişmeler aracılığıyla, 1970 sonrasındaki postmodern savaşlar döneminde savaşın ihtiyaçları için dönüşen sivil üretim alanlarına gerek kalmamış, ancak sivil üretim alanlarının kendi faaliyetlerinin yürütülmesi de savaş nedeniyle sektöre uğratılmamıştır. Sadece savaşın fiziksel olarak yaşandığı azgelişmiş ülkelerde, gelişmiş ülkelere nazaran üretimin aksamaması ve sektörlerin katma değerinde farklılaşma gibi savaşın etkileri daha fazla görülmektedir. Ancak bunun

dışında II. Dünya Savaşı'nın üretim alanlarında neden olduğu gelişmelere karşın, postmodern savaşların üretim alanlarını etkilemeyen özellikleri, 1970 sonrasındaki savaşlarda varolan artı-değer ve üretken alanların seyrinin değişmemesini açıklamaktadır.

Yukarıda yapılmış olan analizlerle ilgili yorumlanması gereken ikinci bir sonuç daha vardır: Analizlerden çıkan sonuçlara göre, savaşan ülkelerdeki üretken-üretken olmayan faaliyetlerin seyirlerinde savaş nedeniyle gerçekleşen sonuçların az gelişmiş ve gelişmiş ülkelere göre farklılık göstermesidir. Savaş sonucunda üretken olmayan alanlarda artış yaşanmış olan örneklerin payı, gelişmiş ülkelerde, az gelişmiş ülkelerdeki sonuca kıyasla daha yüksek çıkmıştır. Söz konusu sonuçlardaki farklılıkların anlaşılması için az gelişmiş ve gelişmiş ülkelerde savaştan bağımsız olarak varolan sektörel gelişmelerin analiz edilmesi gerekli olmuştur. Bu durumun nedeninin açıklanması için, aşağıda sektörel bazda katma değer farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkeler açısından seyri incelenecektir.

Sektörel bazda ayrıştırılmış GSYİH'de, dünya genelinde sanayi sektörü ve tarım sektörünün GSYİH içindeki katma değeri düşerken, hizmetler sektörünün payı artmaktadır (World Bank, 2009). Aşağıdaki **Tablo 3.13**, farklı gelir gruplarındaki ülkeler arasındaki sektörel farklılıkların genel seyrini göstermektedir.

Tablo 3.13: 1970-2000 Arasında Farklı Gelir Gruplarındaki Ülkelerin Sektörlerinin Katma Değer/GSYİH Oranlarının Seyri (%)

Ülke Grupları	Sanayi Sektörünün Katma Değeri/GSYİH				Tarım Sektörünün Katma Değeri/GSYİH				Hizmetler Sektörünün Katma Değeri/GSYİH			
	1970	1980	1990	2000	1970	1980	1990	2000	1970	1980	1990	2000
Düşük Gelirli Ülkeler	-	-	22	24	-	-	37	32	-	-	42	44
<i>Ağır Borçlu Düşük Gelirli Ülk.</i>	22	22	22	24	36	34	35	31	42	44	43	45
<i>En Az Gelişmiş Ülkeler</i>	-	19	20	24	-	37	37	33	-	44	43	44
Orta Gelirli Ülkeler	34	39	37	35	25	20	17	11	41	41	46	54
Yüksek Gelirli Ülkeler	39	37	33	28	6	4	3	2	55	59	65	70
Dünya	38	37	33	29	9	7	5	4	53	56	61	67

Kaynak: World Bank, 2009

Gerek savaş yaşamış gerek yaşamamış ülkeleri kapsamakta olan **Tablo 3.13**'te düşük gelirli, orta gelirli ve yüksek gelirli ülkelerin 1970-2000 yılları arasında GSYİH içinde sanayi, tarım ve hizmetler sektörlerinin katma değerlerindeki genel seyir izlenmektedir. 1970'li ve 1980'li yıllar için eksik olan düşük gelirli ülkeler verisi, ağır borçlu düşük gelirli ülkelerin verisi ve en az gelişmiş ülkeler verisi ile desteklenmiştir. **Tablo 3.13**'e göre 1970 itibariyle dünya çapında sanayi ve tarım sektörlerinin katma değer paylarında düşme izlenirken, hizmetler sektörünün katma değer payı % 53'ten % 67'ye yükselmiştir. Diğer koşulların yanı sıra 1970'ler itibariyle özellikle de sanayi sektöründe ortalama kâr oranlarının düşüklüğü nedeniyle atıl duran sermaye kütesinin üretken olmayan emek alanlarına kaymış olması sözkonusu sonuçların açıklanmasını desteklemektedir. **Tablo 3.13**, ülke grupları açısından incelendiğinde sanayi sektörünün katma değeri orta gelirli ve yüksek gelirli ülkelerde düşmekte iken, düşük gelirli ülkelerde yükselmektedir. Tarım sektörünün payı ise her üç ülke grubu için düşme seyrindedir. Ağır borçlu düşük gelirli ülkelerde dalgalı bir düşme seyri izlenmektedir. Tarım sektörünün katma değeri açısından en yüksek pay düşük gelirli ülkelere aittir. Hizmetler sektörünün katma değerinin GSYİH içerisindeki payı diğer sektörler ile karşılaştırıldığında her üç ülke grubunda da en yüksek paya sahiptir. Hizmetler sektörünün payı ağır borçlu düşük gelirli ve en az gelişmiş ülkeler için dalgalı bir seyir izlerken, orta gelirli ülkeler ile yüksek gelirli ülkelerde sürekli yükselme seyrindedir. Üretken sayılmayan sözkonusu hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payı en fazla yüksek gelirli ülkelere aittir. Buna göre yukarıda **Tablo 3.11** ve **Tablo 3.12**'nin analiziyle ifade edilmiş olan postmodern savaşlar sürecinde sektörlerdeki seyir ile **Tablo 3.13** uyumludur. Savaş yaşamamasından bağımsız olarak gelişmiş ülkelerde üretken olmayan faaliyetlerde daha fazla artış görülmekte, oysa yine savaş içerisinde olmalarına bağlı olmaksızın az gelişmiş ülkelerde sınıfların üretim artmaya devam etmekte, üretken olmayan faaliyetlerin ise yükselişi dalgalı bir şekilde sürmektedir. Bu nedenle yukarıda yapılmış olan analizlerde gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin 1970-2000 yılları arasındaki savaşlarda üretken/üretken olmayan faaliyetlerindeki artıştaki farklılaşma, ülkelerin savaş yaşamış olmalarına bağlı postmodern savaşların bir etkisi olarak değil, sözkonusu ülke gruplarının genel gelişim seyrindeki farklılıktan kaynaklanmaktadır.

Aşağıda kâr oranlarının düşme eğilimini duraklatıcı etkenler üzerindeki son analiz alanı olarak postmodern savaşlarda sermayenin değersizleşmesi konusu analiz edilecektir.

3.2.2.4. SERMAYENİN DEĞERSİZLEŞMESİNİN ve SINAÎ ÇEVİRİMLERİN ANALİZİ

Aşağıda yer alacak olan postmodern savaşlarda yaşanan tahribata bağlı sermayenin değersizleşmesi konusunun analizi, aynı zamanda uzun dalga ile eklemlenen 1970 sonrasındaki sınaî çevrimler konusunun da analizi olacaktır. Bu kapsamdaki analiz, savaşlar nedeniyle tahrip edilen üretim araçlarının eski ve düşük üretkenliğe sahip olması ve onların yerine savaş sonrasında teknolojik olarak daha yeni üretim araçlarının geçirilmesine dair varsayımına dayanacaktır. Böyle bir durumun üretkenliği artırıcı etkisi, analizin temelini oluşturacaktır.

Postmodern savaşlarda sermayenin değersizleşmesi ve sınaî çevrimdeki değişimin ifadesi olarak öncelikle sabit sermaye yatırımları serisi incelenecektir. Çünkü sabit sermayenin, üretim şekline bağlı olarak dönemsel fiziki tahribatı, eskimesi veya teknolojik gelişmeler neticesinde manevi tahribatı (teknolojik olarak geri kalması) sonucunda tekrarlanan yatırımlar, sınaî çevrimlerin de temelini oluşturmaktadır. Sınaî çevrimlerin uzunluğu, eskiyen sözkonusu sabit sermayenin kitlesel biçimde yenilenme ömrüne bağlıdır (Marx: 1867: 169-170 ve Mandel, 1986: 33). Tezin Birinci Bölümü'nde ifade edildiği üzere, sınaî çevrimde etkisi incelenen sabit sermaye yatırımları içerisine alet edevat ve makinelere yapılan yatırımlar gibi üretim araçlarının yanı sıra, bina ve altyapı hizmetleri de dahil edilmektedir (Marx: 1867: 169-170 ve Mandel; Freeman, 2008: 54). Bu nedenle aşağıda sabit sermaye yatırımlarının analizi aracılığıyla gösterilecek olan sonuçların desteklenmesi için aynı analiz inşaat sektörünün katma değer serisiyle de tekrarlanacaktır. Böylece postmodern savaşlarda sabit sermaye yatırımlarında ve inşaat sektörünün katma değerindeki gelişmeler, savaşlardaki tahribata bağlı değersizleşme sonrası gelişmeler

olarak ve aynı zamanda da sınaî çevrimin göstergesi olarak yorumlanacaklardır.

Aşağıdaki analizlerde kullanılacak olan sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörü katma değer serisinin tanımlamaları Birleşmiş Milletler'in ve Uluslararası Para Fonu'nun milli gelir hesaplarında şöyle yer almaktadır: Gayri safi sabit sermaye oluşumu istatistiksel olarak yeni veya varolan sabit sermayenin özel sektör, devlet veya tüzel kişiliğe sahip şirketlerce satın alınma değerinden elden çıkarma değerinin düşülmesiyle oluşan değeri ifade etmektedir ve belli bir dönemdeki yerleşik üreticilerin gayri safi sabit sermaye yatırımlarını kapsamaktadır. Söz konusu göstergedeki dalgalanmalar gelecek dönemlerdeki iktisadî büyüme üzerinde fikir vermektedir. Sermayenin değersizleşmesinin ve sınaî çevrimlerin analizinde kullanılacak olan diğer bir veri inşaat sektörünün katma değeridir ve kamu ile özel sektör bina inşaatı, yapılara ekleme ve değişiklikler, yapıların montajı, onarımı vs. ve inşaat mühendisliği alanındaki otoyollar, caddeler, köprüler, tüneller, demiryolları, havaalanları, limanlar, sulama projeleri, kanalizasyon sistemleri, sanayi tesisleri, boru ve elektrik hatları, spor tesisleri inşaatı gibi genel inşaat faaliyetlerini içermektedir (UNSTATS, 2010).

Yukarıdaki tanımlamalar çerçevesinde iki varsayıma dayalı analizler yapılacaktır. Bunlardan ilkinde göre, sabit sermaye yatırımları serisinin incelenmesi aracılığıyla postmodern savaşlarda hem şehirlerin ve üretim merkezlerinin bombalanması gibi fiziksel tahribat hem de sivil üretim alanlarının savaşa yönelik üretime dönüştürülmesi sonucunda eskime ve yıpranmaya bağlı tahribat nedeniyle, kamu sektörü ve özel sektörün yeni yapılan yatırımları izlenecektir. Diğer varsayıma göre ise inşaat sektörünün katma değer serisi, daha çok savaştaki bombalanmaya bağlı fiziksel tahribat sonrası inşaat faaliyetlerini sergileyecektir. Böylece söz konusu verilerin analizi hem tahribata dayalı olayların sermayenin değersizleşmesine ve sınaî çevrimlerin gelişmesine etkisi hakkında bilgi verecektir; hem de postmodern savaşlarda yöntem olarak tahribata dayalı savaş tekniğinin varlığını analiz etmeye yardım edecektir.

Aşağıda sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörünün katma değeri aracılığıyla sermayenin değersizleşmesi ile sınaî çevrimdeki dönüşümün analizi, ilk olarak

savaşan her ülke için sadece savaşın yaşandığı yılları kapsayan dönemde incelenecektir. Daha sonra savaş sürecinin genel analizinde, “savaş öncesi-savaş dönemi-savaş sonrası” olmak üzere süreç birlikte değerlendirilecektir.

3.2.2.4.1. Savaş Döneminde Değersizleşme ve Sınaİ evrimlerin Analizi

Aşağıdaki alt başlıklarda değersizleşme ve sınaİ çevrimler konularının incelenmesi, tezin ikinci bölümünde ele alınmış olan savaşın tarihsel olarak değişen içeriğini, yani 1970 sonrasında postmodern savaşlarda nükleer savaşın başlaması tehdidiyle düşük yoğunluklu ancak uzun süreli çatışmalar halini almış olan savaşların önemli bir özelliğini görebilmeyi sağlayacaktır. Çünkü savaşta değersizleşme ve sınaİ çevrimdeki gelişmeler, genel olarak postmodern savaşta bombalama gibi fiziksel yöntemlerin kullanımını ve postmodern savaşın savaşan ülkenin yatırımları üzerindeki etkisini de sergilemektedir. Bu nedenle savaş yaşamış olan ülkelerin savaşların yaşandığı yıllardaki sermayenin değersizleşmesi ve sınaİ çevrimlerinin seyrini görmek amacıyla aşağıda savaş yıllarındaki sabit sermaye yatırımlarının ve inşaat sektörünün katma değerinin değişim oranlarının ayrı ayrı geometrik ortalaması alınarak analizi yapılacaktır.

Aşağıdaki **Tablo 3.14**, savaşan her ülke için savaş yıllarındaki ortalama sabit sermaye yatırımlarının artış veya düşme seyrinde olmasını sergilemektedir. **Tablo 3.14**'n oluşturulmasının açıklaması için bkz. **Ek Kutu 10**.

Tablo 3.14.: 1970-2000 Yılları Arası Savaş Dönemlerindeki Sabit Sermaye Yatırımlarının Değişim Oranlarının Seyri (Savaş Adedi)

Gelişmiş Ülkeler		Sabit Sermaye Yatırımları				Toplam		
		Yükselme		Düşme		Bir Yıllık Savaş	Uzun Süreli Savaş	Toplam Savaş
		Bir Yıllık Savaş	Uzun Süreli Savaş	Bir Yıllık Savaş	Uzun Süreli Savaş			
Gelişmiş Ülkeler	Ülkeler arası savaş	5	6	1	1	6	7	13
	İç +Dış Savaş	4	3	3	3	7	6	13
	Diğer	0	5	0	2	0	7	7
	Toplam	9	14	4	6	13	20	33
		23		10		33		
Azgelişmiş Ülkeler	Ülkeler arası savaş	9	4	7	0	16	4	20
	İç +Dış Savaş	21	32	24	26	45	58	103
	Diğer	1	21	1	7	2	28	30
	Toplam	32	57	32	33	63	90	153
		88		65		153		
Genel Toplam		111		75		186		

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010 ve Gleditsch, vd., 2009)
Sabit Sermaye Yatırımları Serisi (UNSTATS: 2009b)
Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Savaşta değersizleşme ve sınaî çevrimlerde dönüşüm yaşanabilmesi için, savaş sırasında özellikle sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörü katma değer verilerinde küçülme yaşanması ve savaş sonrasında ise yeni yatırımların gerçekleşmesi ve inşaat sektörünün katma değerinin artması beklenmektedir. Bu açıdan yukarıdaki **Tablo 3.14.**'teki 186 savaş dönemi incelendiğinde, genel olarak toplam savaşların % 60'ında savaş esnasında ortalama sabit sermaye yatırımları seyrinin pozitif olduğu izlenmiştir. Gelişmiş ülkelerin dahil olduğu savaşların % 70'inde ve azgelişmiş ülkelerin katıldığı savaşların ise % 58'inde ortalama sabit sermaye yatırımlarında yükselme görülmüştür. Dolayısıyla sermayenin değersizleşmesinin ve sınaî çevrimin gerçekleşmesi için gerekli olan yatırımlarda düşme seyrinin tersine, hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler için savaş esnasında ortalama ile gösterilen genel eğilim, sabit sermaye yatırımlarının yükselmesi yönündedir. **Tablo 3.14**'ün detaylı incelenmesiyle değersizleşme ve sınaî çevrime neden olabilmesi açısından sabit sermaye yatırımlarında savaşların yarısı ve daha fazlasında düşme, gelişmiş ülkeler için iç savaş+dış savaş kategorisindeki savaşlardan uzun süreli savaşların % 50'sinde ve azgelişmiş ülkeler için ise iç savaş+dış savaş kategorisindeki savaşlardan 45 adet bir yıl sürenlerin % 53'ünde görülmüştür. Süreleri ve savaşan ülkelerin gelişmişlik

düzeyleri açısından farklılık göstermeksizin diğer tüm savaş kategorilerinde genel eğilim savaş yıllarında sabit sermaye yatırımlarının yükselmesi yönündedir. Dolayısıyla, savaş sırasında çoğunlukla sabit sermaye yatırımlarında sınıf çevrimin gerçekleşmesine neden olabilecek bir düşme izlenmemiştir.

Yukarıda sabit sermaye yatırımları açısından yapılan analiz, aşağıda inşaat sektörünün katma değer serisi için tekrarlanmıştır. Amaç, savaş esnasında altyapının tahribat yaşayıp yaşamadığına bağlı olarak inşaat faaliyetlerindeki değişimi (değersizleşme için) ve bunun savaş sonrası yeni yatırımlara ve dolayısıyla da sınıf çevrimde yükselme yönünde ivmeye neden olup olmadığını incelemektir. Aşağıdaki **Tablo 3.15**'in oluşturulması örneği için bkz. **Ek Kutu 11**.

Tablo 3.15.: 1970-2000 Yılları Arası Savaş Dönemlerindeki İnşaat Sektörünün Katma Değerinin Değişim Oranının Seyri (Savaş Adedi)

		İnşaat Sektörü				Toplam		
		Yükselme		Düşme		Bir Yıllık	Uzun Süreli	Toplam
		Bir Yıllık	Uzun Süreli	Bir Yıllık	Uzun Süreli			
Gelişmiş Ülkeler	Ülkeler arası savaş	5	6	1	1	6	7	13
	İç +Dış Savaş	5	3	2	3	7	6	13
	Diğer	0	7	0	0	0	7	7
	Toplam	10	16	3	4	13	20	33
		26		7		33		
Azgelişmiş Ülkeler	Ülkeler arası savaş	11	3	5	1	16	4	20
	İç +Dış Savaş	24	32	21	24	45	56	101
	Diğer	1	21	1	7	2	28	30
	Toplam	36	56	27	32	63	88	151
	92		59		151			
Genel Toplam	118		66		184			

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)
İnşaat Sektörü Katma Değer Serisi (UNSTATS: 2009b)
Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Tablo 3.15.'te inşaat sektörü açısından 184 savaş dönemi incelenmiştir. Genel olarak toplam savaşların % 36'sında savaş esnasında ortalama olarak inşaat sektörünün katma değerinde düşme izlenmişken; % 64'ünde yükselme görülmüştür. Gelişmiş ülkelerin dahil olduğu savaşların % 79'unda ve azgelişmiş ülkelerin katıldığı savaşların ise % 60'ında inşaat sektöründe yükselme seyri görülmüştür. Dolayısıyla hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler için savaş esnasında eğilim daha

çok inşaat sektörünün katma değerinin yükselmesi yönündedir. **Tablo 3.15.**, postmodern savaşların uzun dalganın yükselmesine ivme verebilmesi açısından incelendiğinde inşaat sektöründe savaşların yarısı ve daha fazlasında düşme yaşanan kategori sadece gelişmiş ülkeler için iç+dış savaş kategorisindeki 6 adet uzun süreli savaşların % 50'sinde görülmüştür. Diğer tüm kategorilerde, çoğunlukla savaş yıllarında genel eğilim inşaat sektörünün katma değerinin yükselmesi yönündedir.

Yukarıda yapılmış olan analizlerde savaş esnasında sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörü açısından ayrı ayrı ele alındığında, savaşların çoğunluğunda savaşta sermayenin değersizleşmesinin yaşanmadığı ve sınaî çevrimin seyrinin yükselme yönünde olduğu görülmüştür. Sözkonusu durum, sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörünün katma değer verilerinin her savaş başına birlikte ele alınmasıyla daha net görülmektedir. Bu amaçla oluşturulmuş olan **Tablo 3.16'** aşağıda yer almaktadır.

Tablo 3.16.: 1970-2000 Yılları Savaş Dönemlerinde Sabit Sermaye Yatırımlarının ve İnşaat Sektörü Katma Değerinin Değişim Oranlarının Seyri (Savaş Adedi)

Gelişmiş Ülkeler		SSY ve İnşaat Sektörü Katma Değeri				Toplam		
		Yükselme		Düşme		Bir Yıllık	Uzun Süreli	Toplam
		Bir Yıllık	Uzun Süreli	Bir Yıllık	Uzun Süreli			
Ülkeler arası savaş	5	6	1	1	6	7	13	
İç +Dış Savaş	4	3	2	3	6	6	12	
Diğer	0	5	0	0	0	5	5	
Toplam	9	14	3	4	12	18	30	
		23		7		30		
Az gelişmiş Ülkeler	Ülkeler arası savaş	9	3	5	0	14	3	17
	İç +Dış Savaş	15	26	15	19	30	45	75
	Diğer	1	18	1	4	2	22	24
	Toplam	25	47	21	23	46	70	116
		72		44		116		
Genel Toplam		95		51		146		

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)
Sabit Sermaye Yatırımları ve İnşaat Sektörü Katma Değer Serisi (UNSTATS: 2009b)
Gelişmiş ve Az gelişmiş Ülkeler Ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Tablo 3.16'ya göre savaşlardaki sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörü katma değer serileri incelendiğinde toplam 184 savaştan 146 savaşta sabit sermaye

ve inşaat sektörünün ortalama verileri artma veya azalma şeklinde birlikte aynı yönde hareket etmişlerdir. Sözkonusu 146 savaş içerisinde hem sabit sermaye yatırımlarının hem de inşaat sektörünün katma değerinin birlikte yükselme seyri olduğu savaş sayısı 95 iken, uzun dalganın yükselmesine katkısı açısından savaşta beklenen yatırımlardaki ve inşaat sektöründeki negatif seyir sadece 51 savaş için sözkonusudur. Sözkonusu 146 savaş içerisinde konu savaşların süreleri açısından analiz edildiğinde, uzun süreli savaşların % 69'unda ve bir yıl süren savaşların % 59'unda savaş yıllarında her iki veride yükselme seyri görülmektedir. Bahsedilen 146 savaş ülkelerin gelişmişlik durumlarına göre analiz edildiğinde ise, gelişmiş ülkelerin dahil olduğu toplam 30 savaşta sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörünün katma değer verileri birlikte hareket etmiş ve bunların % 77'si yükselme yönündedir. Azgelişmiş ülkelerin katıldığı ve sabit sermaye ile inşaat sektörü katma değer verilerinin birlikte aynı yöne hareket ettiği 116 savaştan % 62'sinde yükselme, geriye kalan % 38'inde ise düşme seyri hakimdir.

Savaş yıllarının ortalama verileri dikkate alındığında, postmodern savaş yıllarında sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörünün katma değeri, gelişmiş ve azgelişmiş ülke ayırımında ve savaşların süreleri bakımından bir fark yaratmadan yükselmeye devam etmiştir. Savaş dönemlerinde her iki veri kategorisinde de düşme yaşanmaması, savaş sırasında sermayenin değersizleşmesinin yaşanmadığı ve sınıf çevrimin seyrinin dönüşmesine neden olunmadığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Aşağıdaki başlıkta konu, sadece savaşın yaşandığı yıllarda değil, savaş öncesi-savaş- savaş sonrası bütünlüğünde analiz edilecektir.

3.2.2.4.2. Savaş Öncesi – Savaş - Savaş Sonrası Sürecinde Değersizleşmenin ve Sınıf Çevrimin Analizi

Yukarıdaki altbaşlıktaki analizlerde savaşların bizzat yaşandığı dönem, öncesi ve sonrasında bağımsız olarak ele alınmıştır. Ancak sermayenin değersizleşmesi ve

sınaî çevrim konuları üzerinde postmodern savaşın etkisinin görülebilmesi için, savaş öncesi, savaş dönemi ve savaş sonrası değerlerin birlikte ele alınarak bir süreç olarak incelenmesi gereklidir. Bu amaçla aşağıdaki **Tablo 3.17.** oluşturulmuştur. **Tablo 3.17**'nin oluşturulması için “savaş öncesindeki iki yıl”, “savaş sırası” ve “savaş sonrası bir yıl” olmak üzere üç dönem oluşturulmuştur ve sözkonusu üç dönem, bir savaş süreci olarak ifade edilmiştir. Savaş sürecinde, savaş döneminin ortalaması ile savaş öncesi ve savaş sonrasının verileri karşılaştırılmıştır. Sözkonusu yöntem, savaşın başlamasından önceki son 2 yılın sabit sermaye yatırımları değerleri, savaşın bizzat yaşandığı yıllardaki ortalama sabit sermaye yatırımı değeri ve savaşın bitimini takip eden yılın sabit sermaye yatırımı değerinin karşılaştırmasını içermektedir. Her bir dönemdeki sabit sermaye yatırımının seyri düşmekte ise “d” harfi ile yükselmekte ise “y” harfi ile gösterilmiştir. Aşağıdaki **Tablo 3.17**'nin oluşturulmasında kullanılan yöntem için bkz. **Ek Kutu 12.**

Tablo 3.17.: Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde Sabit Sermaye Yatırımlarının Seyri (Savaş Adedi)

Gelişmiş ülkeler	Savaş öncesi-savaş-savaş sonrası	Savaş Öncesi Sabit Sermaye Yatırımlarında Düşme Eğilimi								Savaş Öncesi Sabit Sermaye Yatırımlarında Yükselme Eğilimi								Toplam		
		ddd		ddy		dyy		dyd		yyy		yyd		ydd		ydy		K	U	T
		k	u	k	u	k	u	k	u	k	u	k	u	k	u	k	u			
Gelişmiş ülkeler	ülkeler arası	2	0	1	0	1	2	0	0	2	1	1	1	0	0	0	0	7	4	11
	iç+dış	0	1	0	1	1	2	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	3	5	8
	Diğer	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	2	2
	Toplam	3		2		6		1		4		3		2		0		21		
Azgelişmiş ülkeler	ülkeler arası	1	0	1	0	0	0	0	0	7	1	1	0	2	0	3	0	15	1	16
	iç+dış	8	2	4	4	2	1	0	4	9	12	5	5	9	2	1	7	38	37	75
	Diğer	0	1	1	1	0	2	0	2	2	2	0	6	0	0	0	0	3	14	17
	Toplam	12		11		5		6		33		17		13		11		108		
Genel Toplam		46								83								129		

K* : Bir yıl süren savaş, U* : Bir yıldan uzun süren savaş, T** : toplam

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)
Sabit Sermaye Yatırımları Serisi (UNSTATS: 2009a)
Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Yukarıdaki **Tablo 3.17**'deki verilerin, sermayenin değersizleşmesi ve sınaî

çevrimlerin seyrinin analizi açısından farklı açılardan değerlendirilmeleri gerektiğinden aşağıda her iki konu için ayrı altbölümler oluşturulmuştur.

- Sermayenin Değersizleşmesinin Analizi

Tablo 3.17'de savaşlar sürecinde sermayenin değersizleşme seyrinin göstergeleri, savaş yıllarındaki (3'lü notasyonda ortadaki harf) sabit sermaye yatırımlarının düştüğünü gösteren ddd, ddy, ydd ve ydy sonuçlarıdır. Buna göre toplam savaşların % 42'sinde savaş sürecinde sabit sermaye yatırımlarının düştüğü görülmektedir. Sözkonusu düşme, gelişmiş ülkelerin katıldıkları savaşların % 33'ünde ve azgelişmiş ülkelerin katıldıkları savaşların % 44'ünde görülmüştür. Ayrıca sözkonusu düşme, kısa süreli savaşların % 50'sinde ve uzun süreli savaşların % 33'ünde gerçekleşmiştir. Uzun dalganın yükselmesine katkı sağlayıcı sermayenin değersizleşmesini gösteren örnekler ise savaş sırasında sabit sermaye yatırımlarında düşme yaşayan ve savaşın sonrasında yatırımlarda artış görülen ddy ve ydy örnekleridir ve toplam savaşların % 19'unu oluşturmaktadırlar. Yapılan hesaplamalara göre postmodern savaşlar sürecinde sabit sermaye yatırımları aracılığıyla ifade edildiğinde sermayenin değersizleşmesinin olduğu savaş örnekleri azınlıktadır.

- Sınâî Çevrimin Analizi

Yukarıdaki **Tablo 3.17**'de 3 dönemde (savaş öncesi, savaş dönemi ve savaş ertesini süresince) sabit sermaye yatırımlarında ve dolayısıyla da sınâî çevrimde bir sürekliliği gösteren devamlı düşme seyri “ddd” ve devamlı yükselme seyri “yyy” dışındaki gösterimler (ddy, dyy, dyd, yyd, ydd ve ydy) savaş süresince sınâî çevrimde dönüşüm yaşandığını göstermektedirler. Buna göre gelişmiş ülkelerde toplam savaş süreçlerinin % 62'sinde ve azgelişmiş ülkelerin toplam savaş süreçlerinin % 59'unda ve tüm ülkeler birlikte ele alındığında savaşların % 60'ında sınâî çevrimde dönüşüm izlenmiştir. Ancak sözkonusu sınâî çevrimler arasında yükselme seyrini düşüren savaş süreçleri de bulunmaktadır. Oysa kapitalist yeniden

üretim tıkanması, aynı zamanda yeniden üretimin yeni bir biçimine de imkân verebildiği için (Savran, 1988: 41), savaş süreci sonunda sabit sermaye yatırımlarındaki yenilenme neticesinde yeni bir sermaye birikimi sürecine girişi gösterebilecek dönüşümler, savaş öncesi veya savaş sırasında duraklama veya düşmekte olan yatırımların savaş ertesinde yükseldiklerini gösterenlerdir. Bu nedenle yukarıdaki **Tablo 3.17.**'de ddy, dyy ve ydy gösterimlerinin (8'i gelişmiş ülkelerin dahil olduğu toplam 35 savaş süreci) incelenmesi önem taşımaktadır. Buna göre gelişmiş ülkelerdeki savaş süreçlerinin % 38'inde ve azgelişmiş ülkelerin savaş süreçlerinin % 25'inde sabit sermaye yatırımlarını yükselme seyrine geçirici şekilde sınaî çevrimlerde dönüşüm yaşanmıştır. Sözkonusu sabit sermaye yatırımlarındaki seyrin reel olarak anlamlı olması için, savaşın sonrasındaki yılın rakamlarının savaş öncesi seviyeden yüksek çıkması gerekmektedir. Sözkonusu toplam 35 savaş dönemine ait olan sabit sermaye yatırımları verilerine göre (UNSTATS: 2009a'daki verileri), 25 savaşta savaş sonrasında sabit sermaye yatırımları seviyesi savaş öncesinden yüksek iken; 10 savaş sürecinde savaş öncesinden düşük seviyededir. Tüm hesaplamalardan çıkan sonuca göre, toplam 129 savaş içerisinde 25 (7 gelişmiş ülkeler için ve 18 azgelişmiş ülkeler için) savaş sürecinde sabit sermaye yatırımlarının savaş öncesi veya savaş sırasındaki düşme seyri, savaşın sonrasında, savaş öncesini geçmiş ve yeni bir sermaye birikimine imkân verebilecek seviyeye yükselerek sınaî çevrimde dönüşüm yaşanmıştır.

Yukarıda yapılan hesaplamalar sonucunda savaş sonrasında çoğunlukla yeni bir sermaye birikimine ivme verebilecek şekilde sabit sermaye yatırımlarında artış görülmemesi, 1970 sonrasındaki postmodern savaşların, II. Dünya Savaşı gibi topyekûn modern savaşlardan farklılığını göstermektedir. Postmodern savaşlarda hem savaşın azalan tahribat yönü hem de savaş sırasında sivil üretim araçlarının savaşa yönelik kullanımlarının olmaması ve bu nedenle fiziksel olarak yıpranma veya tahrip olma durumlarının yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca askerî alanlardaki Ar-Ge'nin savaş sonrasında sivil alanlara uygulanmasıyla artması beklenen sabit sermaye yatırımları da izlenememiştir.

Yukarıda sabit sermaye yatırımları açısından yapılan inceleme, aşağıda inşaat sektörünün katma değer verileri için tekrarlanmıştır. Buna göre aşağıdaki **Tablo**

3.18. savaş süreçlerindeki inşaat sektörünün katma değer verilerinin seyrini göstermektedir. **Tablo 3.18**'in oluşturulması örneği için bkz. **Ek Kutu 13**.

Tablo 3.18.: Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde İnşaat Sektörünün Katma Değerinin Seyri (Savaş Adedi)

Gelişmiş ülkeler	Savaş öncesi-savaş-savaş sonrası	Savaş Öncesi İnşaat Sektörünün Katma Değerinde Düşme Eğilimi								Savaş Öncesi İnşaat Sektörünün Katma Değerinde Yükselme Eğilimi								Toplam		
		ddd		ddy		dyy		dyd		yyy		yyd		ydd		ydy		K	U	T**
		k*	u*	k	u	k	u	k	u	k	u	k	u	k	u	k	u			
Gelişmiş ülkeler	ülkeler arası	1	0	1	0	1	2	0	0	1	1	2	0	1	0	0	1	7	4	11
	iç+dış	0	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	4	3	7
	Diğer	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	3	3
	Toplam	2		3		5		0		3		6		1		1		21		
Azgelişmiş ülkeler	ülkeler arası	0	0	0	0	0	0	2	0	7	1	1	0	3	0	2	0	15	1	16
	iç+dış	5	5	3	3	4	4	3	4	9	14	6	2	3	3	4	4	37	39	76
	Diğer	0	2	1	0	0	0	0	2	2	4	0	1	0	2	0	2	3	13	16
	Toplam	12		7		8		11		37		10		11		12		108		
Genel Toplam		48								81								129		

K* :Bir yıl süren savaş, U* : Bir yıldan uzun süren savaş, T** : toplam

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010 ve Gleditsch, vd., 2009);

İNŞAAT SEKTÖRÜNÜN KATMA DEĞER SERİSİ (UNSTATS: 2009a),

Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Tablo 3.18 sermayenin değersizleşmesi ve sınıflı çevrimler konuları çerçevesinde aşağıda ayrı ayrı analiz edilecektir.

- Sermayenin Değersizleşmesinin Analizi

Tablo 3.18'deki savaşlar sürecinde, savaş yıllarında (3'lü notasyonda ortadaki harf) inşaat sektörünün katma değerinde düşme olan örnekler ele alınmıştır (ddd, ddy, ydd ve ydy sonuçları). Buna göre toplam savaşların % 38'inde savaş sürecinde inşaat sektörünün katma değerinin düştüğü görülmektedir. Sözkonusu düşme, gelişmiş ülkelerin katıldıkları savaşların % 33'ünde ve azgelişmiş ülkelerin katıldıkları savaşların % 39'unda görülmüştür. Sözkonusu düşme, hem kısa süreli savaşların hem de uzun süreli savaşların % 38'inde gerçekleşmiştir. Uzun dalganın

yükselişine katkı sağlayabilecek olan örnekler savaş sırasında inşaat sektörünün katma değerinde düşme yaşayan ve savaşın sonrasında katma değerde artış görülen ddy ve ydy örnekleridir ve bunlar toplam savaşların % 18'ini oluşturmaktadırlar. Yapılan hesaplamalara göre postmodern savaşlar sürecinde sermayenin değersizleşmesi inşaat sektörünün katma değeri ile ifade edildiğinde, değersizleşmenin olduğunu gösteren savaş örnekleri düşüktür.

- Sınâî Çevrimin Analizi

Tablo 3.18., 129 savaş süresi içinde, inşaat sektörünün katma değerinde bir sürekliliği gösteren devamlı düşme seyri “ddd” ve devamlı yükselme seyri “yyy” dışındaki gösterimler (ddy, dyy, dyd, yyd, ydd ve ydy) açısından incelendiğinde, gelişmiş ülkelerde toplam savaş süreçlerinin % 76'sında ve azgelişmiş ülkelerin toplam savaş süreçlerinin % 55'inde sınâî çevrimde dönüşüm izlenmiştir. Tüm ülkeler birlikte ele alındığında 129 savaşın % 58'inde sınâî çevrim yaşanmıştır. Ancak sözkonusu sınâî çevrimler arasındaki yükselme seyrini düşüren savaş süreçleri dikkate alınmadan, savaş öncesi veya savaş sırasında düşmekte olan yatırımların savaş ertesinde yükseldikleri ve böylece yeni bir sermaye birikimi sürecine giriş için imkân sağlayabilen savaşlar ayrıca incelenmelidir. Bu kapsamda yukarıdaki **Tablo 3.18.**'de ddy, dyy ve ydy gösterimleri (9'u gelişmiş ülkelerin dahil olduğu toplam 36 savaş süreci) içinde gelişmiş ülkelerdeki savaş süreçlerinin % 43'ünde ve azgelişmiş ülkelerin savaş süreçlerinin % 28'inde inşaat sektörünün katma değer verilerini savaşın ertesinde yükselme seyrine geçirici şekilde sınâî çevrimlerde dönüşüm yaşanmıştır. Sözkonusu inşaat sektörü katma değer verilerindeki seyrin reel olarak anlamlı olması için, savaş sonrası rakamlarının savaş öncesi seviyeden yüksek çıkması gerekmektedir. Toplam 36 savaş döneminin inşaat sektörü katma değer verilerine göre (UNSTATS: 20091) 26 savaşta savaş sonrasında inşaat sektöründeki büyüme, savaş öncesinden yüksek iken; 10 savaş sürecinde savaş öncesinden düşük seviyededir. Tüm hesaplamalardan çıkan sonuca göre, toplam 129 savaş içerisinde 26 (8 gelişmiş ülkeler için ve 18 azgelişmiş ülkeler için) savaş sürecinde inşaat sektörünün savaş öncesi veya savaş sırasındaki düşme seyri, savaşın sonrasında,

savaş öncesini geçecek ve yeni bir sermaye birikimine imkân verebilecek seviyeye yükselerek sınaî çevrimde dönüşüm yaşanmıştır.

Postmodern savaşlar sürecinde inşaat sektörünün katma değerindeki sözkonusu gelişmelerin nedenini, yukarıda sabit sermaye yatırımları analizinin yorumlanmasında olduğu gibi, postmodern savaşın modern savaştan farklılaşan içeriğinde görebilmek mümkündür. II. Dünya Savaşı'nda, ilerleyen yıllarda gelişen silah teknolojilerine nazaran daha düşük isabet oranına sahip silahlar ve bombalar kullanılmıştır. Sivil-asker ayrımının yok olduğu II. Dünya Savaşı gibi topyekûn savaşta her şey meşru hedef haline gelmiştir. Bu nedenle II. Dünya Savaşı'nın kazanılması, düşman toplumun gerek nüfusunun gerekse altyapısının kitlesel halde zarar görmesine bağlı olmuştur. Topyekûn savaşın kazanılmasının kendi ulusuna zarar vermeden ve düşük maliyetle gerçekleştirilme amacı, atom bombasının arkasındaki mantığı açıklamaktadır. Atom bombasının varlığı, ülkelerin onun kullanımını engelleyici siyasal politikalara başvurmasına neden olmuş ve savaşın içeriğinin dönüşümünü sağlamıştır. Postmodern savaşlarda silahlardaki teknolojik gelişmeler ile uzay gözetleme sistemleri aracılığıyla ulaşılan yeterli veri, haber veya bilgi edinilmesini sağlayıcı gelişmeler sonucunda isabet imkânı artmıştır. Böylece savaşlarda kesin isabet, önceden tasarlanmış yıkım ve asgari çevresel hasar elde edilmiştir. Bunun sonucunda postmodern savaşlarda örneğin tek bir hedefin yıkımı için tüm düşman şehrinin tahribatına gerek kalmamıştır (Friedman, 2009: 235-239 ve Toffler ve Toffler, 1994: 40, 56, 65, 99). Yukarıda ele alınan 1970 sonrasındaki dönem, kitle imhası üzerine kurulu olan topyekûn modern savaşların bittiği, savaşlarda bombardımanların azaldığı postmodern savaş türüne girilen bir dönemdir. Bu gelişmeler neticesinde savaşlarda tahribatın azalması, yukarıdaki hesaplamalar sonucunda ifade edilmiş olan inşaat sektöründe savaş sonrası yükseliş yaşanmamış olması sonucunun temel nedeni olarak düşünülmektedir.

Yukarıda sabit sermaye yatırımları açısından ve inşaat sektörü katma değer verileri açısından ayrı ayrı yapılmış olan analizler, aşağıda savaş süresince her iki veri serisi birlikte ele alınarak tekrarlanmıştır. Öyle ki aynı savaş sürecinde gerek sabit sermaye yatırımlarında gerekse de inşaat sektörünün katma değerindeki gelişmeler, savaş sürecindeki sermayenin değersizleşmesi ve sınaî çevrimler

konusunda daha net bir çerçeve sunabilecektir. Bu amaçla hazırlanan aşağıdaki **Tablo 3.19**'un oluşturulması örneği için Bkz. **Ek Kutu 14**.

Tablo 3.19.: Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler için 1970-2000 Yılları Arasındaki Savaşlar Sürecinde Sabit Sermaye Yatırımlarının ve İnşaat Sektörünün Katma Değerinin Aynı Yönde Seyri (Savaş Adedi)

Gelişmiş Ülkeler	Savaş öncesi-savaş-savaş sonrası	Savaş Öncesi Sabit Sermaye Yatırımlarında ve İnşaat Sektörünün Katma Değerinde Düşme Eğilimi								Savaş Öncesi Sabit Sermaye Yatırımlarında ve İnşaat Sektörünün Katma Değerinde Yükselme Eğilimi								Toplam		
		ddd		ddy		dyy		dyd		yyy		yyd		ydd		ydy		K*	U*	T**
		k	u	k	u	k	u	k	u	k	u	k	u	k	u	k	u			
ülkeler arası	1	0	1	0	1	2	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	5	3	8	
iç+dış	0	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2	2	4	
Diğer	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	2	
Toplam	2		2		5		0		3		1		1		0		14			
	9								5											
Azgelişmiş Ülkeler	0	0	0	0	0	0	0	0	5	1	1	0	1	0	2	0	9	1	10	
ülkeler arası	3	1	2	1	0	0	0	1	5	7	2	1	0	1	0	2	12	14	26	
iç+dış	0	1	1	0	0	0	0	0	2	2	0	1	0	0	0	0	3	4	7	
Diğer	5		4		0		1		22		5		2		4		43			
Toplam	10								33								43			
Genel Toplam	19								38								57			

K* :Bir yıl süren savaş, U* : Bir yıldan uzun süren savaş, T** : toplam

Kaynak: Savaş Verisi (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)

Sabit Sermaye Yatırımları ve İnşaat Sektörü Katma Değer Serisi (UNSTATS: 2009a)

Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Ayrımı (Maddison, 1999: 21)

Tablo 3.19 aşağıda sermayenin değersizleşmesi ve sınıflı çevrimler konuları çerçevesinde yine ayrı ayrı analiz edilecektir.

- Sermayenin Değersizleşmesinin Analizi

Tablo 3.19.'a göre toplam 57 savaş sürecinde sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörü katma değer verileri birlikte artış veya azalış şeklinde aynı yönde hareket etmişlerdir. Söz konusu 57 savaş sürecinin 14'ü gelişmiş ülkelerin dahil olduğu ve 43 tanesi ise azgelişmiş ülkelerin dahil olduğu savaş süreçleridir. **Tablo 3.19**'daki

savaşlar sürecinde, savaş yıllarında (3'lü notasyonda ortadaki harf) hem sabit sermaye yatırımları hem de inşaat sektörünün katma değerinde düşme olan örnekler ele alınmıştır (ddd, ddy, ydd ve ydy sonuçları). Buna göre toplam savaşların % 35'inde savaş sürecinde sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörünün katma değerinin düştüğü görülmektedir. Sözkonusu düşme, gelişmiş ülkelerin katıldıkları savaşların % 36'sında ve azgelişmiş ülkelerin katıldıkları savaşların % 35'inde görülmüştür. Sözkonusu düşme, kısa süreli savaşların % 39'unda ve uzun süreli savaşların % 31'inde gerçekleşmiştir. Uzun dalganın yükselişe geçmesine katkı sağlayabilecek örnekler savaş sırasında sabit sermaye yatırımlarında ve inşaat sektörünün katma değerinde düşme yaşayan ve savaşın sonrasında artışa geçen ddy ve ydy örnekleridir ve toplam savaşların % 18'ini oluşturmaktadırlar. Tüm hesaplamalar sonucunda her savaş süreci için birlikte analiz edilen sabit sermaye yatırımlarının ve inşaat sektörünün katma değerinin gelişimi, savaş süreleri açısından farklılık göstermeden postmodern savaşlar sürecinde sermayenin değersizleşmesinin gerçekleştiği savaş sayısının azlığını işaret etmiştir.

Sermayenin değersizleşmesi konusunun analizinde postmodern savaşların düşük tahribat özellikleri merkezi öneme sahiptir. Öyle ki nükleer savaş çıkma riski, devlet dışı aktörler arasında gelişen, süresi uzun ancak düşük yoğunluklu savaşlara neden olmuş ve 20. yüzyılın sonunda savaş kelimesinin yerine “silahlı çatışma” kavramı kullanılmaktadır (Yalçınkaya, 2008: 29, 249). Etki alanları bakımından daha küçük çaplı ve bölgesel sözkonusu savaşlar, hammadde elde etmek veya stratejik bölgelerin istilasını ve buraların kontrolünü ele geçirmek için yapılmaktadırlar. Sözkonusu savaşlar, sabit sermayenin genel, tüm kapitalist sistemi kapsayan, sistemin sorunlarına çözüm sağlayıcı bir değersizleşmesine ve dünya çapında sermaye birikiminin sürmesine yönelik imkân sağlayamamışlardır. Bu durumun nedenleri sözkonusu savaşların sınırlı amaçlarının olması ve buna bağlı olarak da küresel rekabeti ve sermaye birikimini askıya alamamalarıdır (International Bureau of Revolutionary Party, 2005).

- Sınâî Çevrimlerin Analizi

Tablo 3.19 savaş öncesi, savaş sırası ve savaş sonrasında varolan sınâî çevrimin bir süreklilik gösterdiği 32 savaş süreci (7 ddd+25 yyy) dışındaki 25 savaş süresince, sınâî çevrimde dönüşüm yaşanmıştır. Sözkonusu 25 savaş sürecinin 15 tanesinde (ddy+dyy+ydy) savaş süreçlerindeki seyir, savaş öncesi ve/veya savaş sırasında düşme seyrinde olan sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörünün savaşın sonrasında yükselme seyrinde oldukları örneklerdir. Ancak reel olarak sözkonusu 15 savaş örneğinin sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörünün katma değer verileri (UNSTATS: 2009a) incelendiğinde sadece 11 tanesinde savaş öncesi ve sonrası rakamlar karşılaştırıldığında, savaş sonrası rakamlarda yükselme izlenmiş, dolayısıyla da yeni bir sermaye birikimi sürecinin başlatılmasına imkân sağlayıcı yeni yatırımların gerçekleştiği görülmektedir.

Sonuç olarak **Tablo 3.17**'de ve **Tablo 3.18**'de görüldüğü üzere, 1970-2000 yılları arasında 129 savaş süreci yaşanmıştır. Ancak yukarıdaki hesaplamalar sonrasında bunların sadece 11 tanesinde savaş öncesi ve/veya savaş sırasında düşmekte olan gerek sabit sermaye yatırımları gerekse inşaat sektörünün katma değerinin, savaşın sonrasında savaş öncesi seviyeyi geçerek sınâî çevrim yaşandığı görülmüştür. Bunların arasında gelişmiş ülkelerin dahil olduğu 21 savaşın % 29'unu oluşturan 6 savaş süreci ve azgelişmiş ülkelerin dahil olduğu 108 savaşın % 5'ini oluşturan 5 adet savaş süreci bulunmaktadır. Sözkonusu savaş süreçlerinde ülkeler arası savaşların yaşandığı ülkeler, Tayland (1986-1988), ABD (1983), Arjantin (1974-1977), Somali (1973) ve Suriye (1973)'tür. Geriye kalan 6 savaştan 5'i ise iç savaş+dış savaş dönemlerinin olduğu ülkelerde yaşanmıştır. Bunlar İspanya (1980-1981), Zimbabwe (1982-1992), Şili (1973), Gana (1983), Meksika (1996)'dır. Endonezya'da (1975-1992) ise hem ülkeler arası bir savaş hem de iç savaş+dış savaş birlikte yaşanmıştır (Sarkees; Wayman, 2010; Gleditsch, vd., 2009; UNSTATS: 2009b). Sonuç olarak 1970-2000 yılları arasındaki 129 toplam savaş süreçlerinin % 91'inde, gelişmiş veya azgelişmiş ülkeler arasında önemli bir farklılık gözetmeden, sermaye birikimini yeniden başlatacak şekilde sınâî çevrimlerin seyrinde dönüşüm yaşanmadığı görülmüştür.

Modern savaş ile postmodern savaşlar arasındaki farklılıklar çerçevesinde yapılan analizler sonucunda, 1970 sonrasında postmodern savaşların uzun dalgalar ve sınaî çevrimler üzerindeki etkileri **Ek Tablo 19**'da özetlenmiştir. **Ek tablo 19**'da 1970-2000 döneminde varolan seyrin dışında artı-değer üretimi, üretken sektörlerin payı ve sermayenin değersizleşmesi konularındaki gelişmelerin ortalama kâr oranlarını yükseltici ivmeyi veremedikleri belirtilmiştir. Böylece 1970'lerin başından itibaren sürmekte olan depresif uzun dalganın yükselişe geçememesi konusunda postmodern savaşların etkileri gösterilmiş olmuştur. Bunun dışında, postmodern savaşların sınaî çevrimlerde de dönüşüme neden olmadıkları izlenmiştir. II. Dünya Savaşı uzun dalgayı etkilemişken, 1970-2000 arasındaki postmodern savaşlar ne uzun dalgayı yükselme yönünde etkileyebilmiş ne de sermaye birikimine ivme verebilecek şekilde sınaî çevrimlerin seyrini değiştirebilmişlerdir.

SONUÇ

Marksist teoride atıfta bulunulan temel kaynaklar aynı da olsa, bazı konular üzerinde farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konular arasında başta krizlerin oluşum nedenleri olmak üzere, üretken emek-üretken olmayan emek sınıflandırması, kâr oranlarının seyrinin ampirik göstergeleri, refah devletinin rolü gibi tartışmalı alanlar bulunmaktadır. Tez, bu alanlara da dayanan tartışmalı iki konuyu ele almıştır. Bunlardan ilki, askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve genel olarak savaşın, sermaye birikimi ve kriz üzerindeki iktisadî etkileri hakkındadır. Konu, farklı kriz teorileri arasında tartışılmaktadır. Bir diğer tartışmalı alan ise, ilk konu ile bağlantılı olarak, 20. yüzyılın son çeyreğindeki genel savaş şekli olan postmodern savaşların iktisadî etkileri üzerinedir. Bu konu ise, geniş içeriğiyle savaşların yüzyıllar itibariyle geçirdikleri dönüşüm çerçevesinde tartışılmaktadır. Dolayısıyla tezde biri teorik çerçevede, diğeri ise sözkonusu teorik çerçeveye de dayanan ancak savaşların tarihsel dönüşümünü de içeren iki konu ele alınmıştır.

Yukarıda ifade edilmiş olan tartışmalı alanların altyapısının oluşturulması için tezin ilk bölümü sermaye birikimi ve kriz konularına ayrılmıştır. Tezde ifade edildiği şekliyle kriz, ortalama kâr oranlarının düşme eğilimi nedeniyle yeniden-üretim olanaksızlaşması sonucunda sermaye birikiminin tıkanmasıdır. Ancak ortalama kâr oranlarının düşmesinin nedenini farklı etkenlere dayandıran kriz teorileri bulunmaktadır. Tezin genel çerçevesinde sözkonusu kriz teorilerinin analiz ettiği tüm etkenlere yer verilmekle birlikte, tezin teorik altyapısını kâr oranlarının düşme nedenini sermayenin organik bileşiminin yükselmesine dayandıran teori oluşturmaktadır. Bu kapsamda kâr oranları, makineleşme sonucunda artan üretkenlik ile üretimde emegücünün düşen payı nedeniyle azalan artı-değer arasındaki farka bağlıdır. Artı-değeri artırmada, ücretleri düşürmenin ve çalışma saatlerini artırmanın toplumsal ve fiziki sınırları olduğu için, en geçerli yol üretkenliği artırmaktır. Bu sebeple üretkenliğin artırılması, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi ve buna bağlı olarak da ortalama kâr oranlarının düşmesi kapitalist sistemde bir eğilimi ifade etmektedir. Artı-değer oranının artırılması, üretimde artı-değeri üreten emeğin

payının yükseltilmesi ve sermayenin üretken olmayan alanlarının örneğin iflaslar nedeniyle üretimden çekilmesi (sermayenin değersizleşmesi), sözkonusu kâr oranlarının düşme eğilimini durdurabilen gelişmelerdir. Birinci bölümde ayrıca yukarıdaki kapsamda ifade edilmiş olan krizlerin uzun dalgalar ve sınaî çevrimler sürecindeki farklılıkları ele alınmıştır. Buna göre, ülke bazında analiz edilen olağan periyodik sınaî çevrimler mevcut birikim tarzı değişmeden de ilerlerken; dünya çapındaki ortalama kâr oranları ile gösterilen uzun dalgaların seyri, kapitalist yeniden üretim sürecindeki iktisadî ve siyasi etkenlerdeki büyük dönüşümlere bağlı olarak gelişmektedir. Tezde askerî harcamaların, savaş sanayiinin ve genel olarak savaşın iktisadî etkilerinin analizi, yukarıda ifade edilen teorik çerçevede ele alınmıştır.

Teorik olarak varolan toplumsal düzeni korumak, yeniden üretim ile sermaye birikiminin zora dayanması ve rekabet içerisinde kâr elde etmenin baskıya ihtiyaç duyan yapısı gibi olgular, militarizmin geniş iktisadî etki alanlarını sergilemektedir. Militarizmin geniş çerçevesinin altbaşlıkları olarak ele alınan askerî harcamalar, savaş sanayi ve savaşın, sermaye birikiminde ve krizleri ötelemedeki rolü, farklı kriz teorilerince yorumlanmıştır. Savaşın iktisadi etki alanları, barış dönemlerindeki askerî harcamalar ve savaş sanayiinin etkilediği alanlara göre daha geniş kapsamlıdır. Bu nedenle tezde barış dönemlerinde askerî harcamalar ve savaş sanayiinin tartışılan iktisadi etkileri konusu, savaş konusundan ayrı olarak ele alınmıştır.

Askerî harcamalar ve savaş sanayiinin etkileri üzerindeki tartışma, sermaye birikimi, kâr oranları, aşırı üretim-aşırı birikim ve artı-değerin gerçekleşmesi konuları çerçevesinde incelenmiştir. Askerî harcamalar ve savaş sanayi genel olarak artı-değer oranını artırmada, sermayenin organik bileşiminin yükselişini yavaşlatmada ve tüketim mallarına olan talebi artırmadaki etkilerine bağlı olarak krizlerin ötelenmesine ve sermaye birikimine katkı sağlamaktadırlar. Bu kapsamda askerî harcamaların ve savaş sanayiinin olumlu etkileri olduğunu ifade eden teorilerin genel çerçevesinde;

- Savaş sanayiinde üretilenler (lüks malların yeniden-üretim sürecinde kullanılmamasında olduğu gibi), yeniden-üretim sürecine girmediklerinden ekonomiden “sızıntı” olarak kabul edilirler. Böylece askerî harcamalar ve savaş

sanayiindeki yüksek sermayenin organik bileşimi sivil üretim alanlarını etkilemez ve ücretleri artırmaz;

- Savaş sanayiinde kullanılarak israf edilen kaynaklar ve planlı üretim süreci aşırı üretime çözüm imkânı sunar;
- Sözkonusu alanlardaki teknolojik gelişmeler üretkenliği artırır;
- Diğer ülkeleri de uluslararası silah anlaşmaları aracılığıyla domino etkisiyle geliştirerek dünya çapında iktisadî canlanmaya katkı sağlar.

Yukarıdaki görüşlerin tersine, askerî harcamaların ve savaş sanayiinin neden oldukları iktisadi etkilerin olumsuz olduklarını ifade eden görüşlerde;

- Savaş sanayiindeki yüksek sermayenin organik bileşimi nedeniyle bu sektörde istihdam yaratılması mümkün değildir;
- Askerî harcamalar ekonomiden sızıntı değil, sektörler arası transferdir ve sermayenin organik bileşimini düşürmezler, bilakis sivil alanlara da teknoloji yayarak (spin off etkisiyle) yükseltirler;
- Silahların üretiminden önce satışları sözleşmelerle garantilendiği için savaş sanayiinde teknolojinin geliştirilmesi gerekli olmadığından, savaş sanayi sivil alanlara göre zamanla üretkenlikte geri kalır;
- Sözkonusu alanların finansmanının ücretler üzerinden yapılması durumunda, savaş sanayi ve askerî harcamalar tüketim mallarına olan talebin artmasına imkân sağlayamaz ve talep eksikliğine de çözüm sunamaz.

Bu çerçevede askerî harcamalar ve savaş sanayi krizleri öteleyemez, sadece ilgili alanlardaki sermayedarlara (askerî-sınâî komplekslere) yarar sağlar ve sermayenin merkezileşmesini hızlandırarak kriz sürecini tetiklerler.

Askerî harcamalar ve savaş sanayiinden ayrı olarak incelenen savaş konusu ise; ortalama kâr oranlarının düşme eğilimini durdurmasına yönelik olarak artı-değer oranının artırılması, üretken emeğin payının yükseltilmesi ve sermayenin

değersizleşmesi başlıklarında analiz edilmiştir. Bu kapsamda savaş, ücretlerin düşürülmesi, çalışma saatlerinin artırılması ve her türlü nisbi artı-değer üretimini artıracak yöntemlerin uygulanmasına olanak sağlayabildiği ölçüde artı-değerin artırılmasında etkilidir. Savaş sırasında artı-değerin üretildiği faaliyetlerin barış dönemlerindeki seviyelerine göre artışı, örneğin finans ve hizmet sektörlerinin paylarının düşmesi karşısında sanayi sektörünün payının artışı, bu alanlarda istihdam edilen üretken emeği de artırarak artı-değeri yükseltebilmektedir. Savaş, tahribat gücüne bağlı olarak da sermayenin değersizleşmesine neden olmaktadır. Tüm bu alanlarda savaşın etkileri konusu, askerî harcamalar ve savaş sanayiinin etkilerinde olduğu gibi tartışmalı bir alandır. Gerek konunun oldukça geniş kapsamlı olması, gerekse konuyu analiz eden kriz teorilerin farklılıkları, bu alandaki tartışmaların temelini oluşturmaktadır.

Tezde incelenen diğer bir tartışma alanı ise 1970'lerin başı itibariyle genel savaş şekli haline gelen postmodern savaşların iktisadî etkileridir. 1970'lerin başı itibariyle uzun dalga düşme seyrine girmiş ve yine sözkonusu dönem itibariyle savaşlar, geçirdikleri dönüşümler neticesinde “postmodern savaş” olarak isimlendirilmişlerdir. Sözkonusu savaşların öncesindeki savaş türlerinin (ilkel, antik ve modern) sermaye birikimindeki etkileri üzerinde varolan ortak görüş, postmodern savaşlar konusunda oluşturulamamış ve postmodern savaş şeklinin sermaye birikimi üzerindeki iktisadî etkileri, farklı teorilerde tartışmalı bir alan haline almıştır. Sözkonusu alandaki farklı görüşler, konuyu ele alan farklı kriz teorilerinin savaşın tarihsel olarak geçirdiği dönüşümlerin analizini ihmal etmiş olmalarına dayanmaktadır. Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla postmodern savaşların krizleri öteleyip ötelemediği konusundaki tartışmanın geliştirilmesi, gerek sermaye birikiminin gerekse de savaşların tarihsel olarak geçirdiği dönüşümlerin incelenmesini gerektirmiştir.

Savaş, gerek teknolojik gelişmelerden gerekse devletlerarası siyasi bağımlılık ilişkileri gibi konjonktürel gelişmelerden etkilenmektedir. Öyle ki savaşlar, orduların şekli, askerî teknik, savaş ekonomisi, savaşların büyüklüğü-kıtalar arasında yayılma alanları, savaşların süresi, ölüm oranları-sivil ölümler vb. alanlarda yüzyıllar itibariyle değişime uğramışlardır. Sanayi Devrimi sonrasında savaşlarda kullanılan silahlar ile ulaşım ve iletişim araçlarındaki değişiklikler kadar, Soğuk Savaş sonrası

nükleer silahların kullanılması tehdidini bertaraf etme amacındaki politikalar da savaşların içeriğinin değişmesini etkileyen öncelikli gelişmelerdir. Böylelikle savaşlar; birçok nedene bağlı olarak zaman içinde dönüşüme uğramışlardır. Örneğin tarihsel süreçte savaşlar, dünya genelinde veya yerel bazda; sadece ordular arasında veya sivil alanları da kapsar şekilde; savaş meydanlarında veya tüm üretim sürecini etkileyen topyekûn şekilde; kitle imha silahlarıyla veya hafif silahlarla yaşanan farklı şekillere bürünmüşlerdir. Sadece 20. yüzyıl sürecindeki savaşların yaşamış oldukları değişimler bile, savaşların iktisadî etkileri üzerine yapılan tartışmanın geliştirilmesi için temel oluşturmuştur. Buna göre 20. yüzyılda 1970’li yıllara dek yaşanan savaşlar modern savaş türü olarak ifade edilmişlerdir. Sözkonusu modern savaşlar, ülkelerin arasında, merkezi politikalarla ilerleyen, toplu-büyük orduların mücadele ettiği, görece kısa süreli, tank ve uçaklarla yapılan, yıkım alanları geniş, topyekûn savaşlardır. Topyekûn modern savaşlar, bu içerikleriyle ekonomiyi etkilemişlerdir. 1970’lerin başı itibariyle gerçekleşen postmodern savaşlar ise, nükleer silahların varlığı ve tehdidi altında gerçekleşen, profesyonel orduların mücadele ettiği, düşük yoğunluklu ve uzun süreli, genellikle ya az gelişmiş ülkelerin arasında yaşanan ya da yerel-iç savaşlardır. Böylece modern savaşın iktisadî etkileri, postmodern savaş döneminde dönüşüme uğramıştır. Postmodern savaşlarda, teknolojik gelişmeler sonucunda silahların isabet gücü artmış ve bu nedenle de savaşlardaki askerlerin sayısı azalmış, askerinin görevi daha çok polislerin görev alanına giren, işgal sonrası yasa çiğneyen sivillerin tutuklanması gibi alanlara kaymıştır. Bu çerçevede içeriği dönüşen savaşların krizleri öteleyip ötelediği farklı kriz teorileri arasında netleştirilememiş, bu sebeple tezin ikinci bölümünün sonunda tartışmalı bir alan olarak ifade edilmiştir.

Genel çerçevesi yukarıdaki şekilde tanımlanmış olan postmodern savaşın iktisadî etkileri üzerindeki tartışmaya katkı sunmak amacıyla, tezin üçüncü bölümünde 20. yüzyıldaki modern savaşlar ile postmodern savaşların etkileri karşılaştırılmıştır. Üçüncü bölümde yapılan analizlerde genel kapsam, savaşların çıkma nedenlerini anlamak için oldukça karmaşık ilişkilerin çözümlenmesi değil, çıkma nedeninden bağımsız olarak savaşın doğurduğu iktisadî etkilerin krizleri öteleme imkânlarının ele alınması olmuştur. Bu kapsamda modern savaş örneği olan II. Dünya Savaşı’nın

uzun dalgayı yukarı salınma geçirecek ivmeyi vermede, yani ortalama kâr oranlarını artırmadaki rolü, artı-değer oranını artırma, üretken emeğin payını yükseltme ve sermayenin değersizleşmesi kapsamında analiz edilmiştir.

Savaş sanayiinde, II. Dünya Savaşı sırasındaki üretim artışı, savaşın sonrasında savaş sanayiindeki teknolojinin yayıldığı sivil üretim alanlarında da görülmüştür. Taylorizm ve Fordizmin yayılmasıyla üretkenliği artan işçilerin ücretleri baskılanmış, grevler yasaklanmış, çalışma saatleri artırılmıştır. Savaş sonunda ücret artışları üretkenlikteki yükselişin altında seyretmiştir. Ucuz hammaddelere ulaşım sağlanmıştır. Teknolojik devrim, değişmez sermayeyi ucuzlatmıştır. Sözkonusu gelişmeler sonucunda sermayenin organik bileşimindeki yükseliş yavaşlamış ve artı-değer oranı artmıştır. Eski üretim araçlarının savaş nedeniyle fiziki tahribatının da etkisiyle yeni teknolojilerle üretime geçilmesi ve tahribat yaşamış olan Avrupa'nın yeniden inşası da bu sürece katkı sunmuştur. Kredi sisteminin gelişmesi ise sermayenin devrini kısaltmıştır. Savaşlardaki ölümler nedeniyle yedek sanayi ordusu erirken, ülke içi ve ülkeler arasında nüfus hareketleri artmış, artan üretim süreci emekgücüne talebi artırmıştır. Bu durum ise, dünya ticaretinin gelişmesi ile birlikte artı-değerin gerçekleşme sorununu ortadan kaldırıcı talebi oluşturmuştur. Ancak bu dönemde artan kredi imkânları ve korumacı devlet müdahalelerinin değersizleşmeyi azaltıcı etki yaratması ve üretken olmayan emeğin istihdamının artması genişleme sürecinde çelişkili bir durum oluşturmuştur. Savaş dönemindeki birikmiş sermaye stokunun tahribatına bağlı olarak farklı ülkelerde değişen tarihlerde sermaye birikimi canlanmıştır. Sözkonusu etkiler ve bunların sonucunda dünya çapında kâr oranlarındaki yükseliş sadece savaşa katılan ülkelere değil, dünya genelinde izlenmiştir. 20. yüzyılda II. Dünya Savaşı, düşme seyrinde olan uzun dalganın yükselmesine imkân veren etkenler arasında ele alınmıştır.

Savaşlar zamana, mekâna ve çıkış nedenlerine bağlı farklılıklar göstermektedirler. Örneğin teknolojik gelişmeler savaşların içeriğini değiştirdiğinden yüzyıllar itibariyle savaşların şekilleri ve buna bağlı olarak iktisadî etkileri de değişmişken; aynı yıllarda biri gelişmiş ülkelerin yer aldığı diğeri etnik gruplar arasında gerçekleşen savaşların da iktisadî sonuçları farklılık taşımaktadır. Ancak tezin son kısmında savaş verileri ve ilgili iktisadî verilerin analiziyle 1970

sonrasındaki postmodern savaşların iktisadî etkileri konusunda bir genelleme yapılmaya çalışılmıştır.

Yukarıda bahsedildiği gibi 1970'lerin başı itibariyle hem uzun dalga düşme seyrine girmiştir hem de savaşlar postmodern şekle dönüşmüşlerdir. Veriler aracılığıyla analiz edilen 1970-2000 dönemi içindeki savaşlarda en yaygın şekil, teorik bölümlerdeki bilgileri destekler biçimde, uzun süreli olan ve az gelişmiş ülkelerin dahil olduğu iç kaynaklı + dış kaynaklı iç savaşlardır. 1970-2000 yılları arasında postmodern savaşlar yaşanırken, dünya çapında ortalama kâr oranlarında yükselme gerçekleşmediğinden sözkonusu uzun dalganın düşme seyri sürmektedir. Ortalama kâr oranlarının düşen seyrinin varlığı, postmodern savaşların uzun dalgayı yukarı salınımına geçirici ivmeyi veremediklerini göstermektedir. Tezde bu durumun nedenlerinin incelenmesi için, postmodern savaşların da artı-değer oranında, üretken emeğin payında ve sermayenin değersizleşmesindeki etkileri analiz edilmiştir.

Yapılan analizlerden çıkan sonuçlara göre postmodern savaşlar, savaşan ülkelerde savaş öncesinde yani barış dönemlerindeki artı-değerin artmakta olan seyrini değiştirmemişlerdir. Dolayısıyla postmodern savaşlarda çoğunlukla artı-değer üretimi azalmamıştır, ancak savaş öncesinde artı-değer üretiminin düşmekte olduğu örneklerdeki seyirler ise yükseltilememiştir. Dönem boyunca artmakta olan artı-değerin uzun dalganın depresif evresinden çıkmada etkili olamaması, sözkonusu artı-değerin düşük seviyesi ile açıklanabilmektedir. Öyle ki 1970'ler itibariyle varolan teknolojik gelişmelerin artı-değeri artırmasında bir sınıra ulaşılmış ve yeni bir teknolojik devrimin geliştirilememesi dolayısıyla artı-değerde artış, uzun dalgayı yükseltecek seviyeye çıkarılamamıştır.

Postmodern savaşlarda üretken alanların gelişiminde de savaş öncesinde varolan düşme seyri değişmemiştir. 1970 itibariyle üretken alanlarda gerçekleşen düşük seviyedeki kâr oranı, üretken alanlarda üretilmiş olan artı-değerin üretken olmayan alanların genişlemesinde kullanılmasına neden olmuştur. Bu şekilde dünya genelinde üretken olmayan bir alan olarak tanımlanan hizmetler sektörü, GSYİH'de diğer sektörlerle kıyasla daha fazla paya sahip hale gelmiştir. Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde postmodern savaşın sonucunda üretken ve üretken olmayan faaliyetlerin

(alanların) gelişiminde ortaya çıkan bazı farklılıklar ise, ülkelerin savaş yaşamasına bağlı nedenlere değil, savaşlardan bağımsız olarak sözkonusu ülkeler arasındaki sanayi ve hizmet sektörlerinin ekonomideki farklı gelişimiyle açıklanmıştır.

Yapılan analizler sonucunda postmodern savaşların neden oldukları düşük tahribat etkisi, uzun dalganın yükselmesinde etkili olabilecek sermayenin değersizleşmesi sürecinin yaşanmasını da sağlayamamıştır.

Böylece postmodern savaşların, modern savaşlardan farklı olarak uzun dalgayı yükselme yönünde geliştirmede etkili olamadıkları gösterilmiştir. Kâr oranlarını artırmada etkisi olmayan postmodern savaşlar, ayrıca ülke bazındaki sınıflı çevrimlerin de sermaye birikimine olanak verecek şekilde dönüşümünü sağlayamamışlardır. II. Dünya Savaşı örneğinde görüldüğü üzere, küresel ve topyekûn bir şekilde yaşanan savaşlar, sermaye birikimini olumlu bir şekilde etkilemişlerdir. Ancak bu kapsamda dahi gerek I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan 1929 Krizi, gerek II. Dünya Savaşı sonrasında 1970'lerde kâr oranlarının düşme seyrine girmesi, dünya çapındaki savaşların dahi kapitalist sistemin iç işleyiş çelişkileriyle oluşan krizlerine nihai çözüm sağlayamadıklarını, krizleri sadece öteleyebildiklerini göstermiştir.

Nükleer silahların varlığı ve bunların kullanımını gerektirecek şekilde küresel bazda bir savaşın dünyanın geleceğini tehdit etmesi, günümüzde tüm yerkürenin içinde olduğu bir savaşın yaşanmasını engellemektedir. Dolayısıyla günümüzdeki postmodern savaşlar yerel, uzun süreli ve düşük yoğunluklu sürmektedir. Bu durum ise, savaşların ne uzun dalgaları ne de sınıflı çevrimleri sermaye birikimine katkı sağlayacak yönde etkilemesine neden olmaktadır. Böylece tezin ikinci bölümünde ele alınan postmodern savaşın modern savaştan farklı özelliklerinin karşılaştırılması aracılığıyla farklı kriz teorileri arasında sürdürülmüş olan postmodern savaş tarzının iktisadî etkileri üzerindeki tartışmaya, 1970-2000 yılları arasında yaşanmış olan savaşların ilgili verileri analiz edilerek katkı sunulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Akad, Mehmet Tanju: (1992), Stratejik, Taktik, Teknolojik ve Jeopolitik Yönleriyle 20.Yüzyıl Savaşları, Kastaş Yayınları, İstanbul.

Anderton, Charles H.; John R. Carter: (2009), **Principles of Conflict Economics- a Primer for Social Scientists**, Cambridge University Press, New York, (Çevrimiçi) www.cup.cam.ac.uk/us/catalogue/catalogue.asp?isbn=9780521698658&ss=fro, 15.Şubat.2010.

Angstrom, Jan: (2005), "Introduction", **Rethinking the Nature of War**, Ed. Isabelle Duyvesteyn, Jan Angstrom, Routledge, USA.

Balibar, Etienne: (2008), "What's in a War? (Politics as War, War as Politics)", **Ratio Juris**, Vol. 21, No. 3, September, s. 365–386.

Balkan, Neşecan: (1994) **Kapitalizm ve Borç Krizi**, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Baran, Paul; Paul Sweezy: (1966), **Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order**, Monthly Review Press, New York.

Barsoc, Cristian: (1997), **Kapitalizmin Çarkları: Marksist İktisadi Analiz Öğeleri**, Çev. Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık, İstanbul.

Brenner, Robert: (2006), **The Economics of Global Turbulence**, Verso, London, New York.

Brenner, Robert: (2007), **Ekonomide Hızlı Büyüme ve Balon-Dünya Ekonomisinde ABD'nin Yeri**, Çev.Bilge Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bukharin, Nikolai: (1924), “Imperialism and the Accumulation of Capital”, Almanca’dan çev. Rudolf Wichmann, **Imperialism and Accumulation of Capital**, Rosa Luxemburg, Nikolai Bukharin, The Penguin Press, London, 1972, p 151-270’den aktaran (Çevrimiçi)

www.marxists.org/archive/bukharin/works/1924/impacck/index.htm, 02. 02.2010.

Bukharin, Nikolaj: (1936), “Imperialism and Communism”, **Foreign Affairs**, Vol. 14, No. 4, Temmuz, pp. 563-577 (Çevrimiçi) www3.qeh.ox.ac.uk/RePEc/qeh/qehwps/qehwps45_1.pdf, 20.04.2007.

Bukharin, Nikolaj: (1971) [1920], **Economia del Periodo di Trasformazione - Le Transizioni Socialiste e Libertarie 4**, Çev.Claudio Papini, Jaca Book, Milano.

Bukharin, Nikolaj: (1996) [1917], **Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi**, Çev.Gülsüm Akalın, Uğur S. Akalın, Spartaküs Yayınları, İstanbul.

Bullock, Paul; David Yaffe: (1988), “Enflasyon, Bunalım ve Savaş-Sonrası Genişleme” Çev.Nail Satlıgan, **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Der.Nail Satlıgan, Sungur Savran, Alan Yayıncılık, İstanbul, s. 223-291.

Carchedi, Guglielmo: (2002a), “Politiche Keynesiane, Crisi Finanziarie e Guerre”, **Proteo**, no:2, (Çevrimiçi) www.proteo.rdbcub.it/article.php3?id_article=191, 07.11.2006.

Carchedi, Guglielmo: (2002b), “9-11 and Its Aftermath” **Rethinking Marxism**, Routledge, Vol.14, No:2, Yaz, p. 102-104.

Clarke, Simon: (2009), **Marx'ın Kriz Teorisi**, Çev. Cumhur Atay, Otonom, İstanbul.

Clausewitz, Carl Von: (1975) [1873], **Savaş Üzerine**, Çev. Şiar Yalçın, May Yayınları, İstanbul.

Cliff, Tony: (1948), “The Nature of Stalinist Russia”, **Marxist Theory After Trotsky, Selected Writings**, Volume 3, Bookmarks, London, pp.1-138'den aktaran (Çevrimiçi) www.marxists.org/archive/cliff/works/1948/stalruss/index.htm, (2003), 11.11.2008.

Cliff, Tony: (1957), “Perspectives of the Permanent War Economy”, **Socialist Review**, Mayıs, pp.34-40'tan aktaran (Çevrimiçi) www.marxists.org/archive/cliff/works/1957/05/permwar.htm, 10.11.2008.

Cliff, Tony: (2002), “Kapitalizm ve Silahlı Kuvvetler”, İşçi Demokrasisi 2000'den aktaran **21.Yüzyıla Girerken Marksizm**, Çev. Çiğdem Özbaş, Sertuğ Çiçek, İde Yayınları, İstanbul.

Cockburn, Cynthia: (2009), **Buradan Baktığımızda-Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi**, Çev. Füsün Özlen, Metis Yayınları, İstanbul.

Coulomb, Fanny; Renaud Bellais: (2008), “The Marxist Analysis of War and Military Expenditures, Between Certainty and Uncertainty”, **Defence and Peace Economics**, Routledge, Vol. 19(5), Ekim, p. 351–359.

Cramer, Christopher: (2006), “Savaş, Barış ve Kapitalizm”, **Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş**, Ed. Alfredo Saad-Filho, Çev. Aslı Engin, Yordam Kitap, İstanbul, s.185-199.

Desai, M.: (1977), **Marksist İktisat Teorisi**, Çev. Nail Satlıgan, Birikim Yayınları, İstanbul.

Dobb, Maurice: (1999), **Kapitalizmin Dünü ve Bugünü**, Çev. Feyza Kantur, İletişim Yayınları, 2.bsk., İstanbul.

Dumenil, Gerard; Dominique Levy: (1993), **The Economics of the Profit Rate- Competition, Crises and Historical Tendencies in Capitalism**, Edward Elgar, England.

Dumenil, Gerard; Dominique Levy: (1994) “The U.S. Economy Since The Civil War: Sources And Construction Of The Series”, Cepremap, Lares-Cedra, Ağustos, Paris, (Çevrimiçi) www.jourdan.ens.fr/levy/dle1994e.htm, 17. 09. 2009.

Dumenil, Gerard; Dominique Levy: (2002) “The Profit Rate: Where And How Much Did It Fall? Did It Recover? (USA 1948-2000)”, **Review of Radical Political Economics**, Aralık 2002, vol. 34, no. 4 s:437-461,(Çevrimiçi) <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2002f.pdf>, 10.08.2010.

Dumenil, Gerard; Dominique Levy: (2004) “The Real and Financial Components of Profitability (United States, 1952-2000)”, **Review of Radical Political Economics**, Vol:36, No:1, Kış, s: 82-110 (Çevrimiçi) <http://gesd.free.fr/dlp2004.pdf> , 28.08.2010.

Dunne, J. Paul: (1990), “The Political Economy of Military Expenditure: an introduction”, **Cambridge Journal of Economics**, vol 14, s.395-404, (Çevrimiçi) <http://pao.chadwyck.co.uk>, 15.10.2008.

Dunne, J. Paul; Eamon Surry (2006), “Arms Production”, **SIPRI Yearbook**, Oxford University Press, Oxford, s. 387-416.

Dunne, J.Paul; Fanny Coulomb (2008), “Peace, War and International Security: Economic Theories”, Discussion Papers, 0803, University of the West of England, Department of Economics. (Çevrimiçi) <http://carecon.org.uk/DPs/0803.pdf>, 14.06.2010.

Engels, Friedrich: (1995) [1878], **Anti-Dühring**, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, İstanbul.

Ercan, Fuat: (2002), “Kapitalizm, Ordu ve Savaş Üzerine Anımsatmalar”, **Bilim Adamlarından Savaşa Karşı Yazılar**, Yayına Haz. Aydın Çubukçu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, s.69-74.

Federici, Silvia: (2000), “War, Globalization and Reproduction”, **Peace & Change**, Vol:25, No:2, Nisan, s.152-165.

Fine, Ben; Laurence Harris: (1979), **Rereading Capital**, The Macmillan Press Ltd, London.

Fine, Ben: (2005), “Birikim”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Çev. Ali Doğan, Yay. Yön.Tom Bottomore, İletişim Yayınları, 4.bsk., İstanbul, s.90-91.

Frantzen, D.J.: (1990), **Growth and Crisis in Post-War Capitalism**, Dartmouth, Worcester.

Friedman, George: (2009), **Gelecek 100 Yıl – 21. Yüzyıl İçin Öngörüler**, Çev. İbrahim Şener, Enver Günsel, Pegasus Yayınları, İstanbul.

Georgiou, George: (1983), “The Political Economy of Military Expenditure”, **Capital&Class**, no 19, p.183-204, (Çevrimiçi) www.cseweb.org.uk/pdfs/019/019_183.pdf, 02.03.2007.

Giacchè, Vladimiro.: (2005), “La Soluzione “Warfare” ”, **Escalation-Anatomia Della Guerra Infinita**, Der. Alberto Burgio, Manlio Dinucci, Vladimiro Giacché, Derive Approdi, Roma, p.126-153.

Giddens, Anthony: (2008), **Ulus Devlet ve Şiddet**, Çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, İstanbul.

Giussani, Paolo: (2005), “Yeniden-üretim Şeması”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Çev. Abdullah Ersoy, Yay. Yön. Tom Bottomore, İletişim Yayınları, 4.bsk., İstanbul, s. 635-637.

Gleditsch, Nils Petter, Peter Wallensteen, Mikael Eriksson, Margareta Sollenberg, and Håvard Strand: (2009) (2002). “Armed Conflict 1946-2001: A New Dataset.” **Journal of Peace Research** 39(5)’yi aktaran UCDP (Uppsala Conflict Data Program- Uppsala University): UCDP Database, (Çevrimiçi): www.pcr.uu.se/research/UCDP/data_and_publications/datasets.htm, 01.03.2010

Glossary, United Nations Statistics Division, (Çevrimiçi) <http://unstats.un.org/unsd/snaama/glossary.asp>, 05.02.2010.

Goldstein, Jasua S.:(1986), “Long Waves in War, Production, Prices, and Wages: New Empirical Evidence”, **Journal of Conflict Resolution**,No:31, p.573-600. (Çevrimiçi) <http://jcr.sagepub.com/cgi/content/abstract/31/4/573>, 09.05.2008.

Goldstein, J.P.:(2002) “The Profit Squeeze is Supported by PW Cycle Indicator”, **Review of Radical Political Economics**, No:34, p.75-77.

Gottheil, Fred M.: (1986), "Marx versus Marxist on the Role of Military Production in Capitalist Economies" **Journal of Post Keynesian Economics**, Summer, 8(4), 563-573.

Grant, Ted: (1960), "Will There Be A Slump?", **The Unbroken Thread**, (Çevrimiçi) www.tedgrant.org/archive/grant/1960/slump.htm, 10.01.2010.

Grant, Ted: (1985), "Arms Race, War in the 1980's-Politics by Other Means" **Militant International Review**, No: 29, (Yaz, 1985), (Çevrimiçi) www.tedgrant.org/archive/grant/1985/arms-race.htm, 10.01.2010.

Gray, Chris Hables: (2000), **Postmodern Savaş-Yeni Çatışma Politikası**, Çev.Derya Kömürcü, Alfa Yayınları, İstanbul.

Grossman, Henryk: (2003), **La Legge dell'Accumulazione e del Crollo del Capitalismo**, III, 1, 11, La Contraddizione, Mayıs-Haziran, Roma, no. 96, p.95-98.

Günlük-Şenesen, Gülay: (2004), "Bir Küreselleşme Alanı: Savaşa Hazırlık", **Hukuk ve Adalet-Eleştirel Hukuk Dergisi**, Günışığı Yayıncılık, Ocak-Mart, Sayı: 1, Yıl:1, İstanbul, s.163-171.

Harman, Chris: (1969), "The Inconsistencies of Ernest Mandel", **International Socialism** (1st series), No: 41, Aralık 1969/Ocak 1970, s.36-41'den aktaran (Çevrimiçi) www.marxists.org/history/etol/writers/harman/1969/12/mandel.htm, 15.08.2010.

Harman, Chris: (2007), "The Rate of Profit and the World Today", **International Socialism**, issue 115, Temmuz, (Çevrimiçi) www.isj.org.uk/?id=340, 13.Şubat.2009.

Hilferding, Rudolf: (1981) [1910], **Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development.** Ed. Tom Bottomore, Çev. Morris Watnick ve Sam Gordon, Routledge & Kegan Paul, London.

Himmelweit, Susan: (2005), “Artı-değer”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Çev.Nail Satlıgan, Yay. Yön. Tom Bottomore, İletişim Yayınları, 4.bsk., İstanbul, s. 43-46.

Hobsbawn, Eric: (2003), **Kısa 20.Yüzyıl, 1914-1991, Aşırılıklar Çağı**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınları, İstanbul.

Hobsbawn, Eric: (2008), **Küreselleşme, Demokrasi ve Terörizm**, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul.

Husson, Michel: (2010), **Marksist İktisat Teorisi- Çağdaş Kapitalizm ve Kriz**, Çev. Osman S. Binatlı, Yazın Yayıncılık, İstanbul.

International Bureau of Revolutionary Party: (2005), “The Economic Role of War in Capitalism's Decadent Phase”
Revolutionary Perspectives, (Çevrimiçi)
www.ibrp.org/english/revolutionary-perspectives/2005/11/01/the-economic-role-of-war-in-capitalism-s-decadent-phase, 24.10.2007.

International Bureau of Revolutionary Party: (2001), Correspondence on Crisis theories and Decadence, Part 2, **International Review**, 3rd Quarter, (Çevrimiçi)
http://en.internationalism.org/ir/105_crisis_letter_02.htm, 24.10.2007.

International Communist Current: (1988), “War, Militarism and Imperialist Blocs in the Decadence of Capitalism”, **International Review**, No: 52, (Çevrimiçi) [http:// en. internationalism.org/ir/52_militarism](http://en.internationalism.org/ir/52_militarism), 24.10.2007.

International Communist Current: (2004), “The Irrationality of Capitalist War”, **World Revolution**, No: 275, (Çevrimiçi) http://en.internationalism.org/wr/275_irrationality.htm, 24.09.2007.

International Communist Current: (2007), “Profit Rates and Capitalist Decadence-Reply to the CWO”, **International Review**, No: 128, (Çevrimiçi) <http://en.internationalism.org/ir/128/cwo-falling-rate-of-profit>, 24.10.2007.

Kaldor, Mary: (1981), **The Baroque Arsenal**, Hill and Wang, New York.

Kaldor, Mary: (1991), “Yeni Dünya Düzeni İmgelemin Savaşı”, Çev. İsmet Yüce, Sedat Aybar, **Birikim Dergisi**, Sayı 27, İstanbul, s.31-36. (Çevrimiçi) www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=1&dsid=27&dyid=1145, 15.06.2008.

Kaldor, Mary: (2006), **New and Old Wars-Organised Violence in a Global Era**, Politiy Press, 2nd edt, UK.

Karahanogulları, Yiğit: (2006), “Marksist İktisatta Üretken Emek/üretken Olmayan Emek Tartışmasına Dair Bir Değerlendirme” **Mülkiye**, Cilt XXX, Sayı: 250, s.81-95.

Katz, Claudia: (2004), “Aşama, Evre ve Krizler”, **XXI. Yüzyılda Emperyalizm**, Çev. U. Uraz Aydın, Yazın Yayıncılık, İstanbul, s. 7-53.

Kidron, Michael: (1967), “A Permanent Arms Economy”, **International Socialism** (1st series), No.28, İlkbahar, s.8-12’den aktaran (Çevrimiçi) www.marxists.org/archive/kidron/works/1967/xx/permarms.htm 1.11.2008.

Kidron, Michael: (1969a), **Il Capitalismo Occidentale del Dopoguerra**, Laterza, Bari.

Kidron, Michael: (1969b), “Maginot Marxism: Mandel’s Economics”, **International Socialism** (1st series), No: 36, Nisan/Mayıs 1969, s.33-36’den aktaran (Çevrimiçi) www.marxists.org/archive/kidron/works/1969/04/maginot.htm, 24.08.2010.

Kidron, Michael: (1977) “Two Insights Don’t Make a Theory” **International Socialism** (1st series), Temmuz, No.100,’den aktaran (Çevrimiçi) www.marxists.org/archive/kidron/works/1977/07/insights.htm, 30.11.2008.

Lapavitsas, Costas: (2003), “Money as Money and Money as Capital in a Capitalist Economy”, **Anti-Capitalism**, Ed. Alfredo Saad-Filho, London, Pluto Press, p. 59-72.

Lenin, Viladimir İliç: (1992) [1952], **Sosyalizm ve Savaş**, Çev.N. Çolukçu, Ankara, Sol Yayınları, 6.bsk, Ankara.

Lenin, Viladimir İliç: (1979) [1962], **Emperyalizm- Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, Sol Yayınları, 7.bsk, Ankara.

- Liebknecht, Karl: (2008) [1917], **Militarism**, Kessinger Publishing, USA.
- Liebknecht, Karl: (2009) [1907], “Militarizm ve Anti-Militarizm”, **Seçme Yazılar-Militarizme Karşı Sınıf Mücadelesi**, Çev. Alp Tümertekin, Belge Yayınları, İstanbul, s.83-106.
- Liebknecht, Karl: (2009) [1915], “Savaşa ve Emperyalizme Karşı Mücadele Ne Olmalıdır?”, **Seçme Yazılar-Militarizme Karşı Sınıf Mücadelesi**, Çev. Alp Tümertekin, Belge Yayınları, İstanbul, s.139-156.
- Luxemburg, Rosa: (2004) [1913], **Sermaye Birikimi**, Çev. Tayfun Ertan, Belge , Yayınları, 2. bsk, İstanbul.
- Mackenzie, D.: (1983), “Militarism and Socialist Theory”, **Capital & Class**, no.19, p.33-73. (Çevrimiçi)
<http://www.cseweb.org.uk/issue.shtml?x=26349>, 23.04.2007.
- Maddison, Angus: (1999) Perspective On Global Economic Progress and Human Development-Economic Progress: The Last Half Century in Historical Perspective, Annual Symposium, (Çevrimiçi)
www.ggdc.net/maddison/, 01.02.2010.
- Maddison, Angus: (2006), **The World Economy: Historical Statistics**, OECD Publishing, Paris
- Mandel, Ernest: (1964), “The Economics of Neo-Capitalism” **The Socialist Register**, Merlin Press, Vol.1, s.56-67.
- Mandel, Ernest: (1968), **Marxist Economic Theory**, Çev.Brian Pearce, Vol 1 ve Vol 2, The Merlin Press, London.

- Mandel, Ernest: (1986), **Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları**, Çev. Doğan Işık, Yazın Yayıncılık, İstanbul.
- Mandel, Ernest: (1993), **Late Capitalism**, Çev.Joris De Bres, Verso, 5.bsk., London-New York.
- Mandel, Ernest: (1995a), “Yarı-Sömürge Ülkeler ve Yarı-Sanayileşmiş Egemenlik Altındaki Ülkeler”, **Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler**, Ernest Mandel, Andre Gunder Frank, Çev. N.Saraçoğlu, Yazın Yayıncılık, 2.bsk., İstanbul, s.55-86.
- Mandel, Ernest: (1995b), **İkinci Dünya Savaşının Anlamı**, Çev. Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık, İstanbul.
- Mandel, Ernest: (1999), **Marksizme Giriş**, Çev.Orhan Dilber, Şadi Ozansü, Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık, 4.bsk, İstanbul.
- Mandel, Ernest: (2005a), “Uzun Dalgalar”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Çev.Zülfü Dicleli, Yay. Yön.Tom Bottomore, İletişim Yayınları, 4.bsk., İstanbul, s.599-601.
- Mandel, Ernest: (2005b), “Eşitsiz Gelişme”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Çev.Ali Doğan, Yay. Yön.Tom Bottomore, İletişim Yayınları, 4.bsk., İstanbul, s.216-217.
- Mandel, Ernest: (2008), **Marksist Ekonomi El Kitabı**, Çev. Orhan Suda, Özgür Üniversite Kitaplığı: 68, Maki Basın Yayın, 3. bsk., İstanbul.
- Mandel, Ernest; Freeman, Alan: (2008), **Marksist İktisat El Kitabı-Temel Tanımlar**, Çev.Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul.

Mann, Michael: (1987), “The Roots and Contradictions of Modern Militarism”, **New Left Review**, No: 162, Mart-Nisan, s.35-50.

Marx, Karl: (1970) [1859], **Lineamenti Fondamentali della Critica dell’Economia Politica-** 1857-1858, Çev. Enzo Grillo, Vol. 1, La Nuova Italia, 2.bsk, Firenze.

Marx, Karl: (2004) [1867], **Kapital**, Birinci Cilt, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 7. bsk, Ankara.

Marx, Karl: (2003a) [1885], **Kapital**, İkinci Cilt, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 5. bsk, Ankara.

Marx, Karl: (2003b) [1894], **Kapital**, Üçüncü Cilt, Çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 4. bsk, Ankara.

Marx, Karl ve Friedrich Engels: (2004) [1845-1846], **Alman İdeolojisi-Feuerbach**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 5.bsk., Ankara.

Marx, Karl: (2008) [1857-1858], **Grundrisse-Ekonomi Politğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, Çev. Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, İstanbul.

Mattick, Paul: (1959), “Economics of the War Economy”, **American Socialist**, Nisan, (Çevrimiçi)
<http://marxists.architecturez.net/archive/mattick-paul/1959/war-economy.htm>, 10. 09.2008.

Mattick, Paul: (1968), “Arms and Capital”, **International Socialism** (1st series), No:34, (Çevrimiçi) <http://www.marxists.org/archive/mattick-paul/1968/kidron.htm>, 16.03.2008.

Mattick, Paul: (1974), **Marx and Keynes – The Limits of the Mixed Economy**,
The Merlin Press, London.

Mohun, Simon: (2006a), “Her Emek Değer Yaratır mı?”, **Kapitalizme Reddiye
Marksist Bir Giriş**, Ed. Alfredo Saad-Filho, Çev. Aslı Engin,
Yordam Kitap, İstanbul, s.58-76.

Mohun, Simon: (2006b), “Distributive Shares in the US Economy 1964-2001”
Cambridge Journal of Economics, no: 30, s.347-370,
(Çevrimiçi) <http://gesd.free.fr/mohun6.pdf>, 12.09.2010.

Moseley, Fred: (1983), “Marx’s Concepts of Productive Labor and Unproductive
Labor: An Application to the Postwar U.S. Economy”, *Eastern
economics Journal*, Volume IX, no:3, Temmuz-Eylül , s.180-
189 (Çevrimiçi)
[http://college.holycross.edu/RePEc/eej/Archive/Volume9/V9N3
P180_189.pdf](http://college.holycross.edu/RePEc/eej/Archive/Volume9/V9N3
P180_189.pdf), 12.08.2010.

Moseley, Fred: (1990), “ The Decline of the Rate of Profit in the Postwar U.S.
Economy: An Alternative Marxian Explanation” **Review of
Radical Political Economics**, Vol:22, Number 2&3,
Yaz&Sonbahar, p. 17-37.

Moseley, Fred: (1997), “The Rate of Profit and The Future of Capitalism” **Review of
Radical Political Economics**, Vol. 29, No. 4, s.23-41
(Çevrimiçi)
[www.mtholyoke.edu/~fmoseley/Working_Papers_PDF/RRPE.p
df](http://www.mtholyoke.edu/~fmoseley/Working_Papers_PDF/RRPE.pdf), 2.06.2009.

Moseley, Fred: (2006), “Marksist Kriz Teorisi ve Savaş Sonrasında ABD Ekonomisi”, **Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş**, Ed. Alfredo Saad-Filho, Çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, s.255-269.

Moseley, Fred: (2007), “Marx, Minsky, and Crotty on Crises in Capitalism”, **Political Economy Research Institute**, Presented at Rebellious Macroeconomics: Marx, Keynes & Crotty, A conference in honor of James Crotty.

Münkler, Herfried: (2010), **Yeni Savaşlar**, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, İletişim Yayıncılık, İstanbul.

NBER (The National Bureau of Economic Research): (2008), Business Cycle Expansions and Contractions, 01. Aralık, (Çevrimiçi) <http://www.dev.nber.org/cycles/cyclesmain.html>, 02.06.2009.

Nitzan, Jonathan; Shimshon Bichler: (2006), “Cheap Wars”, **Economy of the Occupation**, Socio Economic Bulletin No: 10, s.1-32'den aktaran Munich Personal RePEc Archive (MPRA), No: 5549, (Çevrimiçi) <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/5549/>, 05.05.2010.

Oakes, Walter J.: (1944), “Toward a Permanent War Economy?”, **Politics**, Şubat'tan aktaran (Çevrimiçi) <http://www.marxists.org/history/etol/writers/vance/1944/02/pwe.htm>, 7.12.2008.

O'Connor, J.: (1973) **The Fiscal Crisis of the State**, New York, St. Martin's Press.

O'Connor, James: (1975) “Productive and Unproductive Labor, **Politics & Society**, No:5, p.297-336.

- OECD: (2009), Unit Labour Costs- Annual Indicators, (Çevrimiçi)
<http://stats.oecd.org/WBOS/Index.aspx?QueryName=426&QueryType=View&Lang=en>, 02.06.2009
- Pala, Gianfranco: (2005), “Lo Sviluppo Economico Capitalistico e La Guerra - La Crisi Dell’accumulazione Mondiale e Il Trasferimento di Plusvalore”, **Athor-Mondo di Guerra**, no:9, Meltemi Editori, Roma, p.203-215.
- Parboni, Ricardo: (1988), “Dünya Pazarının Genişlemesi”, **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Alan Yayıncılık, Der.Nail Satlıgan ve Sungur Savran, İstanbul, s.464-500.
- Parker, Robert Alexander Clarke: (2001), **The Second World War- A Short History**, Oxford University Press, New York.
- Pivetti, Massimo: (1992), “Military Spending as a Burden on Growth: an Underconsumptionist Critique”, **Cambridge Journal of Economics**, no:16, s: 373-384, (Çevrimiçi)
<http://cje.oxfordjournals.org/cgi/content/citation/16/4/373>,
14.06.2007.
- Riddell, Tom: (1986), “Marxism and Military Spending”, **Journal of Post Keynesian Economics**, Yaz, 8 (4), s: 574-580.
- Robbins, Lionel: (1944), **Le Cause Economiche delle Guerre**, Einaudi, Torino.
- Sarkees, Meredith Reidi; Frank Wayman: (2010), **Resort to War: 1816 – 2007**, CQ Press, COW, (Çevrimiçi) <http://www.correlatesofwar.org/>,
05.03.2010.

- Satlıgan, Nail; Sungur Savran: (1988), “Sunuş”, **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Alan Yayıncılık, Der.Nail Satlıgan ve Sungur Savran, İstanbul, s.7-17.
- Satlıgan, Nail: (1997), “Mandel, Geç Kapitalizmin Kuramcısı”, **Sınıf Bilinci**, No:18, İstanbul, s.108-112.
- Savran, Sungur: (1988), “Bunalım, Sermayenin Yeniden-Yapılanması, Yeni Liberalizm”, **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Alan Yayıncılık, Der.Nail Satlıgan, Sungur Savran, İstanbul, s.19-65.
- Savran, Sungur: (1997), “Mandel’in Tarihteki Yeri-Geçici Bir Bilanço” **Sınıf Bilinci**, No:18, İstanbul, s.78-107.
- Savran, Sungur; Ahmet Tonak: (1999), “Productive and Unproductive Labour: An Attempt at Clarification and Classification”, **Capital&Class**, No: 68, s.113-152.
- Semmel, Bernard: (1981), **Marxism and The Science of War**, Oxford University Press, New York.
- Sertel, Yıldız, (1999), **Savaş Rüzgarları-Savaşlar, Küreselleşen Emperyalizm, Bunalım**, Belge Yayınları, İstanbul.
- Shaikh, Anwar: (1988), “Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş”, Çev. Necip Çakır, **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Alan Yayıncılık, Der.Nail Satlıgan, Sungur Savran, İstanbul, s.126-171.
- Shaikh, Anwar ve Ahmet Tonak (1994): **Measuring The Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts**, Cambridge University Press.

- Shaikh, Anwar: (2005), “Ekonomik Bunalımlar”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Çev.Ali Doğan, Yay. Yön.Tom Bottomore, İletişim Yayınları, 4.bsk., İstanbul, s.180-184.
- Shaikh, Anwar: (2005), “Sermayenin Merkezileşmesi ve Yoğunlaşması”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Çev Abdullah Ersoy, Yay. Yön.Tom Bottomore, İletişim Yayınları, 4.bsk., İstanbul, s.513-514.
- Shaikh, Anwar: (2010), “The First Giant Depression of 21st Century”, The Crises This Time, **Socialist Register 2011**, Ed. Leo Panitch, Greg Albo, Vivek Chibber, The Merlin Press, London.
- Shaw, Martin: (2000), “The Contemporary Mode of Warfare”, **Review of International Political Economics**, 7-1, p.171-180.
- Shaw, Martin: (2002), **Dialectics of War-An Essay in the Social Theory of total War and Peace**, Pluto Press, UK, 1988, (Çevrimiçi) <http://www.theglobalsite.ac.uk/press/204shaw.htm>, 14. 05.2009.
- Sherman, Howard: (1979), “A Marxist Theory of Business Cycles”, **Review of Radical Political Economics**, No:11, p.1-23.
- SIPRI: (2008a), **SIPRI and the SIPRI Yearbook, Armaments, Disarmaments and International Security**, Oxford University Press, Stockholm International Peace Research Institute, (Çevrimiçi) <http://yearbook2008.sipri.org/files/SIPRIYB08summary.pdf>, 10.02.2010.
- SIPRI: (2008b), Concentration Ratios, (Çevrimiçi) http://www.sipri.org/research/armaments/production/researchissues/concentration_aprod/ratios, 10.09.2010.

- Smith, Ron P.: (1977), "Military Expenditure and Capitalism", **Cambridge Journal of Economics**, vol.1, p.61-79. (Çevrimiçi)
<http://pao.chadwyck.co.uk/>, 2.3.2007
- Smith, Ron P.: (1983), "Aspects of Militarism", **Capital&Class**, vol.19, p.17-30. (Çevrimiçi) http://www.cseweb.org.uk/pdfs/019/019_017.pdf, 2.3.2007
- Spiegel, W. Henry: (1942), **The Economics of Total War**, D.Appleton –Century Company, New York-London.
- Sternberg, Fritz: (1968) [1951], **Capitalism and Socialism on Trial**, Greenwood Press, New York'tan aktaran R.Victor, "The Decadence of Capitalism", 3.12.2005, (Çevrimiçi)
<http://en.internationalism.org/pamphlets/decadence>, 2.10.2009.
- Sweezy, Paul M.: (1970), **The Theory of Capitalist Development**, Modern Reader, New York.
- Talkative, Enrique: (1990), **Emperyalizm ve Savaş**, Ulusal Kurtuluş Yayınları, 2.bsk, İstanbul.
- Tilly, Charles: (2001), **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Toffler, Alvin ve Heidi Toffler, (1994), **21. Yüzyılın Şafağında Savaş ve Savaş Karşıtı Mücadele**, Çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul.
- Tonak, Ahmet: (2009), "Krizi Anlarken", **Çalışma ve Toplum**, No: 2009/1, İstanbul, s.29-44.

Troçki, Lev: (2000) [1923], “Kapitalist Gelişme Eğrisi”, **Gündelik Hayatın Sorunları**, Yazın Yayıncılık, s.306-314.

Türkey, Mehmet: (2002), “Kapitalizm ve Savaş”, **Bilim Adamlarından Savaşa Karşı Yazılar**, Yayına Haz. Aydın Çubukçu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, s.106-109.

UNSTATS: (2009 a), GDP and Its Breakdown at Constant 1990 Prices in National Currency, **National Accounts Main Aggregates Database**, Ekim, (Çevrimiçi)
<http://unstats.un.org/unsd/snaama/dnlList.asp>, 05.02.2010

UNSTATS: (2009 b), Growth Rate of GDP and Its Breakdown, **National Accounts Main Aggregates Database**, Ekim, (Çevrimiçi)
<http://unstats.un.org/unsd/snaama/downloads/Download-GDPgrowth-USD-countries.xls>, 05.02.2010

UNSTATS: (2010), International Standard Industrial Classification of All Economic Activities, Rev.4, (Çevrimiçi)
<http://unstats.un.org/unsd/cr/registry/regcst.asp?CI=27>, 03.02.2010.

Uppsala Conflict Data Program (2008), **Definition**, Uppsala University, (Çevrimiçi)
www.ucdp.uu.se/database, 27.05.2010.

Vance, Thomas N.: (1950), “After Korea-What?”, **The New International** (a monthly organ of Revolutionary Marxism) Volume XVI, Number 6 (Whole No.144), Kasım-Aralık, p.323-333’ten aktaran (Çevrimiçi)
www.marxists.org/history/etol/writers/vance/1950/11/afterkorea.htm, 10.12.2008.

Vance, Thomas N.: (1951a), “The Permanent War Economy-I, (The Basic Characteristics)”, **The New International**, Volume XVII, Number 1 (Whole No.145), Ocak-Şubat, p.29-44’ten aktaran (Çevrimiçi)

www.marxists.org/history/etol/writers/vance/1951/permwar/index.htm, 12.12.2008.

Vance, Thomas N.: (1951b), “The Permanent War Economy-II (Declining Standards of Living) ”, **The New International**, Volume XVII, Number 2 (Whole No.145), Mart-Nisan, p.67-92’den aktaran (Çevrimiçi)

www.marxists.org/history/etol/writers/vance/1951/permwar/part2.htm,

ve

www.marxists.org/history/etol/writers/vance/1951/permwar/part2b.htm, 12.12.2008.

Vance, Thomas N.: (1957), “An Amalgam of Marx and Keynes”, **The New International**, Summer 1957, p.170-179’den aktaran (Çevrimiçi)

<http://www.marxists.org/history/etol/writers/vance/1957/08/marxkeynes.htm>, 1.11.2009.

Victor, R. (2005) “The Decadence of Capitalism”, **International Communist Current**, 3.Aralık, (Çevrimiçi)

<http://en.internationalism.org/pamphlets/decadence>, 2.10.2009.

Weeks, John: (2005), “Emperyalizm ve Dünya Pazarı”, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Çev. Şahin Kahveci, Yay. Yön.Tom Bottomore, İletişim Yayınları, 4.bsk., İstanbul, s.198-202.

Weinberg, Gerhard L.: (2009), **Zafer Vizyonları**, Çev. Recep Kurt, Alkım Yayınevi, İstanbul.

- Went, Robert: (2001), **Küreselleşme-Neoliberal İddialar Radikal Yalanlar**, Çev.Emrah Dinç, Yazın Yayıncılık, İstanbul.
- World Bank: (2009), **World Development Indicators**, (Çevrimiçi) <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/showReport.do?method=showReport>, 02.02.2010.
- Wright, Quincy: (1983), **A Study of War**, The University of Chicago Press, 2.bsk., London.
- Wright, Erik Olin: (1988), “Marksist Birikim ve Bunalım Teorisinde Almaşık Perspektifler”, Çev.Nail Satlıgan, **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Alan Yayıncılık, Der.Nail Satlıgan, Sungur Savran, İstanbul, s.172-218.
- Yalçınkaya, Haldun: (2008), **Savaş-Uluslararası İlişkilerde Güç Kullanımı**, İmge Kitapevi, Ankara.
- Yalçınkaya, Haldun: (2010), “Savaşın Değişimi ve Savaş Çalışmalarında Farklı Disiplinler”, **Savaş: Farklı Disiplinlerde Yeni Yaklaşımlar**, Editör Bülent Özçelik, Ankara, s.13-30.
- Yeldan, Erinç: (2009a), “On the Nature and Causes of the Collapse of the Wealth of Nations, 2007/2008: The End of a Façade Called Globalization”, PERI (Political Economy Research Institute), University of Massachusetts Amherst, Working Paper Series Number 197, Şubat, ABD, s.1-16, (Çevrimiçi) http://www.peri.umass.edu/fileadmin/pdf/working_papers/working_papers_151-200/WP197.pdf, 14.06.2010.

Yeldan, Erinç: (2009b), “Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007/2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde?” **Çalışma ve Toplum**, No: 2009/1, İstanbul, s.11-28.

Zarembka, Paul: (2006), “Sermaye Birikimi ve Kriz”, **Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş**, Ed. Alfredo Saad-Filho, Çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul, s.243-254.

EKLER

Ek Kutu 1: KÂR ORANININ HESAPLANMASINA YÖNELİK AÇIKLAMA

Marksist teoride kâr oranları, kapitalist sistemin krizini ifade eden temel göstergedir. Bu nedenle kâr oranlarının hesaplanması gerek tekil ülkeler bazında, gerekse sanayileşmiş ileri kapitalist ülkelerin örnekleriyle kapitalist sistemin geneli bazında önem taşımaktadır. Ancak kâr oranlarının hesaplanmasına yönelik kullanılan farklı yöntemler ve teorik yaklaşımlar (kavramsal ve ampirik tartışmalar) sonucunda birbiriyle uyumlu olmayan ve ortak bir zaman serisi açısından da serinin uzatılması imkânını sağlamayan çalışmalar bulunmaktadır. Sözkonusu sorunlar, Marksist teori çerçevesinde yapılan çalışmalarda veri olarak keynesyen ulusal hesap sistemi tablolarının kullanılmasına neden olmaktadır. Bu durum ise teori ile uyumlu olmayan, teorinin analizinin yapılmasında sorunlar doğuran bir durum oluşturmaktadır.

Uzun dönem kâr oranlarının hesaplanmasına ve Marksist faktör analizine farklı bakış ve yaklaşım tarzına sahip çalışmaların birbirleriyle tutarlı olmamasının en önemli nedenleri, farklı araştırmalarda temel alınan teorinin farklı çerçevesi, değişmez sermaye yatırımlarının hesaplanmasının farklı yöntemlerinin kullanılması, seçilen sektörlerin farklılıkları, kâr oranının düşmesine neden olarak ele alınan faktörlerin çeşitliliği ve şirketlerin kârlarını düşük göstererek veya kâr payı dağıtmak vb. yöntemlerle vergi yükümlülüklerini azaltmak için beyan ettikleri yanlış verilerin düzeltilmesi amacıyla kullanılan farklı yöntemlerdir (Harman, 2007). Aşağıda kâr oranı üzerine yapılan çalışmalardaki yöntemsel farklılıklar ifade edilecektir.

Kâr oranlarının hesaplanması çalışmalarında temel olarak Robert Brenner, Fred Moseley, Anwar M. Shaik – Ahmet Tonak, Chris Harman, Simon Mohun ve Gérard Duménil - Dominique Lévy'nin araştırmaları kullanılmaktadır (Harman, 2007).

Robert Brenner'ın hesaplamalarında kâr oranları, net kârların net sermaye

stokuna bölünmesiyle gösterilmektedir. Net kâr, net katma değerden çalışanlara yapılan tüm ödemeler ile dolaylı vergiler toplamının çıkarılmasıyla bulunmaktadır. Net katma değer ise gayrisafi katma değerden amortismanlar veya sermaye aşınma miktarının çıkarılmasına eşittir. Net katma değerde tarım, gayrimenkul sektörü ve kamu sektöründe yaratılan katma değer hesaba katılmamıştır. Başka bir tanımla kâr oranı, kâr payının üretim sermaye oranı ile çarpımına eşittir. Burada kâr payı, kârların üretime veya katma değere oranıdır. Üretim sermaye oranı ise üretim veya katma değerinin sermaye stokuna oranıdır. (Brenner, 2006: 345) Brenner, kâr oranlarını hesaplamada sadece ileri kapitalist ülke olan ABD'nin imalat sanayiinin verilerini dikkate almıştır (Harman, 2007). Brenner'ın çalışmalarında kâr oranları imalat sanayi ve diğer sektörlerdeki kâr oranlarının ağırlıklı ortalamasının alınması ile hesaplanmıştır ancak imalat sanayi içerisindeki rekabet, genel kâr oranlarının seyirini belirlemektedir. Brenner, büyüme ile üretkenlik üzerinde durmuştur. Kâr sıkışması teorisi çerçevesinde analizini geliştirmiştir. Kâr oranlarının yükseltilmesinin en önemli yollarından biri çeşitli yollarla (doğrudan ücretlerin düşürülmesi, fiyatların ücretlerden daha yüksek oranda artırılması veya üretimin ücretlerin düşük olduğu alanlara kaydırılması ...vb. yöntemlerle) ücretlerin seviyesinin düşürülmesidir (Moseley, 1990).

Fred Moseley, Brenner'ın kâr oranları üzerine teorisinin Marksist temeli olmadığını; çünkü Brenner'ın kârın kaynağının artı-değer olduğunu ifade etmediğini belirtir. ABD'de imalat sanayiindeki kâr oranlarının düşmesinin nedeni, düşük maliyetli üretimleri sayesinde Batı Almanya ve Japonya'nın rekabet güçlerini geliştirerek düşük fiyatlı aşırı üretilmiş emtiaya neden olmalarıdır (Moseley, 1990).

Moseley ile Shaikh-Tonak kapitalizmin gelişmesinin bir özelliği olarak, 1970'lerde Kidron tarafından açıklanmış olan, ekonomideki "üretken olmayan sektörlerin" payındaki artışa vurgu yapmaktadırlar (Harman, 2007). Bu çerçevede üretken olmayan emek için yapılan harcamalar artı-değerden yapılmakta ve kâr oranını düşürmektedir.

Moseley, Shaikh ve Tonak, kâr oranını üretken olan sektörlerde hesaplamışlar ve onu ekonominin genelini kapsayan kâr oranı ile karşılaştırmışlardır (Harman, 2007).

Moseley, hesaplamalarında ABD'deki ticari işlemlerin 1959'dan 1980'e dek 8,9 milyon dolardan 21 milyon dolara yükseldiğini ve finans sektörünün ise 1,9 milyon dolardan 5,2 milyon dolara yükseldiğini; üretken sektörlerin ise sadece 28 milyon dolardan 40,3 milyon dolara yükseldiğini belirtmiştir (Moseley, 1991: 126). Ancak kendisi üretken ve üretken olmayan emek hesaplamalarında kamu sektörünü ele almadığından hata yapmıştır. Firmalar ve devletler düşen kâr oranlarını yükseltmek amacıyla üretken sektörler için yatırımları daha da kısmışlardır. Moseley'in sözkonusu durumu dikkate almayıp, artmakta olan israfa yönelik diğer harcamaları incelemesi, çalışmalarının eksik yönünü oluşturmuştur (Harman, 2007).

Fred Moseley için 1970'lerdeki yüksek enflasyon ve işsizliğin sebebi olan kâr oranlarının düşüşü, krizlerin ve ekonominin analizi için anahtar değişkendir. Kâr sıkışması teorisini eleştirmekte ve krizin nedenini sadece ücretlerdeki artışa bağlamanın doğru olmadığını ifade etmektedir. Kâr oranlarının üretken ve üretken olmayan emeğin üretimdeki paylarından etkilendiği üzerinde durur. Savaş sonrası ABD'deki kâr oranlarının düşmesinin nedenini, sermayenin organik bileşimindeki yükselişe ve üretken olmayan sermayenin üretimdeki payına bağlamaktadır. Moseley'e göre, kâr oranları Brenner'in analizindeki gibi imalat sanayiindeki rekabete göre değil, üretken olmayan emeğin payının seyrine bağlıdır (Moseley, 1990). Moseley, Shaikh - Tonak, ve Wolff sermayenin organik bileşimindeki yükselişin kâr oranlarını düşüren neden olduğunu belirtmişlerdir (Harman, 2007).

Shaikh ve Tonak'ta kâr oranı, amortisman düşülmeksizin yatırımların brüt sermaye stokuna oranıdır. Oysa bu şekilde, amortismanın bir bölümü yeni makine alımının finansmanında kullanıldığı için, sermayenin bir kısmı iki kez sayılmış olmaktadır (Husson, 2010: 177-178). Ayrıca Shaikh'a göre genel kâr oranı ile faiz oranı arasındaki fark işletmelerin kâr oranıdır ve bu oran sermaye birikiminin temelini oluşturmaktadır. Bu kapsamda ücret artışının baskılanması ve faiz oranlarının düşmesi böylece işletmelerin kâr oranını yükseltmede en önemli unsurlardır (Shaikh, 2010: 52).

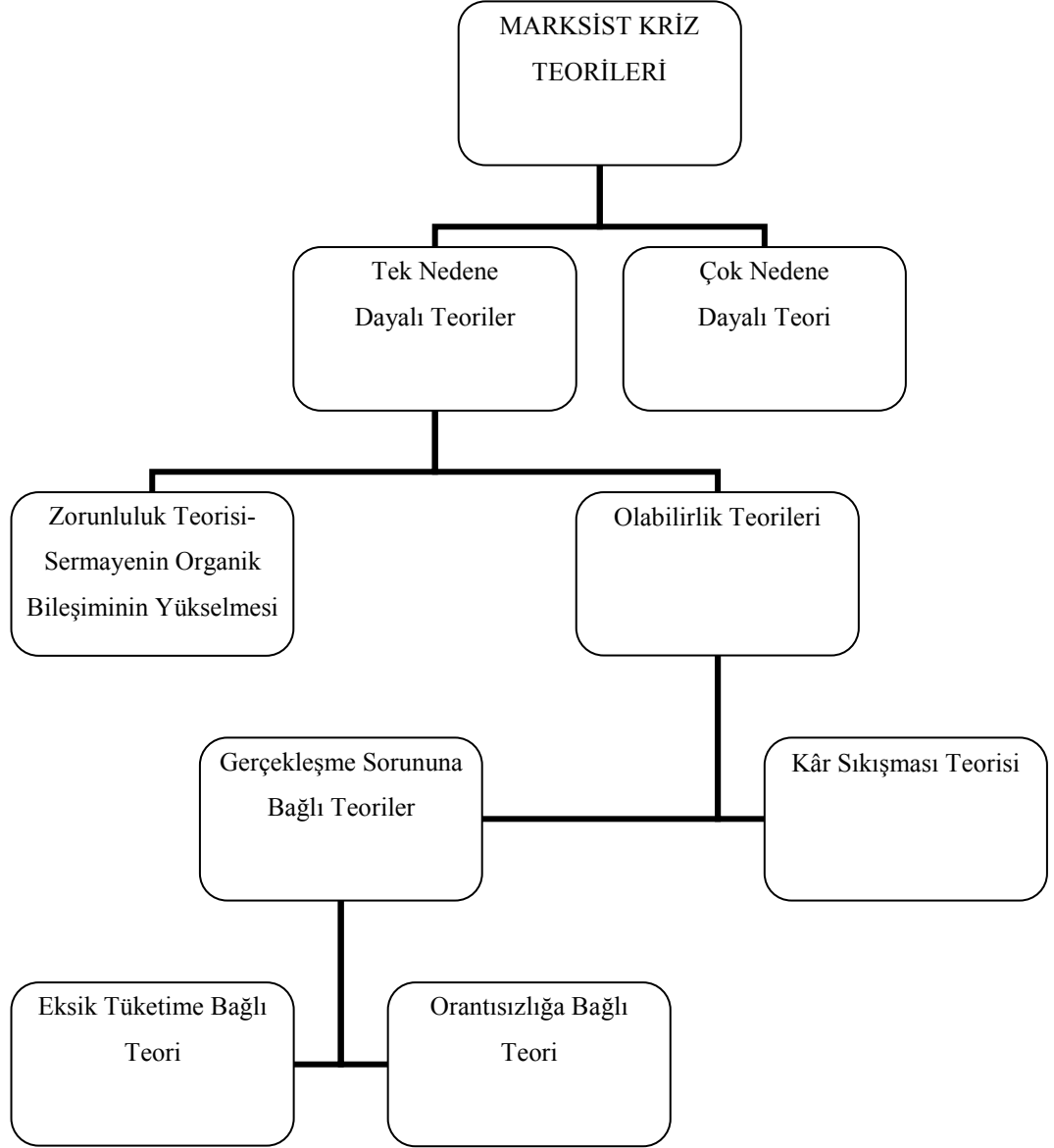
Moseley ve Shaikh-Tonak'ın hesaplamalarında üretken ve üretken olmayan emek kategorileri arasında fark merkezi role sahip olmasına rağmen veri setlerinin

oluşturulmasındaki farklı varsayımları nedeniyle bu çalışmaların sonuçlarını karşılaştırmak zordur. Moseley, serbest meslek sahiplerini hesaplamalarına dahil etmezken, toptan ve perakende ticaretinde çalışanların denetim işlerinde olmayanların yarısının ve hukuk alanında çalışanların, tarım-ormancılık ve balıkçılıkta çalışanların tümünün üretken olduklarını varsayar. Shaikh-Tonak'ın hesaplamalarında bir ölçüde benzer bir metodoloji olmasına rağmen, farklı varsayımlar bulunmaktadır. Shaikh ve Tonak, serbest meslek sahiplerini de hesaplamalarına katarken, toptan ve perakende ticaretinde ve hukuk hizmetleri alanında çalışanları üretken olmayan emek olarak kabul eder. (Mohun, 2006b:349)

Dumenil ve Levy için üretken –üretken olmayan emek sınıflandırması, kapitalist sistemdeki sınıf çatışmasını gösterebilecek tarzda çalışanları yönetici ve büro elemanı olarak ayırmadığından yararlı bir ayırım sunmamaktadır (Mohun, 2006b: 349). Dumenil ve Levy, ABD'deki tüm sektörleri araştırmalarına dahil etmişler ancak kurumsal-kurumsal olmayan, kamu-özel, finans-imalat gibi ayrımları dikkate almışlardır. Kâr oranları hesaplamalarında kamu sektörü ve gayrimenkul alım satımı hesaplamalardan düşürülmüştür. Ayrıca oldukça düşük kâr oranına sahip olan ve diğer sektörlerle göre sermaye yoğun çalışılan ağır sanayi de hesaplamalarda kullanmamışlardır. Kâr oranlarındaki düşmenin nedenleri, düşük seviyedeki çıktı/sabit sermaye oranı ile gösterilen temel sektörlerdeki düşük üretkenlik (reel ücret artışlarındaki düşüşten daha fazla düşmekte olan üretkenlik artışı), sabit sermayenin fiyatlarında görece yüksek artış ve bunlara bağlı olarak düşük kâr payıdır (Dumenil; Levy, 2002). Dumenil ve Levy, Brenner'ı eleştirirler (Moseley, 1990). Buna göre, üretken olmayan emeğin kâr oranını düşürdüğü doğru değildir ve üretken olmayan harcamalar, üretkenliğin denetlenmesini sağlamalarından ötürü, kâr oranını da yükseltebilirler. 1920'ler ve 1940'ların sonları arasındaki kâr oranındaki yükselişi bu şekilde açıklamaktadırlar. (Harman, 2007) Dumenil ve Levy, kâr oranında Shaikh'ın hesaplama yöntemini kullanmışlardır. Kâr oranının artışı engelleyen finans sektörüdür. Finansallaşma, toplam kârın üretken biçimde tekrar yatırılmasını engellemektedir (Husson: 2010: 178, 180-181).

Yukarıda açıklandığı üzere yapılan çalışmalarda temel alınan konulardaki farklılıklara rağmen (üretken emek-üretken olmayan emek ayrımı, imalat sanayi merkezli çalışmalar veya sermaye yoğun çalışan ağır sanayi hesaplamalara konulmadan finans ve finans dışı sektörler ayrımı yapılması vb.), kâr oranlarının 1960'ların sonlarından itibaren düşüşe geçtiği ve sözkonusu dönem öncesi seviyelere ilerleyen yıllarda ulaşamadığı genel olarak kabul görmektedir (Harman, 2007). Kâr oranları 1982 sonrasında ancak geçmiş dönemdeki düşüşün yarısını telafi edecek oranda yükselme gösterebilmiştir. Wolff'a göre kâr oranı 1966-79 döneminde % 5,4 düşmüş ve 1979-1997 döneminde de %3,6 yükselme göstermiştir. Fred Moseley'e göre ise kâr oranları ancak düşüşün %40'ını telafi etmiştir; Duménil ve Lévy'e göre 1997'deki kâr oranı 1948'deki oranın sadece yarısıdır ve 1956-65 arasındaki ortalama değer % 60 ila 75'i seviyesindedir. Sözkonusu küçük çaplı yükselişler, sermaye malları üretilen kurumsal sektördeki fiyat yükselişlerinden kaynaklanmaktadır, dünya çapında sermaye birikiminin ve iktisadî büyümenin kalıcı ve genelleşmiş bir artışına imkân verememiştir (Duménil; Lévy, 2002 ve Husson, 2010: 173).

EK GRAFİK 1 : MARKSİST KRİZ TEORİLERİ

Kaynak: Şema 1.2. (Shaikh, 2005: 180; Katz, 2004: 32 ve Mandel, 2008: 337)'den yararlanılarak çizilmiştir.

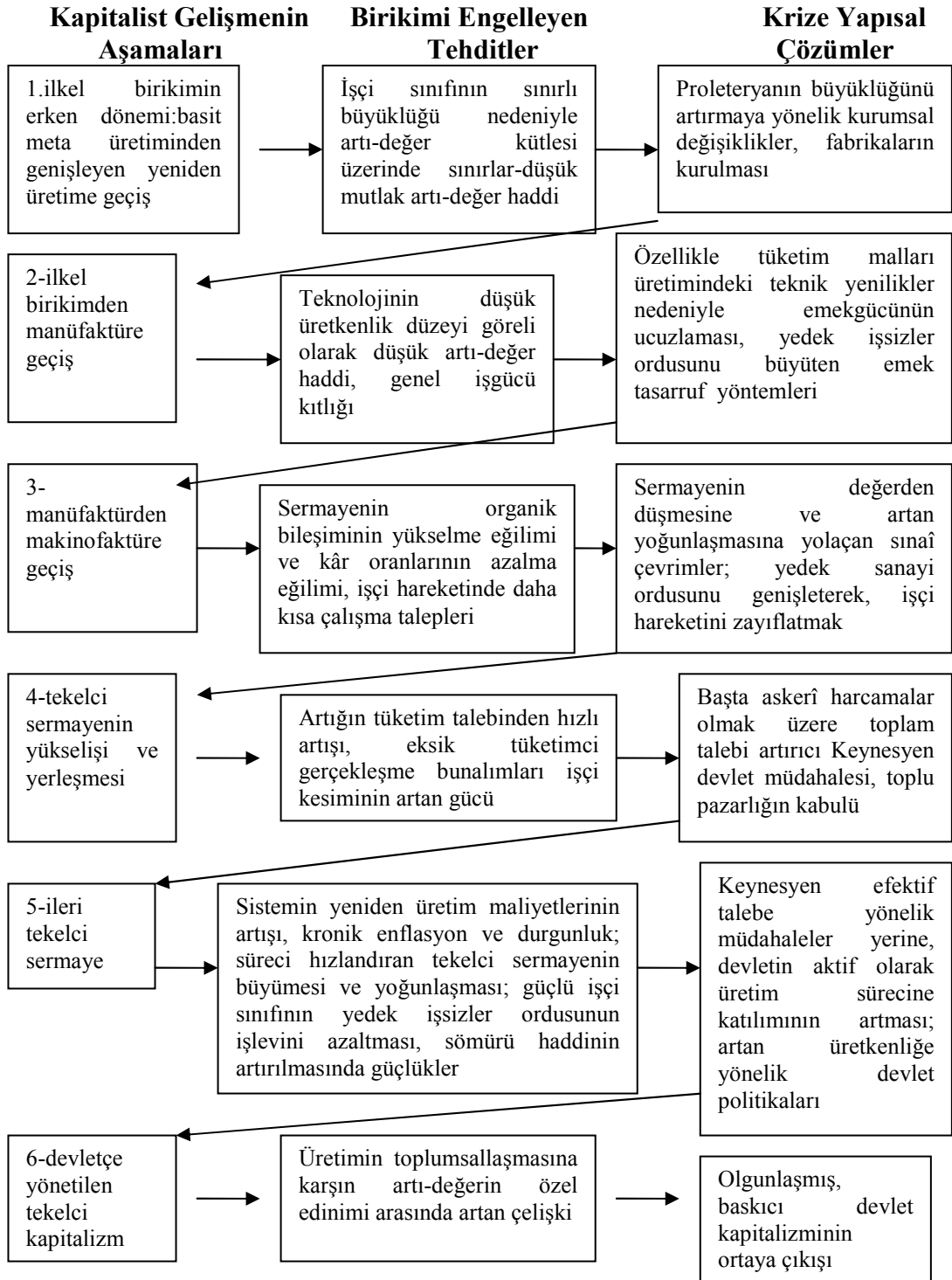
Ek Kutu 2: AŞIRI ÜRETİM- AŞIRI BİRİKİM

Sermaye birikimi krizi, bir aşırı üretim ve aynı zamanda da aşırı değişmez sermaye birikimi krizi demektir. Kriz, değişim değerlerinin aşırı üretimini ifade etmektedir. Bir malı tüketmek için onun değişim değerinin eşdeğerine sahip olmak, yani satın alabilmek gereklidir. Mal sahiplerinin, mallarının değişim değerini gerçekleştirebilecek kadar para-sermayesi olan alıcılara çeşitli nedenlerden ötürü piyasada rastlayamaması, aşırı üretim krizine neden olmaktadır. Kapitalizmin her krizi zorunlu olarak aşırı üretime neden olmaktadır. Sözkonusu olan nispi bir mal bolluğunun pazarda eşdeğerini bulamaması, satılamamasıdır, yani üretim kapasitesindeki gelişmenin, nihai tüketicilerin satınalma gücündeki artışı geçmiş olmasıdır (Mandel, 2008: 322 ve Mandel, 1986: 82).

Diğer yandan beklediği kâr oranının altında bir kâr getireceği için üretime sokulmayan sermaye, aşırı sermaye üretimine (aşırı sermaye birikimine) neden olmaktadır; yani sermaye, dünya çapında sömürü olanaklarına oranla fazla birikmektedir ve sözkonusu durum, krizlerin temelde gelişme dinamiğine işaret etmektedir (Savran, 1988: 48).

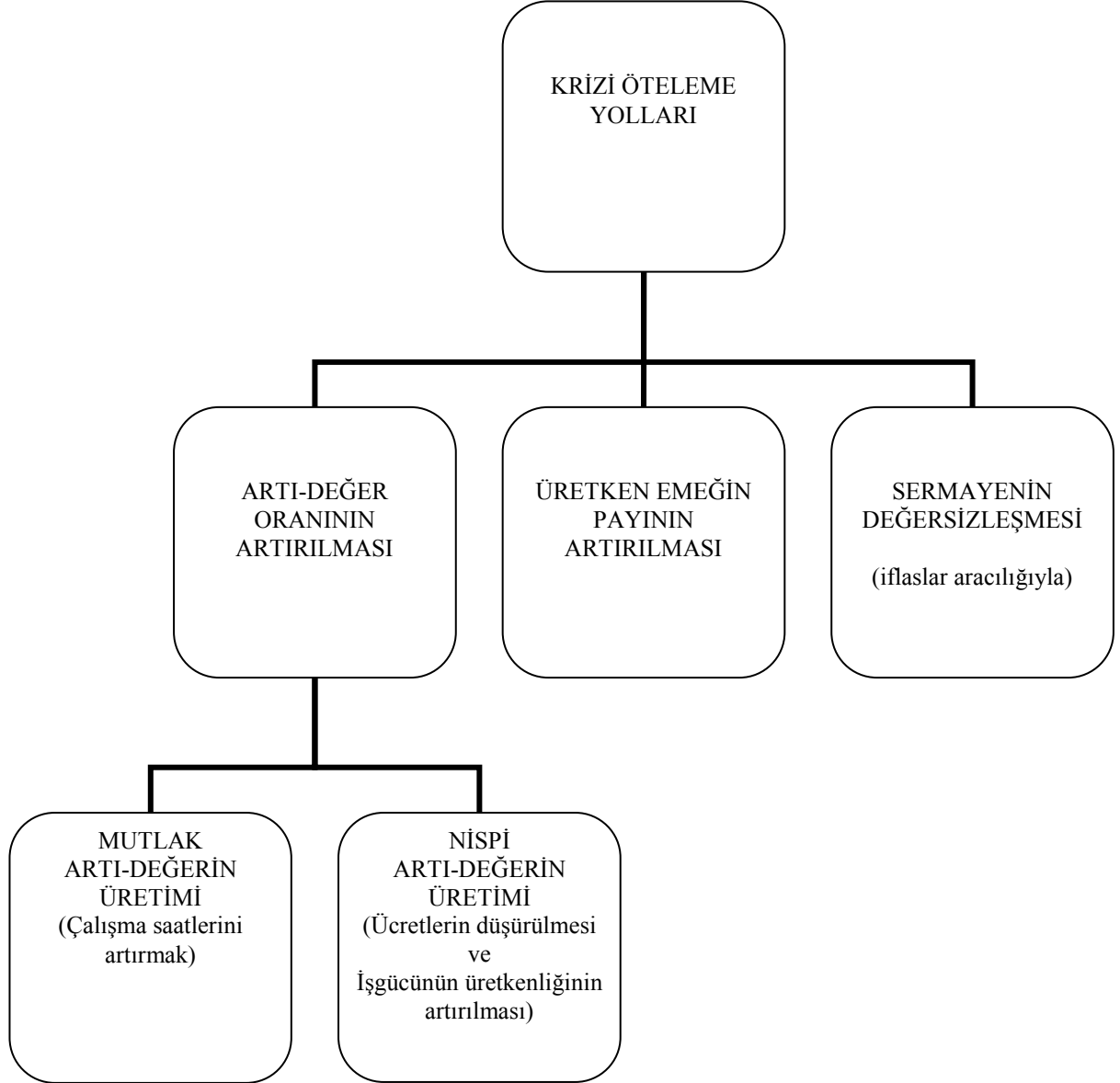
Sermayenin aşırı üretimi, daima emtianın aşırı üretimini de kapsamaktadır. Sermayenin aşırı üretimi, sermayenin aşırı birikimidir (Marx, 2003b [1894]: 222). Bu nedenlerle krizlerde “aşırı üretim” kavramı, farklı Marksist kriz teorilerinin üstünde, bir üst kavramdır. Sermayenin yani üretim araçlarının sözkonusu aşırı üretimi mutlak bir aşırı üretim değildir. Sözkonusu olan üretim araçlarının sermaye olarak kullanılması ve böylece bir değer genişlemesini içermesi, artan kitleye oranla ek bir değer üretmesi ölçüsünde, üretim araçlarının aşırı üretimidir. Aşırı sermaye üretimi, emeğin belli bir derecede sömürülmesi için gerekli üretim araçlarının aşırı üretimidir (Marx, 2003b [1894]: 226).

**EK ŞEMA 1: BİRİKİM KRİZLERİNİN YAPISAL ÇÖZÜMLERİNİN
TARİHSEL ÇERÇEVESİ**

Kaynak: (Wright, 1988: 211)

Ek Grafik 2: Krizin Ötelenmesinin Yöntemleri

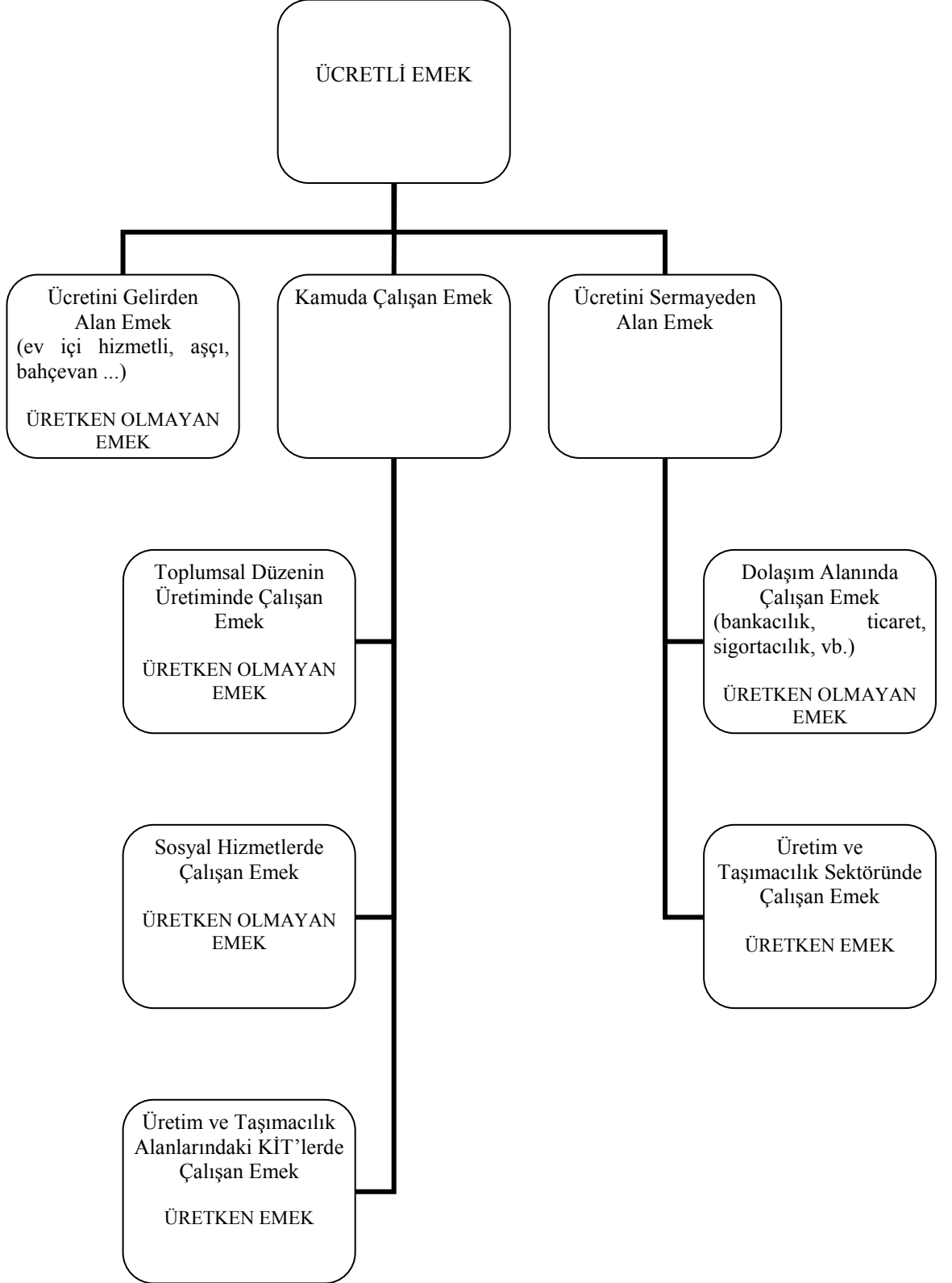

Kaynak: Şema 1.3. (Moseley, 2006: 264)'ten yararlanılarak çizilmiştir.

Ek Kutu 3. Azgelişmiş ve Gelişmiş Ülkeler Üzerine Teorik Açıklama

20. yüzyılda 1950’li yıllara dek azgelişmiş ülkeler, gerçek anlamda sömürgeler ve yarı sömürge ülkeler olarak iki alt gruba ayrılmıştır. İki grup arasındaki fark, sosyoekonomik yapılarından değil; daha çok egemenliğin siyasi biçimiyle ilişkilidir. Sömürge ülkelerde, devlet iktidarının doğrudan kullanımı emperyalist güçlerce gerçekleşmekte iken, yarı-sömürge ülkelerde ise devlet gücünün kullanımı yerli egemen sınıfların elinde olmuştur. 1950’li yıllar itibariyle sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki kurtuluş hareketleri nedeniyle eski sömürgeler şekli-siyasi bağımsızlıklarına kavuşmuşlar ve 1963’e doğru azgelişmiş ülkelerin birkaç istisna dışında tümü yarı-sömürge ülkeler kategorisine girmiştir. 1980’lerin ortasında ise azgelişmiş ülkelerin bazıları, emperyalizm ile bağımlılık ve mali egemenlik ilişkileri devam ederken, sosyoekonomik açıdan sanayileşmenin bir ilk evresini geçmiş durumdadırlar. Bu nedenle azgelişmiş ülkeler gerçek anlamda yarı-sömürge ülkeler ile yarı-sanayileşmiş egemenlik altındaki ülkeler olarak iki gruba ayrılmışlardır. Yarı-sanayileşmiş egemenlik altındaki ülkelerin özellikle ağır sanayi dünya pazarında önemli bir yer işgal etmekte iken, bankaları da metropol ülke bankalarını öz sermaye bakımından geride bırakmaktadır (Mandel, 1995a: 55, 58-59, 65-66, 74). Dolayısıyla eşitsiz-bileşik gelişme çerçevesinde ülkelerin tarihsel gelişimi değişim süreci içindedir.

Ek Grafik 3: Üretken ve Üretken Olmayan Emek Sınıflandırması

Kaynak: (Savran; Tonak, 1999: 147)

Ek Tablo 1: ABD’de Sınâî Çevrimler (1854-2001)

Sınâî Çevrimlerin Tarihleri			Sınâî Çevrim Süresi (Ay olarak)			
Tepe Noktası	Bitiş Tarihi		Daralma	Genişleme	Sınâî Çevrim	
			Tepe Noktasından Bitişe Dek	Önceki Tepe Noktasından Bitişe Dek	Takip eden çevrimlerin sonları arasındaki süre	Önceki Çevrim ile sonraki çevrim arasındaki süre
		Aralık 1854	--	--	--	--
Haziran 1857		Aralık 1858	18	30	48	--
Ekim 1860		Haziran 1861	8	22	30	40
Nisan 1865		Aralık 1867	32	46	78	54
Haziran 1869		Aralık 1870	18	18	36	50
Ekim 1873		Mart 1879	65	34	99	52
Mart 1882		Mayıs 1885	38	36	74	101
Mart 1887		Nisan 1888	13	22	35	60
Temmuz 1890		Mayıs 1891	10	27	37	40
Ocak 1893		Haziran 1894	17	20	37	30
Aralık 1895		Haziran 1897	18	18	36	35
Haziran 1899		Aralık 1900	18	24	42	42
Eylül 1902		Ağustos 1904	23	21	44	39
Mayıs 1907		Haziran 1908	13	33	46	56
Ocak 1910		Ocak 1912	24	19	43	32
Ocak 1913		Aralık 1914	23	12	35	36
Ağustos 1918		Mart 1919	7	44	51	67
Ocak 1920		Temmuz 1921	18	10	28	17
Mayıs 1923		Temmuz 1924	14	22	36	40
Ekim 1926		Kasım 1927	13	27	40	41
Ağustos 1929		Mart 1933	43	21	64	34
Mayıs 1937		Haziran 1938	13	50	63	93
Şubat 1945		Ekim 1945	8	80	88	93
Kasım 1948		Ekim 1949	11	37	48	45
Temmuz 1953		Mayıs 1954	10	45	55	56
Ağustos 1957		Nisan 1958	8	39	47	49
Nisan 1960		Şubat 1961	10	24	34	32
Aralık 1969		Kasım 1970	11	106	117	116
Kasım 1973		Mart 1975	16	36	52	47
Ocak 1980		Temmuz 1980	6	58	64	74
Temmuz 1981		Kasım 1982	16	12	28	18
Temmuz 1990		Mart 1991	8	92	100	108
Mart 2001		Kasım 2001	8	120	128	128
Aralık 2007				73		81
Tüm Sınâî Çevrimlerin Ortalaması:						
1854-2001	(32 Çevrim)		17	38	55	56*
1854-1919	(16 Çevrim)		22	27	48	49**
1919-1945	(6 Çevrim)		18	35	53	53
1945-2001	(10 Çevrim)		10	57	67	67
* 31 Çevrim						
** 15 çevrim						

Kaynak: (NBER, 2008)

Ek Tablo 2.: Sınaî Üretimin Yıllık Büyüme Hızı (1827-2001)

Ülke	Yıllar	%
İngiltere	1827-1847	3.2
	1848-1875	4.5
	1876-1893	1.2
	1894-1913	2.2
	1914-1938	2.0
	1939-1967	3.0
	1971-2001	2.4
Almanya	1850-1874	4.5
	1875-1892	2.5
	1893-1913	4.3
	1914-1938	2.2
	1939-1967	3.9
	1971-2001	2.4
ABD	1849-1873	5.4
	1874-1893	4.9
	1894-1913	5.9
	1914-1938	2.0
	1939-1967	5.2
	1971-2001	3.2

Kaynak: 1967 yılına dek veriler çeşitli kaynaklarda aktaran (Mandel, 1986: 13), 1967 sonrası için (UNSTATS: 2009b)

Ek Tablo 3.: Toplam Ekonomi için Emekgücünün Üretkenliği (GSYİH/İşçi Sayısı - Yıllık Ortalama % Değişim)

	1960- 69	1969-79	1979-89	1990-2000
ABD	2.3	1.2	1.3	1.7
Japonya	8.6	3.7	3.0	1.0
Almanya	4.2	2.5	1.3	2.5
AB 12	5.1	2.9	1.8	2.7
G-7	4.8 (1960-1973)	2.9 (1973-1979)	2.6	-

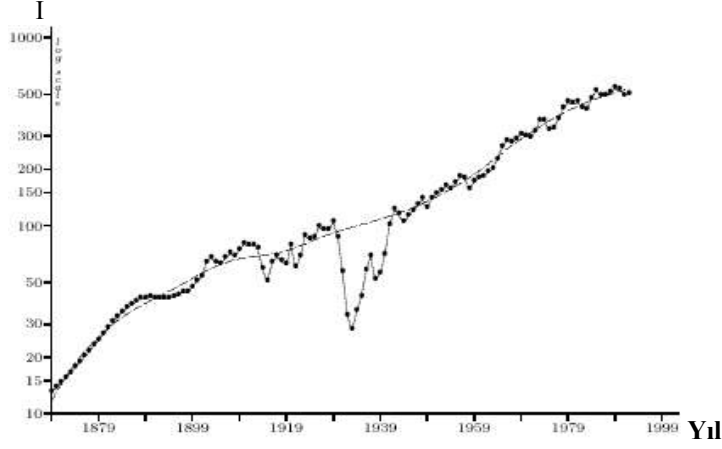
Kaynak: Çeşitli kaynaklardan aktaran (Brenner, 2006: 240)

Ek Tablo 4.: Kişi Başına Reel Ücret Artışları (Toplam Ekonomi, Yıllık Ortalama Değişim- %)

	1960-69	1969-79	1979-90	1990-95	1995-2000
ABD	2.7	1.0	0.8	0.6	0.6
Japonya	7.5	3.9	1.7	0.9	0.3
Almanya	5.7	3.0	0.8	3.0	1.6
AB (12 ülke)	5.8	3.2	0.6	1.2	0.8

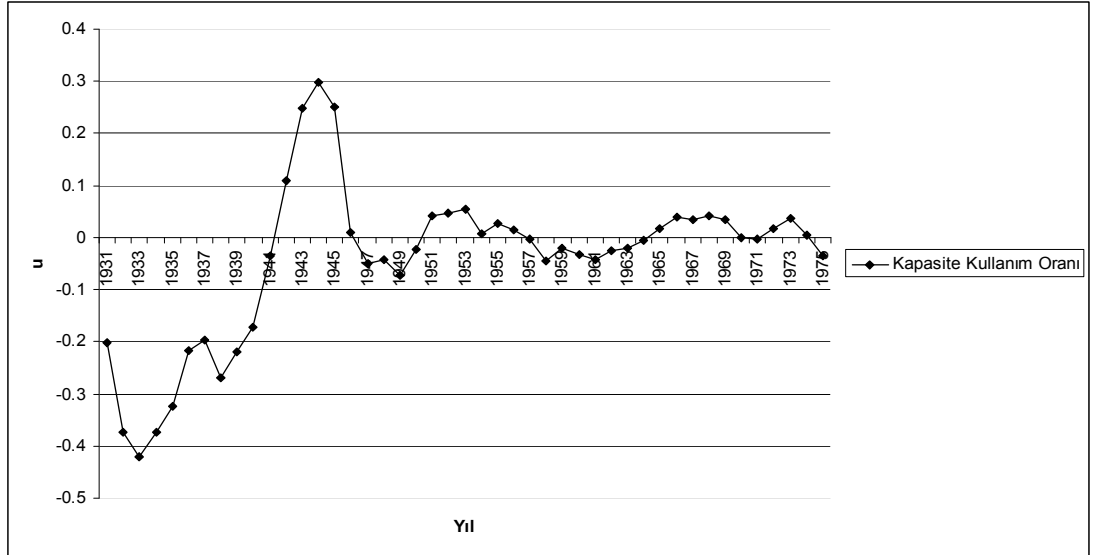
Kaynak: Çeşitli kaynaklardan aktaran (Brenner, 2006: 240).

Ek Grafik 4: ABD’de Toplam Gayri Safi Reel Yatırımlar (1987 fiyatlarıyla- \$)

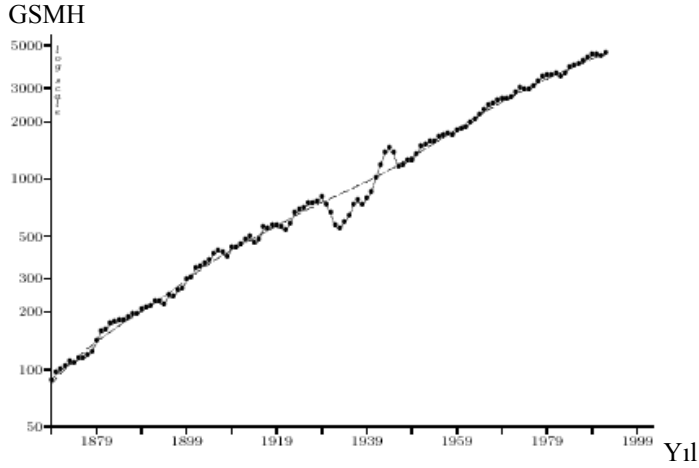
Kaynak: (Dumenil; Levy, 1994: 15)

Ek Grafik 5: ABD’de Kapasite Kullanım Oranları

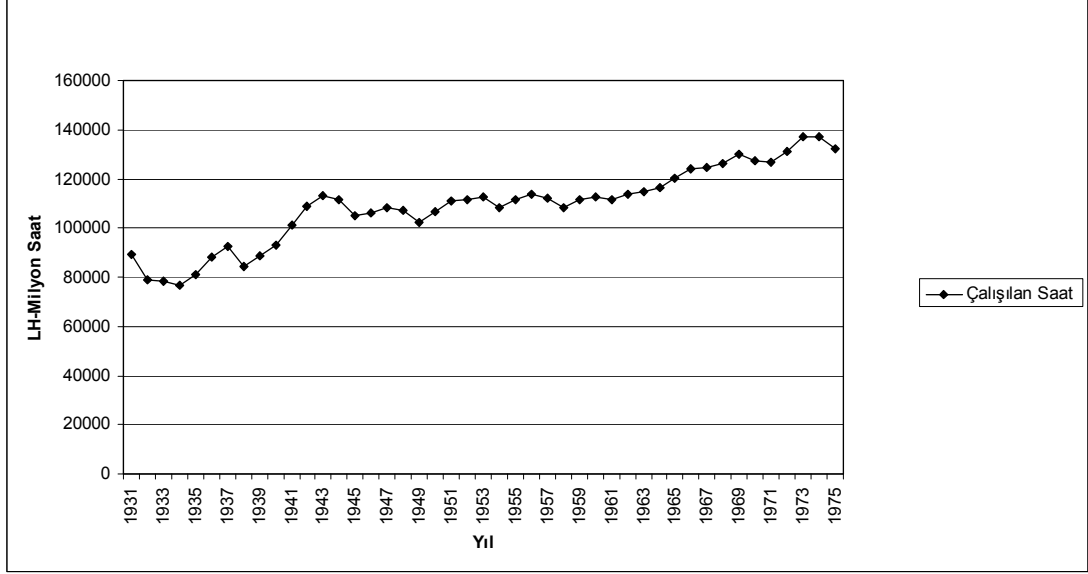
Kaynak: (Dumenil; Levy, 1993:356-357)

Ek Grafik 6: ABD’de GSMH (1987 fiyatlarıyla- \$)

Kaynak: (Dumenil; Levy, 1994: 13)

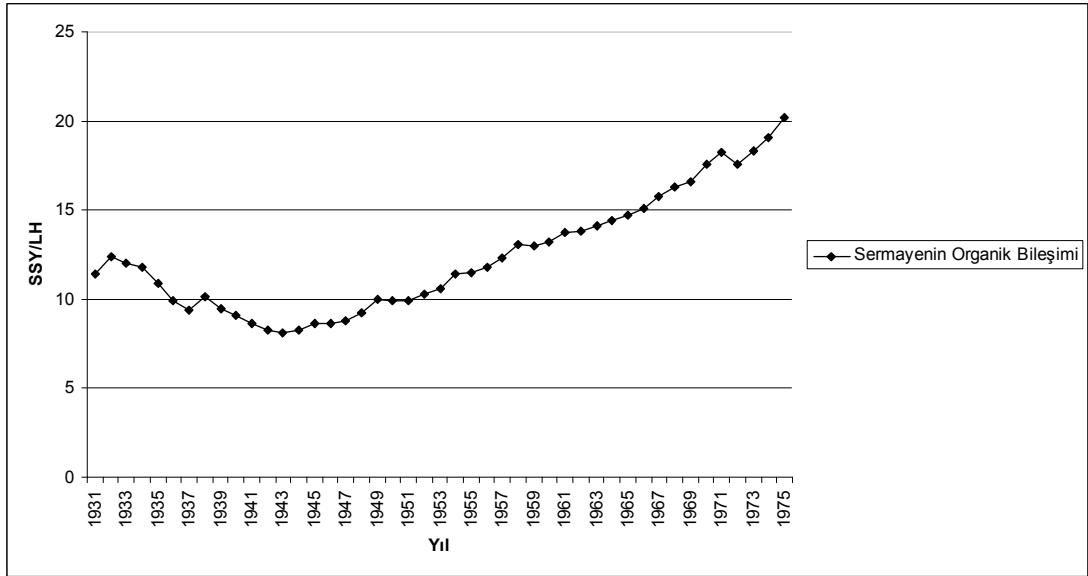
Ek Grafik 7: ABD’de Yıllık Toplam Çalışma Saatleri*

Kaynak: (Dumenil; Levy, 1993:356-357)

*Kamu ve özel sektördeki işçi ve serbest meslek sahiplerinin tam ve yarı zamanlı yıllık toplam çalıştığı saat.

Ek Grafik 8: ABD’de Sermayenin Organik Bileşimi *

Kaynak: (Dumenil; Levy, 1993:359-360)

*1982 fiyatlarıyla net sabit sermaye stoku/yıllık çalışılan saat toplamı

Ek Tablo 5: 1970-2000 Döneminde Yaşanan Savaşlarının Listesi

1961-1974	Angola-Portekiz Savaşı – İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1963-1972	Birinci Güney Sudan Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1964-1975	Mozambik-Portekiz Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1965-1975	Vietnam Savaşı Faz 2 - Ülkelerarası Savaş
1966-1971	Çad İsyanı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1967-1980	Üçüncü Birmanya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1967-1970	Bafra Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1968-1973	İkinci Laotian Savaşı Faz 2 - Ülkelerarası Savaş
1968-1971	Dhofar İsyanı Faz 1 - Devlet Dışı Aktörler Arası Savaş
1969-1970	Üçüncü Irak- Kürt Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1969-1970	Mısır-İsrail Savaşı – Ülkelerarası Savaş
1970-1971	Naxalite İsyanı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1970-1971	Komünist Koalisyonu - Ülkelerarası Savaş
1970	Kara Eylül Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1970-1971	İkinci Guatemala Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1971	Pakistan-Bengal Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1971	Birinci Sri Lanka-JVP Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1971-1975	Khmer Rouge Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1971	Bangladeş Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1971-1991	İngiltere -IRA - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1972-1981	Birinci Filipin-Moro Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1972-1973	Komünist Ayaklanma - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1972-1974	Eritre Savaşı- İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1972	Birinci Burundi Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1972-1992	Filipinler-NPA Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1972-1979	Rodezya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1973-1977	Baluchi Ayrılıkçıların Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1973	Şili Darbesi - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1973	Yom Kippur Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1973-1975	Dhofar İsyanı Faz 2 - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1974-1975	Dördüncü Irak- Kürt Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1974	Türkiye- Kıbrıs Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1974-1975	Angola Gerilla Savaşı - Devlet Dışı Aktörler Arası Savaş
1975-1978	Eritre Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1975-1977	Arjantin İç Savaşı- İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1975-1976	İkinci Lübnan savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1975	Doğu Timor Savaşı Faz 1 - Devlet Dışı Aktörler Arası Savaş
1975-1976	Doğu Timor Savaşı Faz 1 – İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1975-1988	Namibya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş

1975-1976	Angola Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1975-1983	Batı Sahara Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1976-1978	İkinci Batı Papua Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1976-1979	Üçüncü Laotian Savaşı- İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1976-1991	Angola Kontrol Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1976-1977	İkinci Ogaden Savaşı Faz 1 – İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1976-1979	Doğu Timor Savaşı Faz 3 - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1977-1978	İkinci Ogaden Savaşı Faz 2 - Ülkelerarası Savaş
1977-1979	Vietnam-Kamboçya Sınır Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1978	Üçüncü Lübnan Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1978-1980	İkinci Ogaden Savaşı Faz 3 - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1978-1984	Üçüncü Guatemala Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1978	Saur Devrimi - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1978	Dördüncü DRC (Shaba) - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1978-1980	Birinci Afgan Mücahitlerin Ayaklanması - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1978-1979	İran Devrimi – İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1978-1979	Sandinista İsyanı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1978-1979	Uganda-Tanzanya Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1979-1989	Khmer Ayaklanması - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1979-1984	Anti-Humeyni Koalisyonu Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1979	Çin-Vietnam Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1979-1992	El Salvador Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1979-1992	Mozambik Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1980-1981	İspanya -ETA - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1980-1989	SSCB’de- Devlet Dışı Aktörler Arası Savaş
1980-1984	İkinci Chad (Habre Başkaldırı) Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1980-1988	İran-İrak Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1980-1986	İkinci Uganda Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1980-1981	Nijerya-Müslüman Savaşı- İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1981-1982	Hama Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1982	Tigrean ve 1982-1991 Eritre Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1982-1992	Shining Path Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1982-1990	Kontra savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1982	Falkland Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1982	Lübnan Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1983	ABD- Grenada -Ülkelerarası Savaş
1983-1987	Matabeleland Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1983-1988	Dördüncü Birmanya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1983-1984	Dördüncü Lübnan İç Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1983-2002	Birinci Sri Lanka Tamil Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş

1983-2005	İkinci Güney Sudan Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1984	Hint Golden Temple Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1984-1986	Birinci Türkiye- PKK Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1985-1988	Beşinci Irak-Kürt Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1986	Güney Yemen Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1986-1987	Kutsal Ruh Hareketi Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1986-1987	Aouzou Şeridi Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1987	Çin-Vietnam Sınır Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1987	İspanya-ETA - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1987-1989	İkinci Sri Lanka-JVP Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1987-1994	Inkatha-ANC Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1988	Beşinci Birmanya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1988-1991	Birinci Somali Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1989	ABD-Panama - Ülkelerarası Savaş
1989-1990	Beşinci Lübnan Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1989-2001	İkinci Afgan Mücahitlerin Ayaklanması - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1989-1990	Üçüncü Chad (Deby Coup) Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1989-1991	Birinci Aceh Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1989-1992	Bougainville Secession Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1989- ...	Sekizinci Kolombiya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1989-1991	Birinci Kamboçya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1989	Romanya Savaşı- İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1989-1990	Birinci Liberya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1990-1991	Körfez Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1990-2005	Keşmir İsyancılar Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991	Şii-Kürt Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1996	Birinci Sierra Leone Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1992	Hırvat Kurtuluş Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1992	İspanya-ETA - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1999	İkinci Türkiye- PKK Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1992	Birinci Irak'ta PKK - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1992	SPLA Division (Dinka-Nuer) Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1992	Jukun-Tiv Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1997	İkinci Somali Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1992	Gürcistan Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1993	Karabağ Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1991-1992	Dniestrian Kurtuluş Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1992-1999	Cezayir İslam Cephesi Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1992	Bosna Bağımsızlık Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1992-1997	Tacikistan Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş

1992-1995	Bosna- Sırp İsyanı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1992-1995	İkinci Liberya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1992-1994	Angola Şehir Savaşları - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1993-1997	İkinci Kamboçya İç Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1993-1994	Azeri-Ermeni Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1993-1994	Abhazya İsyanı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1993-1998	İkinci Burundi Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1994	Güney Yemen Savaşı- İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1994	İkinci Ruanda Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1994-1996	Birinci Çeçenistan Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1994-1995	Irak Kürt - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1995	Cenepa Vadisi Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1995	Hırvatistan-Sırbistan Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1996	Üçüncü Liberya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1996	Altıncı Irak-Kürt Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1996-1997	Beşinci DRC Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1997-1998	Üçüncü Ruanda Savaş - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1997	İkinci Irak'ta PKK - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1997	Birinci Kongo Brazzaville Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1998	İngiltere -IRA - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1998-2000	İkinci Sierra Leone Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1998-1999	Kosova Kurtuluş Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1998-2000	Badme Sınır Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1998-1999	Gine-Bissau Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1998-2002	Afrika Dünya Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1998-2000	Dördüncü Chad (Togoimi Başkaldırı) Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1998-2002	Üçüncü Angola Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1998-1999	Kongo İkinci (Brazzaville) Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1999-2000	Moluccas Mezhepsel Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1999	Kosova Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1999-2000	Birinci Nijerya Hıristiyan-Müslüman Savaş - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1999-2002	İkinci Aceh Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1999	Kargil Savaşı - Ülkelerarası Savaş
1999	Oromo Kurtuluş Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
1999-2005	Hema-Lendu Savaşı - Devlet Dışı Aktörler Arası Savaş
1999-2003	İkinci Çeçenistan Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
2000-2001	İkinci Filipin-Moro Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
2000-2001	Gine Savaşı - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş
2000-2003	Al Aksa İntifadası - İç Savaş + Dış Kaynaklı Savaş

Kaynak: Liste (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)'den yararlanılarak oluşturulmuştur.

Ek Tablo 6: Dünya GSYİH'si İçinde Payı En Yüksek 20 Ülke (1997 yılı - %)

Ülkeler	Dünya GSYİH Payı
ABD	20.5
Çin	11.3
Japonya	8.1
Hindistan	5.0
Almanya	4.5
Fransa	3.4
Büyük Britanya	3.3
İtalya	3.1
Brezilya	2.7
Endonezya	2.3
Rusya	2.1
Güney Kore	1.9
Kanada	1.8
İspanya	1.7
Meksika	1.6
Türkiye	1.6
Tayland	1.3
Avustralya	1.1
Arjantin	1.0
Tayvan	1.0
Toplam	80

Kaynak: Maddison, 1999: 21

Ek Tablo 7: Ülkelerin Kronolojik Savaş Dönemleri ve Savaşların Türleri

Ülke	Savaş Tarihleri	Savaşın Türü*
ABD	1964-1973	2
	1965-1973	1
	1983	1
	1989	1
	1991	1
Afganistan	1975-2000	2
	1979	1
Angola	1975-1994	2
	1975-2000	1
	1996-1998	2
Arjantin	1974-1977	1
	1982	1
Avustralya	1965-1972	1
Azerbeycan	1991-1995	2
Bangladeş	1971	1
	1975-1992	2
Biafra Cumh.	1970	2
Birleşik Arab Emirlikleri	1991	1
Bosna Hersek	1992-1995	2
Burkina Faso	1985	1
	1987	2
Burundi	1972	2

	1988	2
	1991-2000	2
Büyük Britanya	1971-1991	2
	1982	1
	1998	2
Çad	1966-1972	2
	1976-2000	2
	1983	1
	1987	1
Cezayir	1975-1979	2
	1991-2000	2
Cibuti	1999	2
Çin Halk Cumh.	1983-1984	1
	1986-1988	1
Comoros	1989	2
	1997	1
Dağlık Karabağ Cumh.	1992-1994	2
Ekvator	1995	2
Ekvator Ginesi	1979	2
El Salvador	1972	2
	1979-1992	2
Endonezya	1975-1989	2
	1976-1978	1
	1990-1992	1
	1997-2000	1
Eritre	1972-1974	2
	1997	2
	1998-2000	1
	1999	2
Ermenistan	1990-1991	1
	1991-1994	2
Eski Etiyopya	1970-1991	1
	1974-1992	2
Etiyopya	1994-1996	1
	1994-1996	2
	1998-2000	1
	1998-2000	2
Fas	1971	2
	1975-1983	2
	1991	1
Filipinler	1966-1973	1
	1970-1990	2
	1993-2000	2
Fransa	1983-1988	2
	1991	1
	1992	2
Gambia	1981	2
Gana	1981	2
	1983	2

Grenada	1983	1
Guatemala	1966-1995	2
Guinea	2000	2
Guinea-Bissau	1998-1999	2
Güney Afrika	1970-1988	1
	1975-1989	2
Güney Kore	1965-1973	1
Güney Yemen	1986	2
Gürcistan	1991-1994	2
	1992-1993	1
Haiti	1989	2
	1991	2
Hindistan	1970-1971	2
	1971	1
	1978-2000	2
	1984	1
	1987	1
	1989-2000	1
Irak	1970	2
	1973	1
	1973-1996	2
	1980-1988	1
	1990-1991	1
İran	1974-1975	2
	1978-1979	2
	1979-1988	1
	1981-1982	2
	1985-1988	2
	1990-1993	2
	1996-1997	2
	1999-2000	2
İspanya	1980-1981	2
	1987	1
	1991-1992	2
İsrail	1969-2000	1
	1976-1988	2
İtalya	1991	1
	1992	2
Kamboçya	1970-1998	1
	1970-1975	2
	1978-1991	2
Kamerun	1984	2
	1996	2
Kanada	1991	1
Katar	1991	1
Kenya	1982	2
Kıbrıs	1974	1
Kolombiya	1970-2000	2
Kongo	1977-1978	2

	1993-1994	2
	1996-2000	1
	1996-1997	2
Kuba	1975-1991	2
	1977-1978	1
Kuzey Yemen	1970	2
	1972	2
	1978-1979	2
	1980-1982	1
Laos	1970-1973	2
	1986-1988	1
	1989-1990	2
Lesotho	1998	2
Liberya	1980	2
	1989-1990	2
	1992-1996	2
	2000	2
Libya	1978-1979	1
	1982-1988	2
Lübnan	1975-1990	1
	1975-1976	2
	1982-1986	2
	1989-1990	2
Madagaskar	1971	2
Malezya	1974-1975	2
	1981	2
Mali	1985	1
	1990	2
	1994	2
Meksika	1994	2
	1996	2
Mısır	1969-1970	1
	1970	2
	1973	1
	1973	2
	1991	1
	1992-1998	2
Moldova	1992	2
Moritanya	1975-1979	2
Mozambik	1979-1992	2
Myanmar	1968-2000	2
Nepal	1996-2000	2
Nijerya	1967-1970	2
	1980-1981	2
	1984	2
	1990-1992	2
	1994	2
	1996-1997	2
Nikaragua	1978-1990	2

Orta Afrika Cumh	1996-1997	2
Özbekistan	1999-2000	2
Pakistan	1971	1
	1971	2
	1973-1977	2
	1984	1
	1987	1
	1989-1992	1
	1990	2
	1994-1996	2
	1996-2000	1
Panama	1989	2
	1989	1
Papua Yeni Gine	1989-1990	2
	1992-1996	2
Paraguay	1989	2
Peru	1982-1999	2
Portekiz	1961-1975	2
Romanya	1989	2
Ruanda	1990-1994	2
	1997-2000	2
Rusya (Sovyetler Birliği)	1979	1
	1979-1990	2
Rusya	1991	2
	1993-1996	2
	1999-2000	2
Senegal	1990	2
	1992-1993	2
	1995	2
	1997-1998	2
	2000	2
Sierra Leone	1991-2000	2
Şili	1973	2
Sırbistan	1992-1995	2
	1998-1999	2
Somali	1973	1
	1976-1978	2
	1977-1978	1
	1982-1997	2
	1983	1
	1987	1
Sri Lanka	1971	2
	1983	2
	1987-1990	2
Sudan	1963-1972	2
	1976	2
	1983-2000	2
Sudi Arabistan	1973	1
	1979	2

	1991	1
Surinam	1986-1988	2
Suriye	1970	2
	1973	1
	1976-1988	2
	1982	1
	1991	1
Tacikistan	1992-1998	2
Tanzanya	1978-1979	1
	1978	2
	1985-1992	2
Tayland	1967-1973	1
	1970-1982	2
	1977-1978	1
	1986-1988	1
Togo	1986	2
	1991	2
Trinidad ve Tobago	1990-1994	2
Tunus	1980	2
Türkiye	1974	1
	1984-2000	2
Uganda	1971-1972	2
	1974	2
	1978-1979	1
	1978-1992	2
	1994-2000	2
Umman	1972-1975	2
	1991	1
Ürdün	1970	2
	1973	1
Venezuela	1982	2
	1992	2
Vietnam	1965-1979	1
	1965-1975	2
	1978-1989	2
	1987	1
Yemen	1994	2
Yugoslavya	1991-1992	2
Zimbabve	1972-1979	2
	1984-1992	2

Kaynak: Liste (Sarkees; Wayman, 2010) ve (Gleditsch, vd., 2009)'den yararlanılarak oluşturulmuştur.

*Savaş türleri: 1 ülkeler arası savaşları, 2 diğer savaşları göstermektedir.

EK KUTU 4: Tablo 3.6'nın Oluşturulma Örneği

Tablo 3.6'nın oluşturulmasında örnek olarak Azerbaycan'daki 1991-1995 yılları arasındaki iç savaş+dış savaş analiz edilmiştir.

Ek Tablo 8: Azerbaycan'da İmalat Sanayiinin Katma Değerinin Değişim Oranları (1991-1995 Yılları, %)

	1991	1992	1993	1994	1995
İmalat Sanayiinin Katma Değeri	-7,67	-23,45	-3,78	-49,78	9,00
Savaş Yıllarının Geometrik Ortalaması	-17,93				

Kaynak: (UNSTATS: 2009 b)

Yukarıdaki **Ek Tablo 8'e** göre savaş yıllarının ortalaması $-17,93$ 'tür ve bu durum savaş yıllarında imalat sanayiindeki katma değer negatif olduğunu göstermektedir. Bu durumda ele alınan örnek, **Tablo 3.6'da** az gelişmiş ülkeler arasında düşme seyirindeki uzun süreli iç savaş+dış savaş olarak işlenmiştir.

EK KUTU 5: Tablo 3.7'nin Oluşturulma Örneği

Tablo 3.7'nin oluşturulmasında örnek olarak az gelişmiş bir ülke olan Nijerya'daki 1990-1992 yılları arasında yaşanmış olan iç savaş+dış savaşta GSYİH'nin seyri analiz edilmiştir.

Ek Tablo 9: Nijerya'da GSYİH Değişim Oranları (1990-1992 Yılları, %)

	1990	1991	1992
GSYİH	13,05	-0,75	2,36
Savaş Yıllarının Geometrik Ortalaması	4,72		

Kaynak: (UNSTATS: 2009 b)

Ek Tablo 9'a göre savaş yıllarının GSYİH ortalaması 4,72'dir. Bu nedenle ele alınan örnek, **Tablo 3.7**'de az gelişmiş ülkeler arasında yükselme seyrindeki uzun süreli iç savaş+dış savaş olarak işlenmiştir.

EK KUTU 6: Tablo 3.9'un Oluşturulma Örneği

Tablo 3.9'un oluşturulması için örnek olarak Kongo'daki 1977-1978 yılları arasındaki iç savaş+dış savaş analiz edilecektir.

Ek Tablo 10: Kongo'da İmalat Sanayi Katma Değer Verileri (1975-1979 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, Kongo Frankı *1000)

	1975	1976	1977	1978	1979
İmalat Sanayinin Katma Değeri	26,861,811,	28,504,820	26,973,201	26,960,670	25,440,190
Savaş Yıllarının Ortalaması			26,966,936		

Kaynak: (UNSTATS: 2009 a)

Yukarıdaki **Ek Tablo 10**'da savaş öncesinde yükselme seyri, savaş sırasında düşmekte ve savaşın sonrasında da düşme devam etmektedir. Bu nedenle **Tablo 3.9**'da az gelişmiş bir ülke olan Kongo'daki iç savaş+dış savaş örneği ydd olarak işlenmiştir.

EK KUTU 7: Tablo 3.10'un Oluşturulma Örneği

Tablo 3.10'un oluşturulması için örnek olarak Senegal'deki 1992-1993 yılları arasındaki iç savaş+dış savaş analiz edilecektir.

Ek Tablo 11: Senegal'deki İmalat Sanayi Katma Değer Verileri (1992-1993 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, CFA *1000)

	1990	1991	1992	1993	1994
İmalat Sanayiinin Katma Değeri	243,341,590	240,325,195	252,698,833	245,779,371	245,684,623
Savaş Yıllarının Ortalaması			249,239,102		

Kaynak: (UNSTATS: 2009 a)

Yukarıdaki **Ek Tablo 11**'de imalat sanayiinin katma değerinin savaş sırasındaki ortalama ile ifade edilen değeri, savaş öncesindeki düşme seyrine göre yükselmekte ve savaşın sonrasında ise düşme seyrine girmektedir. Savaş sonrasında değeri, savaşın öncesindeki değerden yüksektir. Bu nedenle **Tablo 3.10**'da az gelişmiş bir ülke olan Senegal'deki incelenen savaş örneği, savaş sonrası savaş öncesinden yüksek ve dyd örneği olarak işlenmiştir.

EK KUTU 8: Tablo 3.11'in Oluşturulma Örneği

Tablo 3.11'in oluşturulmasında örnek olarak aşağıda Nijerya'daki 1984'teki savaş analiz edilecektir.

Ek Tablo 12: Nijerya'da Toplam Katma Değer ve İmalat Sanayi Katma Değer Verileri (1982-1985 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, Naira*1000)

	1982	1983	1984	1985
Toplam Katma Değer	323,239,137	306,914,090,	300,709,719	325,737,277
İmalat Sanayiinin Katma Değeri	41,222,647	28,481,431	25,147,852	31,714,127
İmalat Sanayiinin Katma Değeri/Toplam Katma Değer	12.75	9.28	8.36	9.74

Kaynak: (UNSTATS: 2009 a)

Ek Tablo 12'de 1984'teki savaş öncesinde imalat sanayiinin, toplam katma değerdeki payında düşme izlenmiştir, sözkonusu düşme seyri savaşta da sürmüştür, ancak savaşın ertesinde toplam katma değerdeki payında yükselme yaşanmıştır. Bu nedenle az gelişmiş bir ülke olan Nijerya'daki savaş örneği, **Tablo 3.11**'de (ddy) olarak işlenmiştir.

EK KUTU 9: Tablo 3.12'nin Oluşturulma Örneği

Tablo 3.12'nin oluşturulmasında Suudi Arabistan'daki 1979 yılında gerçekleşmiş olan savaş analiz edilecektir.

Ek Tablo 13: Suudi Arabistan'da İmalat Sanayiinin Katma Değerinin Toplam Katma Değer İçindeki Payı (1977-1980 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, Riyal*1000)

	1977	1978	1979	1980
Toplam Katma Değer	402,110,955	399,407,289	439,798,779	469,090,153
İmalat Sanayi Katma Değeri	16,099,725	17,476,706	19,278,658	20,488,620
İmalat Sanayi Katma Değeri / Toplam Katma Değer	4.00	4.376	4.384	4.368

Kaynak: (UNSTATS: 2009 a)

Ek Tablo 13'te 1979'daki savaş öncesinde imalat sanayiinin katma değeri/ toplam katma değer oranında yükselme izlenmiştir, sözkonusu seyir savaşta da sürmüştür, ancak savaşın ertesinde oranda düşme yaşanmıştır. Savaş sonrasındaki oran savaş öncesine göre düşüktür. Böylece az gelişmiş bir ülke olan Suudi Arabistan'daki savaş örneği **Tablo 3.12**'de savaş sonrasında toplam katma değer içinde imalat sanayiinin katma değerinin savaş öncesinden düşük olduğu örnekler arasına (yyd) olarak işlenmiştir.

EK KUTU 10: Tablo 3.14'ün Oluşturulma Örneği

Ek Tablo 7'de az gelişmiş bir ülke olan Cezayir'de 1975-1979 yılları arasında uzun süreli bir "iç savaş+dış savaş" yaşanmış olduğu görülmektedir. Söz konusu yıllarda sabit sermaye yatırımları büyüme oranları serisi şöyledir:

Ek Tablo 14: Cezayir'de Sabit Sermaye Yatırımları Değişim Oranları (1975-1979 Yılları, %)

	1975	1976	1977	1978	1979
Sabit Sermaye Yatırımları Değişim Oranları	28,12	9,75	21,35	16,83	-7,90
Dönemin Geometrik Ortalaması	12,92				

Kaynak: (UNSTATS: 2009b)

Ek Tablo 14'te görüldüğü üzere Cezayir'de savaş döneminde sabit sermaye yatırımları yıl bazında ortalama olarak 12.92 artış göstermiştir. Bu nedenle Cezayir'deki analiz edilen savaş örneği **Tablo 3.14**'te az gelişmiş ülkeler arasında yükselme seyirindeki uzun süreli iç savaş+dış savaş olarak işlenmiştir.

EK KUTU 11: Tablo 3.15'in Oluşturulma Örneği

Yukarıda ele alınmış olan Cezayir'deki 1975-1979 yılları arasındaki savaş örneği, aşağıda inşaat sektörünün katma değer verileri için tekrarlanmıştır.

Ek Tablo 15: Cezayir'de İnşaat Sektörü Katma Değerinin Değişim Oranları (1975-1979 Yılları, %)

	1975	1976	1977	1978	1979
İnşaat Sektörünün Katma Değerinin Değişim Oranları	36,76	13,08	16,79	15,10	-3,76
Dönemin Geometrik Ortalaması	14,88				

Kaynak: (UNSTATS: 2009 b)

Ek Tablo 15'te görüldüğü üzere Cezayir'de savaş döneminde inşaat sektörünün katma değer verileri yıl bazında ortalama olarak 14.88 artış göstermiştir. Bu nedenle Cezayir örneği üçüncü bölümdeki **Tablo 3.15'**te az gelişmiş ülkeler arasında yükselme seyirindeki uzun süreli iç savaş+dış savaş olarak işlenmiştir.

EK KUTU 12: Tablo 3.17'nin Oluşturulma Örneği

Tablo 3.17'nin oluşturulmasının örneği için az gelişmiş ülkeler grubundan Bosna'da 1992-1995 yılları arasında yaşanmış olan iç savaş+dış savaş örneği seçilmiştir. Aşağıdaki **Ek Tablo 16**'da Bosna'daki savaş öncesi, savaş ve savaş sonrası yıllardaki sabit sermaye yatırımları seyri her dönem için yükselmekte ise (y) harfi ile, düşmekte ise (d) harfi ile temsil edilecektir. Bosna için sözkonusu dönemin değerleri aşağıda yer almaktadır.

Ek Tablo 16: Bosna'daki Sabit Sermaye Yatırımları (1990-1995 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, BAM)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Sabit Serm.Yat.	207,079	195,024	160,060	180,361	220,642	117,027	500,276
Savaş ortalaması			169,522				

Kaynak: (UNSTATS: 2009 a)

Yukarıda görüldüğü üzere, savaş öncesinde seri düşme seyindedir. Savaşın aritmetik ortalaması ile temsil edilen değeri, 1991 yılındaki ile karşılaştırıldığında düşme seyri devam etmektedir. Ancak savaşın ertesi yılında, 1996'da sabit sermaye yatırımlarında yükselme yaşanmıştır. Böylece savaş öncesi (d), savaş sırası (d) ve savaş sonrası (y) ile gösterilerek, Bosna örneği ddy olarak temsil edilmektedir. **Tablo 3.17**'de ülke az gelişmiş ülke, iç savaş+dış savaş ve notasyonu ddy olarak işlenmiştir.

EK KUTU 13: Tablo 3.18'in Oluşturulma Örneği

Tablo 3.18'in oluşturulması için Arjantin'de 1974-1977 yılları arasında yaşanmış olan ülkelerarası savaş örnek olarak seçilmiştir. Yukarıdaki **Ek Kutu 6**'da sabit sermaye yatırımları için kullanılan hesaplama yöntemi aşağıda inşaat sektörünün katma değer verileri üzerinden tekrarlanacaktır.

Ek Tablo 17: Arjantin'de İnşaat Sektörünün Katma Değerinin Analizi (1972-1978 Yılları, 1990 Fiyatlarıyla, 1000 Arjantin Lirası)

	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
İnşaat Sektörünün Katma Değeri	4,980,897	4,397,235	4,745,550	4,963,011	5,702,944	6,398,632	6,094,562
Savaş ortalaması			5,452,534				

Kaynak: (UNSTATS: 2009 a)

Yukarıdaki **Ek Tablo 17**'de görüldüğü üzere, savaş öncesinde seri düşme seyrindedir. Savaşın aritmetik ortalaması ile temsil edilen değeri, 1973 yılındaki ile karşılaştırıldığında yükselme seyrine girilmiştir. Aynı seyir savaş sonrası 1978 yılında da sürmektedir. Savaş öncesi dönem (d) ile ve savaş ve sonrası ise (y) harfi ile gösterilerek, örnek dyy olarak temsil edilmektedir. Örnek olarak aldığımız **Tablo 3.18**'de Arjantin gelişmiş ülke, 1972-1978 arasındaki savaş ülkeler arası savaş ve notasyonu dyy'dir.

EK KUTU 14: Tablo 3.19'un Oluşturulma Örneği

Tablo 3.19'un oluşturulması için örnek olarak İran'daki 1974-1975 yılları arasındaki iç savaş+dış savaş analiz edilecektir.

Ek Tablo 18: İran'da Sabit Sermaye Yatırımları ve İnşaat Sektörünün Katma Değer Verileri (1972-1975, 1990 Fiyatlarıyla, Riyal*1000)

	1972	1973	1974	1975	1976
Sabit Sermaye Yatırımları	7,884,17,111	9,126,942,913	10,657,714,058	15,338,975,250	20,269,766,994
Savaş Yıllarının Ortalaması			12,998,344,654		
İnşaat Sektörünün Katma Değeri	1,986,726,634	2,535,690,573	2,431,126,013	3,288,916,929	4,957,083,183
Savaş Yıllarının Ortalaması			2,860,021,471		

Kaynak: (UNSTATS: 2009 a)

Yukarıdaki **Ek Tablo 18**'de İran'daki sabit sermaye yatırımları ile inşaat sektörünün katma değerinin birlikte hareket ettikleri ve sürekli yükselme seyrinde oldukları izlenmektedir. Bu durumda ele alınan örnek, **Tablo 3.19**'da az gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşmiş, iç savaş+dış savaşın yyy ile temsil edilen uzun süreli şekli olarak işlenmiştir.

Ek Tablo 19: Postmodern Savaşların Uzun Dalgalar ve Sınai Çevrimlerdeki Etkileri

	Araştırılan	Kullanılan Veri	Analizin Sonucu	Değerlendirme
Ortalama Kâr Oranlarının Düşme Eğiliminin Ötelenmesi	Artı-değerin artırılması	İmalat sanayi katma değeri	-Savaşlarda varolan artı-değer üretimi sürmüştür; -Savaş öncesi düşen artı-değer savaşta yükselmemiştir, -4.teknolojik devrimin gerçekleşmemiş olması, artı-değerin düşük seviyesinin önemli bir nedeni.	Diğer faktörlerin yanısıra, postmodern savaşlarda uzun dalga'nın yükselme aşamasına geçirci etkiler görülmedi.
	Üretken Emegın Payının Yükseltilmesi	İmalat sanayi katma değeri/ Toplam katma değer	-Az gelişmiş ülkelerde pay artmış; -Gelişmiş ülkelerde pay düşmüştür; -Düşen payı yükselten savaş örneği toplam savaşların %17'sinde görülmüştür.	
	Sermayenin Değersizleşmesi	Sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörü katma değeri	Savaşta sss ve inşaat sektörü katma değeri artmış. Tüm savaş örneklerinin %18'inde savaşta düşen seyir, savaş sonrasında yükseliyor.	
Sınai Çevrimler	Sınai Çevrimlerin Gerçekleşmesi	Sabit sermaye yatırımları ve inşaat sektörü katma değeri	Tüm savaş örneklerinin %9'unda savaşın öncesinde veya savaşta düşen seyir, savaş sonrasında yükseliyor.	Postmodern savaşlarda ülke bazında sınai çevrimler ve buna bağlı yeni bir sermaye birikimi sürecine geçirci etki gözlenmedi.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Tarihi: İstanbul, 1977

Orta Öğrenim- Lise: Özel İtalyan Lisesi, 1996

Lisans: Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İngilizce İşletme Bölümü, 2000

Yüksek Lisans: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye
Anabilim Dalı, 2004

Doktora: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye
Anabilim Dalı, 2010

İş Tecrübesi: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Bölümü,
Araştırma Görevlisi, (Ekim 2002 - ...)

Yabancı Diller: İtalyanca, İngilizce, Latince

Yurtdışı Akademik Araştırma: Università Degli Studi di Roma “La Sapienza”
Facoltà Di Economia, Roma, İtalya (1.Ekim 2006 - 15. Haziran 2007)

Diğer Akademik Faaliyetler: İktisat Dergisi Yayın Kurulu Üyeliği (Mart 2005 - ...)

İdari Faaliyetler: İktisat Fakültesi Araştırma Görevlisi Temsilciliği
(Kasım 2009 - Aralık 2010)

E-Posta: fbuymaz@istanbul.edu.tr

Telefon: 0 212 440 00 00 / 11036

Akademik Çalışmalar:

Çeviri: Anibal Cavaco Silva, “Equity Policy and Political Feasibility in the European Union”, Political Economy and Public Finance, Ed. Stanley L. Winer and Hirofumi Shibata, **Maliye Araştırma Merkezi Konferansları**, Vol: 43-44, İstanbul, 2003, s.131-144.

“Ortak Tarım Politikası ve Sanayi Politikası Çerçevesinde AB’nin Müdahaleci Yaklaşımı, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004.

“Avrupa Birliği Kalesi ve AB’nin Ortak Politikaları”, **İktisat Dergisi**, Ekim 2004, sayı: 454, s. 32-39.

“Bir Yerelleşme Örneği Olarak Avrupa Birliği Bölgesel Politikası”, Arş.Gör.Sermin Sarıca Marangoz ile, **20. Maliye Sempozyumu**, Denizli, Mayıs 2005, s. 308-325.

“Türkiye’de Cari Açıklar, Dış Borç, Kamu Açıklarının Seyri Konusunda Genel Bir Değerlendirme”, Prof. Dr. Hülya Kirmanoğlu ile, **İktisat Dergisi**, Şubat-Mart 2006, sayı: 470-471, s.35-40.

“Siirt’in 19. Yüzyıl Sonlarındaki Sosyo-Ekonomik Yapısı” Prof. Dr. Nihat Falay ile, **Uluslararası Siirt Sempozyumu**, Eylül 2006.

Editörlük: Emegın ve Üretimin Değişen Yapısı 2 ve Grev, Yrd.Doç.Dr.Sinan Alçın ve Arş.Gör.Levent Dölek ile **İktisat Dergisi**, sayı 498, Ağustos 2008.

Editörlük: Kentsel Dönüşüm, Arş.Gör.Aysel Arıkboğa ile, **İktisat Dergisi**, sayı 499, Mart 2009.

“Krizi Anlamak: Minsky’nin Finansal İstikrarsızlık Hipotezi ve Marksist Teori Açısından Bir Değerlendirme”, Arş.Gör. Aysel Arıkboğa ile, **Prof.Dr.İzzettin Önder’e Armağan** (basım aşamasında).